

ISSN 2664-5157 (print)
ISSN 2708-7360 (online)

Turkic Studies Journal

№4
Vol. 5
2023

Astana

ISSN (print)2664-5157
ISSN (online)2708-7360

Turkic Studies Journal
2023, Volume 5, Number 4

2019 жылдан бастап шығады
Founded in 2019
Издается с 2019 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2023
Astana, 2023
Астана, 2023

Бас редакторы: **Ерлан Сыдықов**, т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Нурилла Шаймердинова**, ф.ғ.д., проф.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Бас редактордың орынбасары: **Ирина Невская**, доктор, проф., Гете университеті (Франкфурт, Германия)

Редакция алқасы

Клара Адыгаши	ф.ғ.д., проф., Дебрецен университеті, Славистика институты (Дебрецен, Мажарстан)
Гайбулла Бабаяров	т.ғ.д., Өзбекстан ғылым академиясы Ұлттық археология орталығы (Ташкент, Өзбекстан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	ф.ғ.д., проф., Тува мемлекеттік университеті (Қызыл, Ресей Федерациясы)
Ұлданай Бахтикиреева	ф.ғ.д., проф., Ресей халықтар достығы университеті (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Альфия Галимуллина	пед.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгей университеті (Измир, Түркия)
Күләш Дүйсекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Дыбо	ф.ғ.д., проф., Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Мәскеу, Ресей Федерациясы)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгей Университеті Түрік әлемі зерттеулері институты (Измир, Түркия)
Шолпан Жарқынбекова	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Шакимшарип Ибраев	ф.ғ.д., проф., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Түркістан, Қазақстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегед университеті (Сегед, Мажарстан)
Ласло Карой	Ph.D., проф., Уппсала университеті (Уппсала, Швеция)
Барбара Келльнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлиннің еркін университеті (Берлин, Германия)
Болат Көмеков	т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Дихан Қамзабекұлы	ф.ғ.д., проф., «Егемен Қазақстан» республикалық газеті (Астана, Қазақстан)
Чимиза Ламажаа	филол.ғ.д., Туваның жаңа зерттеулері (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	т.ғ.д., проф., Алтай мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей Федерациясы)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердам университеті (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	саяси ғ.к, аға ғылыми қызметкер, Ұлттық қорғаныс академиясы, (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	ф.ғ.д., проф., М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы, Қазақстан)
Бауыржан Омаров	ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Зайнолла Самашев	т.ғ.д., Ә. Марғұлан атындағы археология институты (Астана, Қазақстан)
Клара Шандор	Ph.D., проф., Сегед университеті (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдиқов	т.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Қазақстан)
Балаш Судар	Ph.D., Мажарстан ғылым академиясы Тарих институты (Будапешт, Мажарстан)
Жәкен Таймағамбетов	т.ғ.д., проф., ҚР Ұлттық музейі (Астана, Қазақстан)
Ахмет Ташағыл	т.ғ.д., проф., Йедитепе университеті (Стамбул, Түркия)
Марал Хабдуллина	т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Айдан Хандан	Ph.D., каум.проф., Баку мемлекеттік университеті (Баку, Әзірбайжан Республикасы)
Альфия Юсупова	ф.ғ.д., проф., Қазан (Еділ бойы) федералдық университеті (Қазан, Ресей Федерациясы)
Айман Азмұханова	т.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Амантай Шәріп	ф.ғ.д., проф., жауапты хатшы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)
Анна Есенғалиева	пед.ғ.к., проф., жауапты хатшы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтбаев к-сі, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Меншіктенуші: «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғам. Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген. 24.02.2021 ж. №KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж). Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500, (ішкі: 31-434)

Editor-in-Chief: **Yerlan Sydykov**, *Doctor of Historical Sciences, Prof., Academician of NAS RK*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Nurila Shaimerdinova**, *Doctor of Philology, Prof.*
L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Deputy Editor-in-Chief: **Irina Nevskaya, Dr., Prof., Goethe university (Frankfurt, Germany)**

Editorial board

Klara Agyagasi	Doctor of Philology, Prof., University of Debrecen, Institute of Slavic studies (Debrecen, Hungary)
Gaybulla Babayarov	Doctor of Historical Sciences, Uzbekistan National Center for Archaeology of the Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)
Bavuu-Surun, Mira Viktorovna	Doctor of Philology, Prof., Tuvan State University (Kyzyl, Russian Federation)
Uldanai Bakhtikireeva	Doctor of Philology, Prof., Peoples' Friendship University of Russia (Moscow, Russian Federation)
Alfiya Galimullina	Doctor of Pedagogical sciences, Prof., Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russian Federation)
Gurer Gulsevin	Dr. Prof., Ege University (Izmir, Turkey)
Kulyash Duisekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Dybo	Doctor of Philology, Prof., Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russian Federation)
Metin Ekici	Dr. Prof., Ege University, Institute of Turkish World Studies (Izmir, Turkey)
Sholpan Zharkynbekova	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Shakimashrip Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkestan, Kazakhstan)
Maria Ivanics	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Zimonyi Istvan	Dr. Prof., University of Szeged (Szeged, Hungary)
Laszlo Karoly	Ph.D., Prof., Uppsala University (Uppsala, Sweden)
Barbara Kellner-Heinkele	Dr. Prof., Free University of Berlin (Berlin, Germany)
Bolat Kumekov	Doctor of Historical Sciences, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Dikhan Kamzabekuly	Doctor of Philology, Prof., Republican newspaper «Egemen Qazaqstan» (Astana, Kazakhstan)
Chimiza Lamazhaa	Doctor of Philosophy, New Research of Tuva (Liege, Belgium)
Yuliya Lysenko	Doctor of Historical science, Prof., Altai State University (Barnaul, Russian Federation)
Laszlo Maracz	Ph.D., Prof., University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)
Martin Malek	Candidate of Political Sciences, Senior Researcher, National Defense Academy (Vienna, Austria)
Kenzhekhan Matyzhanov	Doctor of Philology, Prof., M.O. Auevov Institute of Literature and Art, (Almaty, Kazakhstan)
Bauyrzhan Omarov	Doctor of Philology, Prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Zainolla Samashev	Doctor of Historical Sciences, A. Margulan Institute of Archaeology (Astana, Kazakhstan)
Klara Sandor	Ph.D., Prof., Szeged University (Szeged, Hungary)
Ayrat Sitdikov	Doctor of Historical Sciences, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
David Somfai Kara	Ph.D., Prof., Nazarbayev University (Astana, Kazakhstan)
Balazs Sudar	Ph.D., Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest, Hungary)
Zhaken Taimagambetov	Doctor of Historical Sciences, Prof., National Museum of the RK (Astana, Kazakhstan)
Ahmet Tasagil	Doctor of Historical Sciences, Prof., Yeditepe University (Istanbul, Turkey)
Maral Khabdulina	Candidate of Historical Sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Aydan Khandan	Ph.D., assos.prof., Baku State University (Baku, Republic of Azerbaijan)
Alfiya Yusupova	Doctor of Philology, Prof., Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation)
Aiman Azmukhanova	Candidate of Historical Sciences, assos.prof., L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Amantay Sharip	Doctor of Philology, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Anna Yessengaliyeva	Candidate of Pedagogical Sciences, Prof., Executive Secretary, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

Editorial address: 2 K. Satpayev str., Astana, Kazakhstan, 010008
Тел.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434). **E-mail:** turkicstudiesjournal@gmail.com, **web-site:** tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Owner: Non-profit joint-stock company «L.N. Gumilyov Eurasian National University». Registered by Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Registration number № KZ27VPY00032814 from 24.02.2021 (date and number of the initial registration 28.03.2019, 17636-Ж). Periodicity: 4 times a year.

Address of printing house: 13/1 Kazhymukan str., Astana, Kazakhstan, 010008; tel.: +7(7172) 709-500, (ext.: 31-434)

Главный редактор: **Ерлан Сыдыков**, *д.и.н., проф., академик НАН РК, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)*
Зам. Главного редактора: **Нурила Шаймердинова**, *д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)*
Зам. Главного редактора: **Ирина Невская**, *доктор, проф., Университет им. Гёте (Франкфурт, Германия)*

Редакционная коллегия

Клара Адягаш	д.ф.н., профессор, Университет Дебрецена, Институт славистики (Дебрецен, Венгрия)
Гайбулла Бабаяров	д.ист.н., Национальный центр археологии Академии наук Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)
Бавуу-Сюрюн Мира Викторовна	д.ф.н., профессор, Тувинский государственный университет (Кызыл, Российская Федерация)
Улданай Бахтикиреева	д.ф.н., проф., Российский университет дружбы народов (Москва, Российская Федерация)
Альфия Галимуллина	д.пед.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, Российская Федерация)
Гюрер Гульсевин	доктор, проф., Эгейский университет (Измир, Турция)
Куляш Дуйсекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Дыбо	д.ф.н., проф., Институт языкознания Российской академии наук (Москва, Российская Федерация)
Метин Екиджи	доктор, проф., Эгейский университет, Институт исследований тюркского мира (Измир, Турция)
Шолпан Жаркынбекова	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Шакимашрип Ибраев	д.ф.н., проф., Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави (Туркестан, Казахстан)
Мария Иванич	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Зимони Иштван	доктор, проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Ласло Карой	Ph.D., проф., Упсальский университет (Упсала, Швеция)
Барбара Кельнер-Хайнкеле	доктор, проф., Берлинский Свободный университет (Берлин, Германия)
Болат Кумеков	д.ист.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Дихан Камзабекулы	д.ф.н., проф., Республиканская газета «Егемен Қазақстан» (Астана, Казахстан)
Чимиза Ламажаа	д.филос.н., Новые исследования Тувы (Льеж, Бельгия)
Юлия Лысенко	д.ист.н., проф., Алтайский государственный университет (Барнаул)
Ласло Мараш	Ph.D., проф., Амстердамский университет (Амстердам, Нидерланды)
Мартин Малек	к.полит.н., старший научный сотрудник, Академия национальной обороны (Вена, Австрия)
Кенжехан Матыжанов	д.ф.н., проф., Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)
Бауыржан Омаров	д.ф.н., проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Зайнолла Самашев	д.ист.н., Институт археологии имени А. Маргулана (Астана, Казахстан)
Клара Шандор	Ph.D., проф., Сегедский университет (Сегед, Венгрия)
Айрат Ситдигов	д.ист.н., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Дэвид Сомфай Кара	Ph.D., проф., Назарбаев Университеті (Астана, Казахстан)
Балаш Судар	Ph.D., Институт истории Венгерской академии наук (Будапешт, Венгрия)
Жакен Таймагамбетов	д.ист.н., проф., Национальный музей РК (Астана, Казахстан)
Ахмет Ташагыл	д.ист.н., проф., Йедитепский университет (Стамбул, Турция)
Марал Хабдуллина	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Айдан Хандан	Ph.D., асс.проф., Бакинский государственный университет (Баку, Азербайджанская Республика)
Альфия Юсупова	д.ф.н., проф., Казанский (Приволжский) федеральный университет (Казань, РФ)
Айман Азмұханова	к.ист.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Амантай Шарип	д.ф.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)
Анна Есенгалиева	к.пед.н., проф., отв.секретарь, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. К. Сатпаева, 2
Тел.: +7(7172) 709-500, (вн.: 31-434). E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz

Turkic Studies Journal

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева». Зарегистрирован Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № KZ27VPY00032814 от 24.02.2021 (дата и номер первичной регистрации 28.03.2019, 17636-Ж). Периодичность: 4 раза в год. Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

МАЗМҰНЫ/CONTENT/СОДЕРЖАНИЕ

Тарих және археология/ History and Archaeology/ История и археология

С. Ахметқұл, Ө.Ж. Бекмағанбетов, Қ.Қ. Батталов Ортағасырлық түпдеректер мен зерттеушілер еңбектеріндегі Моғолстанның алғашқы ханы	
S. Akhmetkul, O.Zh. Bekmaganbetov, K.K. Battalov The first khan of Moghulistan in medieval sources and works of researchers.....	
С. Ахметқұл, Ө.Ж. Бекмағанбетов, К.К. Батталов Первый хан Моғулистана в средневековых источниках и трудах исследователей.....	7
Б.М. Хасенова, С.К. Сакенов, Ә.А. Нұсқабай Женское погребение тюркского времени из кургана Шағалалы V	
Б.М. Хасенова, С.К. Сакенов, Ә.А. Нұсқабай Шағалалы V обасындағы түркі дәуіріне тән әйелдің жерлеу орны.....	
В.М. Khasenova, S.K. Sakenov, A.A. Nuskabay Female burial of the Turkic period from the barrow of Shagalaly V.....	18
Н.Г. Шаймердинова, Т. Молдабай Еуразия кеңістігінің петроглифтері және таңбалары түркі мәдениеті мен жазуының архетиптері ретінде	
N.G. Shaimerdinova, T. Moldabay Petroglyphs and tamgas of the Eurasian area as archetypes of Turkic culture and script.....	
Н.Г. Шаймердинова, Т. Молдабай Петроглифы и тамги Евразийского ареала как архетипы тюркской культуры и письменности.....	35
Қазақтардың мәдениеті мен өнері / Culture and Art of the Kazakhs / Культура и искусство казахов	
S.Zhabayeva Semantics and pragmatics of realia in the original and translation of Abai Kunanbayev's «Book of Words» into English	
С. Жабаяева Абай Құнанбаевтың «Қара сөздерінің» түпнұсқасы мен ағылшын тіліне аудармасындағы реалиялардың семантикасы мен прагматикасы.....	
С. Жабаяева Семантика и прагматика реалий в оригинале и переводе на английский язык «Слов назиданий» Абая Кунанбаева.....	52
Д.С. Раев, Е.Е. Сейтқожа Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері.....	
Д.С. Раев, Е.Е. Сейтқожа Ораторское искусство в казахской культуре.....	
D.S. Raev, Ye.Ye. Seitkozha Oratory in Kazakh culture.....	63
Ж. Сайын Процесс аккультурации казахской диаспоры в США.....	
Ж. Сайын АҚШ-тағы қазақ диаспорасының аккультурация процесі.....	
Zh. Saiyn The process of acculturation of the Kazakh diaspora in the USA.....	83

Түркі тілдері/ Turkic languages/ Тюркские языки

- Н. Букетова, А. Аратаева, С. Туркенова, А. Амренова** Реликтовые корневые морфемы казахского языка в ряду универсалий 99
- Н. Букетова, А. Аратаева, С. Туркенова, А. Амренова** Қазақ тіліндегі реликт түбір морфемалар универсалия қатарында..... 99
- N. Buketova, A. Aratayeva, S. Turkenova, A. Amrenova** Relic root morphemes of Kazakh language among linguistic universals..... 99
- A. Serikkazykyzy, R.A. Avakova** Studies on the Armenian-Курчак manuscripts in Turkey .. 115
- А. Серікқазықызы, Р.А. Авакова** Армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің Түркияда зерттелуі..... 115
- А. Серікқазықызы, Р.А. Авакова** Изучение памятников армяно-кипчакской письменности в Турции..... 115
- S.Zh. Tazhibayeva, I.A.Nevskaya, A.K. Mutali, A. Kadyskyzy, A.A. Absadyk** Lexical peculiarities of Kazakh spoken in China 130
- С.Ж. Тажыбаева, И.А. Невская, Ә.Қ. Мүтәлі, А. Қадысқызы, А.А. Әбсадық** Қытайдағы қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері..... 130
- С.Ж. Тажыбаева, И.А. Невская, А.К. Мутали, А. Кадысқызы, А.А. Абсадық** Лексические особенности казахского языка в Китае..... 130

Әдебиет және фольклор/ Literature and Folklore/ Литература и фольклор

- Ж.Ә. Аймұхамбет** Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Дантенің «Құдыретті комедиясында» бейіш пен тозақтың бейнеленуі 146
- Zh.A. Aimukhambet** Depiction of heaven and hell in “Divani Hikmet” by Yasawi and «Divine Comedy» by Dante..... 146
- Ж.А. Аймұхамбет** Изображение рая и ада в «Дивани Хикмете» Ясави и «Божественной комедии» Данте..... 146

ЕСІМНАМА / PERSONALIA / ПЕРСОНАЛИИ

- А.Ж. Шарип** Многогранный ученый..... 163
- А.Ж. Шәріп** Әмбебап ғалым..... 163
- A.Zh. Sharip** Versatile scientist..... 163

Тарих және археология/History and Archaeology/
История и археология

Ортағасырлық түпдеректер мен зерттеушілер еңбектеріндегі
Моғолстанның алғашқы ханы¹

*С. Ахметқұл^a, Ө.Ж. Бекмағанбетов^b, Қ.Қ. Батталов^c

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com). *Байланыс үшін автор: akhmetkulsergazy@gmail.com

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)

^cAstana IT University, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kairat.battalov@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Шағатай ұлысы,
Моғолстан,
моғолдар,
Есенбұға хан,
Тоғылық Темір хан,
«Тарих-и-Рашиди»,
«Түрік шежіресі»,
В.В. Бартольд,
У. Эрскин.

Мақалада отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерін талдау арқылы Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханына қатысты мәліметтер қарастырылады. Ұзақ жылдар бойы тарихшылар Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде құрылған Моғолстанның тұңғыш ханы Тоғылық Темір болғандығын дәйектеп келгенімен, ХІХ ғасырдың екінші жартысында жарық көрген британ ғалымдарының еңбектерінде Моғолстанның алғашқы ханы туралы конвенционалды ұстаным жоққа шығарылады. В.В. Бартольд, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, О.Ф. Акимушкин, О.К. Караев және басқа да зерттеушілер «Муизз ал-ансаб», «Зафар-наме», «Шаджарат ал-атрак» және т.б. еңбектерде ұсынылған мәліметтерге сәйкес Тоғылық Темір ханның Моғолстанның бірінші ханы болғандығын негіздесе, британ ғалымдары У. Эрскин, Э. Оливер және Н. Элиас Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» еңбегі мен Әбілғазының «Түрік шежіресіне» сүйене отырып, Шағатай ұлысының ханы болған Есенбұғаны Моғолстан мемлекетінің негізін қалаушы ретінде ұсынады. Түпдеректерде Есенбұға хан өмірінің соңғы жылдарына қатысты мәліметтердің болмауы әрі өлген уақытының жазылмауы, сонымен қатар «Тарих-и-Рашиди» мен «Түрік шежіресі» авторлары мәліметтерінің салыстырмалы түрдегі айқындылығы Есенбұға ханның Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханы ретінде қарастырылуына мүмкіндік туғызады. Сонымен қоса, бұл дәйектер В.В. Бартольд, О.Ф. Акимушкин және т.б. Мұхаммед Хайдар мен Әбілғазы Баһадүр ханның Есенбұға туралы деректерінің хронологиялық тұрғыдан мүмкін емес деген пікірлерін сынға алады. Ғылыми мақаланы жазу барысында жоғарыда аталған түпдеректердің қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары пайдаланылды.

FTAMP 03.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-7-17>

Received 21 April 2023. Revised 04 May 2023. Accepted 26 November 2023. Available online 30 December 2023.

Дәйексөз үшін:

С. Ахметқұл, Ө.Ж. Бекмағанбетов, Қ.Қ. Батталов Ортағасырлық түпдеректер мен зерттеушілер еңбектеріндегі Моғолстанның алғашқы ханы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 7-17 б.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-7-17>

For citation:

S. Akhmetkul, O.Zh. Bekmaganbetov, K.K. Battalov The first khan of Moghulistan in medieval sources and works of researchers // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 7-17. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-7-17>

¹ Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен әзірленді (ЖТН №BR18574101).

Кіріспе

Қазақ халқының қалыптасуында ерекше рөл атқарған Шағатай ұлысының тарихы, оның ішінде Моғолстанның тарихы тарихшылар тарапынан аз зерттелген тақырыптар қатарынан орын алады. 1894 жылы Лондонда жарық көрген «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің ағылшын тіліндегі алғашқы аудармасының редакторы Н. Элиастың айтуынша, моңғол әулетінің шағатай тармағы «Шыңғысхан отбасының ішіндегі ең аз зерттелген тармақ болып қала берді», ал «Ұлы жаулап алушы негізін қалаған империяның өзге тармақтары туралы жазған тарихшылар Қытай мен Моңғолиядан бөлек, Батыс Азия мен еуропалықтар арасында көптеп табылды» (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 28).

Бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, Н. Элиастың пікірі өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Шағатай ұлысы, Моғолстан тарихының ақтаңдақ беттері жеткілікті. Бұл зерттеуіміз сондай мәселелердің бірі Моғолстанның бірінші ханы кім болған деген сұрақ төңірегінде болмақ. Тарихшылар ортасында қалыптасқан пікір негізінде көптеген еңбектерде Тоғылық Темір Моғолстанның алғашқы ханы ретінде танылып келді. Дегенмен XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген британ ғалымдары В. Эрскин, Э. Оливер және Н. Элиас еңбектерін талдау нәтижесі көрсеткендей, Моғолстанның тұңғыш ханы болып Дуа ханның ұлы, Шағатай ұлысында хандық құрған Есенбұға есептелуі мүмкін. Бұл болжам Моғолстанның алғашқы ханы туралы конвенционалды пікірді өзгертіп, Моғолстанның құрылу тарихы бойынша жаңа жайттарды ашуға мүмкіндік туғызады деп есептеуге болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақалада отандық және шетелдік зерттеушілердің Моғолстанның алғашқы ханы туралы еңбектері ортағасырлық түпдеректер негізінде қарастырылады. Зерттеу жұмысын жүзеге асыруда сапалы зерттеу әдістерінің ішінде құжаттарды талдау және контент-анализ қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Моғолстанның алғашқы ханы туралы құнды мәліметтер В.В. Бартольд, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, О.Ф. Акимускин, О.К. Караев, У. Эрскин, Э. Оливер және Н. Элиас² зерттеулерінде ұсынылған. Олардың басым көпшілігі ғылыми қауымдастық ішінде танымал болып, жаңа зерттеулерге бағыт-бағдар берді. Талдау барысында аталған ғалымдардың еңбектеріндегі Моғолстанның алғашқы ханы туралы негізгі тезистері қарастырылып, талданатын болады.

² Бартольд, 1943; Пищулина, 1977; Юдин, 2001; Акимускин, 2004; Караев, 1995; Erskine, 1854; Oliver, 1888; The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version., 1895.

Талдау

Отандық тарихшылар Моғолстан бойынша тарихнаманы қарастырғанда, Василий Владимирович Бартольд еңбектерін негізге алып, содан бастайтыны мәлім. В.В. Бартольд «Очерк истории Семиречья» атты жұмысының «Могулистан» бөлімінде Шағатай ұлысының батысында түркі әмірлерінің толық жеңіске жетуі мемлекеттің шығыс бөлігіндегі әмірлердің өз ханын таққа отырғызуға итермелегенін атап өтеді (Бартольд, 1943: 65). Әмір Болатшы 1348 жылы Құлжа өңірінен Ақсуға 18 жасар ханзада Тоғылық Темірді алдыртып, оны Дуа ханның немересі деп жариялап, хан ретінде мойындатты деп жалғастырады.

В.В. Бартольдтың пікірінше, Тоғылық Темірдің шығу тегі туралы бірнеше нұсқа бар. Бастапқыда оны моғол әмірлерінің бірінің ұлы деп есептесе, кейіннен генеалогиялық тарих бойынша (Муизз ал-ансаб, Зафар-наме, Шаджарат ал-атрак) Тоғылық Темірді Дуа ханның ұлы Емілқожаның баласы деп таныды. Үшінші нұсқаға сәйкес Мырза Хайдар, Бабыр және Әбілғазы Тоғылық Темірді Есенбұға ханның ұлы деп атап көрсетеді. Дегенмен В.В. Бартольдтың пайымдауынша, бұл жайт хронологиялық тұрғыдан мүмкін емес. Бұл тұжырымға ол жоғарыда аталған еңбегінің басқа бетінде Шағатай ұлысының ханы болған Есенбұға туралы жазған мәліметіне сүйене отырып келді. Оның жазуынша, Есенбұға 1309 жылы болған ханзадалар құрылтайында Шағатай ұлысының ханы болып сайланады (Бартольд, 1943: 60). Билігінің алғашқы жылдары өз иеліктерінде салыстырмалы түрде тыныштық орната алғанымен, сәтсіз сыртқы соғыстары елдің жағдайын нашарлатып жіберді. Қағанның шекарадағы әскерімен қақтығыстар, парсы билеушісі Олджайтумен болған шайқастар Есенбұға хан үшін жеңіліспен аяқталды (Бартольд, 1943: 60-61). Оның пайымдауынша, тарихшылар Есенбұға ханның өлген жылын атай алмағанымен, ол 1318 жыл шамасында қайтыс болған (Бартольд, 1943: 61). Сәйкесінше, 1348 жылы 18 жаста болған, яғни 1329-1330 жылдары дүниеге келген Тоғылық Темір 1318 жылы қайтыс болған Есенбұға ханның ұлы бола алмайды.

Өз кезегінде Клавдия Антоновна Пищулина «Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков» атты еңбегінде В. Бартольдтың тезисін қайталап, Моғолстанда «түркі феодалдық ақсүйектерінің» 1348 жылы Шағатай ұрпағы Тоғылық Темірді хан тағына отырғызғанын жазады (Пищулина, 1977: 41). К. Пищулина да Тоғылық Темірдің шығу тегіне қатысты Мырза Хайдардың мәліметтерінің қарама-қайшылығын, атап айтқанда Тоғылық Темірдің Есенбұға ханның ұлы болып табылатындығы туралы пікірін жоққа шығарады. Сонымен қатар, К. Пищулина Мырза Хайдарды Шараф ад-Дин Йазидидің «Зафар-нама» еңбегінде Тоғылық Темірді шағатайлық Дуа ханның ұлы Емілқожаның ұлы ретінде атап өткендігін байқамай қалды деп сынайды (Пищулина, 1977: 41). Пищулинаның айтуынша, кейінгі авторлар да, мысалы Махмуд бен Вали де Есенбұға мен Емілқожа есімі бір адамға тиесілі деп есептейді.

Отандық тарихшылар қатарынан моғол тематикасын алғашқылардың бірі болып жан-жақты зерттеген Вениамин Петрович Юдин өзінің «Могулы» мақаласында Шағатай Ұлысының ыдырауы мен Тоғылық Темірдің таққа отыруын жалпылама ғана атап өтеді. Онда «Көптеген зерттеушілер Шағатай Ұлысының ыдырауы мен Моғолстанда Тоғылық

Темірдің таққа отыруы кезеңіне моғол этникалық бірлігінің құрылуы сияқты маңызды оқиғаны да жатқызады», «Этностың қалыптасуы бір мезеттік емес, айтарлықтай ұзақ үдеріс болғандықтан, моғол этносының пайда болуын Шағатай Ұлысының ыдырауы немесе Тоғылық Темірді хан сайлаудың формалды күнімен орайластыру қате болып саналады», «Моғолстанның Мәуереннахрдан бөлінуі мен Тоғылық Темірдің таққа отыруы тек саяси тарих тұрғысынан сол кезде қалыптасқан және орын алып жатқан этникалық реалияларды – моғол этносы мен шағатайлар этносын анығырақ көрсете алды», – деген жолдар ғана ұсынылған (Юдин, 2001: 103, 105). Дегенмен жоғарыда аталған мақаланың сілтемесінде В.П. Юдиннің жары Ю.Г. Баранова автордың Моғолстанның құрылуы мен Тоғылық Темірге арналған әлі жарияланбаған арнайы зерттеуі бар екендігін атап өтеді (Юдин, 2001: 103). Мүмкін сол жарық көрмеген еңбек Моғолстанның құрылуы мен оның алғашқы ханы туралы кейбір жайттарды айқындауға өз септігін тигізер еді.

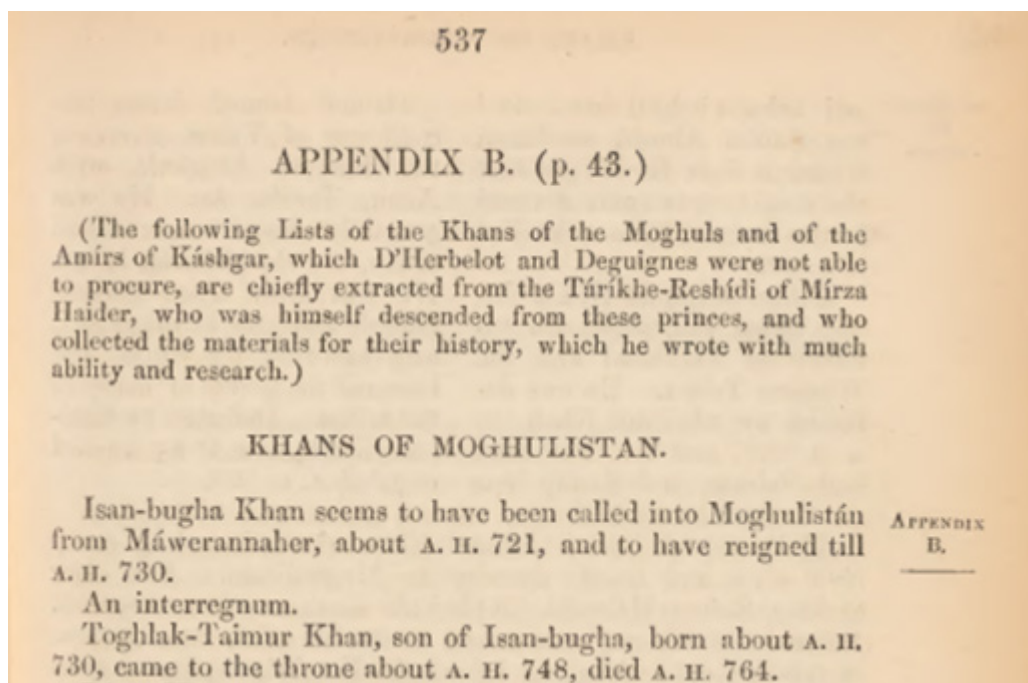
Ресейлік танымал шығыстанушы Олег Федорович Акимушкин «Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана)» атты мақаласында «747/1346 жылы Мәуереннахрдың түркі тайпаларының әскери-көшпелі аристократиясымен күресте билігі бүкіл Шағатай ұлысында мойындалған соңғы Шағатай ұрпағы Қазан хан қайтыс болды. Ұлыстың шығыс бөлігінің әмірлері бір жылдан соң (748/1347 жылы) таққа Тоғылық Темірді отырғызды және оны Дуа ханның немересі деп жариялады», – дей келе, Моғолстанның тұңғыш ханы ретінде Тоғылық Темірді атап көрсетеді (Акимушкин, 2004: 257). О. Акимушкин да Тоғылық Темірдің әкесі кім болды деген сұрақ төңірегінде ортағасырлық авторлар арасында ортақ пікір жоқтығын жазады. Дегенмен, оның пайымдауынша, Захир ад-Дин Бабур мен Мұхаммед Хайдар Дулаттың айтқанына сүйеніп, Есенбұғаны Тоғылық Темірдің әкесі деп есептеу анахронизм болып табылады, өйткені Есенбұға Тоғылық Темірдің туғанына дейін көп жыл бұрын қайтыс болған еді (Акимушкин, 2004: 268).

Қырғызстандық ғалым Өмүркул Караев 1995 жылы жарық көрген «Чагатайский Улус. Государство Хайду. Могулистан» атты еңбегінде В.В. Бартольдпен келісе отырып, Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде құрылған Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханы 1348 жылы таққа отырған Тоғылық Темір болды деп есептейді (Караев, 1995: 44). Ол да шығыс авторларының Тоғылық Темірдің ата тегіне қатысты мәліметтерінің әртүрлі болып келетінін айта келе, «Мұхаммед Хайдар мен Бабыр оны Дуаның ұлы Есенбұғаның ұлы десе, ал Шараф ад-Дин Йезди, Гияс ад-Дин Хондамир (XVI ғ.), Фасих Хафави және Хафиз-и-Таныш Дуаның өзге ұлы Емілқожаның (Елқожа), Огулқожаның (Айманқожа) ұлы деп атайды», - дейді (Караев, 1995: 46). Ө. Караев та Тоғылық Темірдің Есенбұға ханның ұлы болып табылатындығын жоққа шығарады.

Қазақстанның академиялық тарих кітаптарына жүгінетін болсақ, онда да Моғолстанның алғашқы ханы ретінде Тоғылық Темір көрсетілген. Мысалы, Қазақстан тарихының бес томдығының 2-томында былай делінген: «Моғолстан атанған бұрынғы Шағатай ұрпағы мемлекетінің шығыс аймақтарының көшпелі шонжарлары хижра бойынша 748 жылы/ 1347-1348 жылдары Шағатай ұрпағы Тоғылық Темірді хан қойды» (Қазақстан тарихы, 1998: 121).

Ендігі кезекте Моғолстанның алғашқы ханы Есенбұға хан болды деген зерттеушілердің еңбектеріне тоқталсақ. Уильям Эрскин өзінің «History of India» кітабында Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» еңбегіне сүйене отырып, Моғолстанның алғашқы ханы Есенбұға болғанын атап көрсетеді. Оның айтуынша, Мәуереннахрда билік құрған Есенбұға хан Қашғар, Яркенд, Алаташ тұрғындарының және ұйғырлардың шақыртуымен бос қалған хан тағына отырады (Erskine, 1854: 37). Сол кезден бастап Шағатай хандарының Ұлы хандығы бөлініп, бір-біріне қарсылас немесе тәуелсіз екі ханның болғандығы, біреуінің Моғолдар мен Қашғар елінде, ал өзгесінің Мәуереннахрда билік құрғандығы жазылған (Erskine, 1854: 37).

Сонымен қатар, У. Эрскин кітабының қосымшасында Моғолстан хандарының тізімі берілген (Erskine, 1854: 537). Оған сәйкес, Есенбұға хан Мәуереннахрдан Моғолстанға хижра жыл санауы бойынша 721 жылы (1321 жылы) шақырылып, 730 жылға (1330 жылға) дейін билік құрғандығы көрсетілген.

1-сурет. Моғолстан хандарының тізімінен үзінді.

Одан кейін «патша аралығы кезеңі», яғни хан болмаған кезең орын алады. Ал хижра жыл санауы бойынша 730 жылы (1330 жылы) туған Есенбұғаның ұлы Тоғылық Темір 748 жылы (1348 жылы) таққа отырып, 764 жылға (1363/1364 жылға) дейін билік құрады.

Э. Оливер болса, 1888 жылы жарық көрген «Chaghatai Mughals» мақаласында У. Эрскиннің еңбегіне сілтеме жасай отырып, Моғолстанның бірінші ханы Есенбұға болғандығын сөзбе-сөз жеткізеді (Oliver, 1888: 107). Сонымен қоса, Э. Оливердің жоғарыдағы мақаласында Есенбұғаның Моғолстанның ханы болғанға дейін Шағатай ұлысында билік еткен кезеңіне қатысты мәліметтер ұсынылған. Оның айтуынша, Есенбұға 1309 жылы інісі Қабақ (Кебек) ханның орнына Шағатай ұлысының тағына отырады. Э.

Оливер де Есенбұға есімінің кейбір авторларда Емілқожа есімімен сәйкестендірілетінін және Емілқожа есімінің түрлі нұсқаларының бар екендігін жазады (Oliver, 1888: 105). Э. Оливердің пайымдауынша, Есенбұға 1318 жылы көзден таса болып, сол жылы Әбілғазы айтып өткендей, Қашғар мен Яркенд немесе Хандықтың шығыс қанаты аталып кеткен жердің халқы «Дуа ханның ұлы Емілқожаны өздерінің ханы болуға шақырды. Алайда Э. Оливер Хондемирдің Есенбұға ханның Шағатай ұлысының батыс бөлігінде өмірінің соңына дейін билік еткендігі туралы мәліметін де келтіреді.

Э. Оливердің пікірінше, Есенбұғаға қатысты жоғарыдағы мәліметтердің дұрыс-бұрыстығына қарамастан, ол билігінің басым бөлігін өзгелермен қастастықта өткізді. Есенбұға сегізінші ұлы қаған Буянтумен де, парсы илханы Олджейтумен де соғыс жүргізген. Соңғы шайқасы 1316 жылы Олджейту және өзінің інісі Ясауырмен Әмудария бойында орын алып, Есенбұғаның жеңілісімен аяқталды (Oliver, 1888: 105). Э. Оливердің айтуынша, Есенбұғаның Мәуереннахрдағы өміріне қатысты соңғы мәлім нәрсе келесідей: 1318 жылы Қабақ (Кебек) тақты өзіне қайтарып, сотқар Есенбұғаны жазалады.

Сонымен қатар, Э. Оливер мақаласының қосымшасында Моғолстан хандарының тізімін жазып, онда Есенбұғаны Моғолстанның алғашқы ханы ретінде ұсынған (Oliver, 1888: 128).

128

SHAGHATAI MUGHALS.

KHANS OF MUGHALISTĀN.

ISANBUGHA, called from Māwāra-un-Nahr cir. 721, reigned till 730 н.

An interregnum.

TUGHLAK-TIMUR, son of Isanbugha, born 730, reigned circ. 748-764 н.

ILIAS KHAWĀJA, son of Tughlak, murdered by Kamruddīn 766 н.

KAMRUDDĪN, usurped 768-794.

Expeditions of Amir Timur.

KHIZAR KHAWĀJA, son of Tughlak, 791-821.

AMIRS OF KASHGAR.

AMIR TULUK. Ulūsbegi, contemporary with Isanbugha.

YŪLAJI or BOLAJI, brother of Tuluk, raised Tughlak to the throne.

KHODĀIDĀD, son of Yūlaji, cir. 748 to 822. His reign was of great length, but probably broken by the usurpation of Kamruddīn.

MIRSYUD 'ALI, son of Amir Syud Ahmad, son of Khodāidād, 838-861.

2-сурет. Моғолстан хандарының тізімінен үзінді.

Ней Элиас та У. Эрскиннің «History of India» кітабына сүйене отырып, Есенбұға ханның Мәуереннахрдан кетіп, Моғолстанға хан болғандығын жазады. Н. Элиас Есенбұға тұлғасына қатысты түсініксіз жайттардың бар екенін айта келе, оның Дуа ханның ұлы болғандығы, Әбілғазының оны «Есенбұға» лақап атымен белгілі болған Емілқожа деп

атағаны, Хондемирдің Есенбұғаны өмірінің соңына дейін Шағатай ұлысының батысында билік құрғандығы, ал Дуа ханның өзге ұлы Емілқожаның Моғолстанда билік орнатқаны жайлы мәліметтер береді (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 39).

Дегенмен Н. Элиас Әбілғазы мәліметтерінің нақтылығымен ерекшеленетінін атап өтіп, оның дулат әмірлерінің Бұхарадан Есенбұғаны алдыртып, Қашғар, Яркенд, Алахтах және Моғолстан ханы болып жарияланғандығы туралы мәліметін келтіреді (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 40). Н. Элиастың пайымдауынша, «хронологияның және тіпті кейбір оқиғалардың түсініксіздігіне қарамастан, «Шағатай хандығының түпкілікті бөлінісі 1321 жылы немесе сол жылға қарай орын алып, одан кейін ешқашан бірікпеген екі тәуелсіз хандар тармақтарының орнығуына алып келді» (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 40).

Осылайша, британдық ғалымдар «Тарих-и-Рашиди» мен «Түрік шежіресіне» сүйене отырып, Моғолстанның тұңғыш ханы Есенбұға болды деп атап көрсетеді. «Тарих-и-Рашидидің» бірінші бөлімінің бірінші тарауында Мырза Хайдар Тоғылық Темір хан Есенбұға ханның ұлы болғандығын және Есенбұғаның шежіресін жазып өтеді (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 5). Кітаптың басқа жерінде автордың келесідей сөздері берілген: «... Көп кешікпей Есенбұға хан қайтыс болады. Моғол ұлысында хан қалмады; моғолдар өзімен-өзі өмір сүріп, ұлыс бүліншілікке ұшырайды. Әмір Болатшы дулат, мен пақырдың атасы, ханды табу және мемлекеттегі тәртіпті қалпына келтіру ісіне кіріседі» (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 6). Әбілғазыға тоқталсақ, ол «Түрік шежіресінде» Есенбұға туралы мынадай мәліметтер келтіреді: «Шағатай хан әулетінен Еміл хожа (лақабы Есенбұға хан) Мауреннахрда туып еді. Қашғар, Жаркент, Ала тау, Ұйғырстан мемлекеттерінде Шағатай хан нәсілінен патша қоярлық ешкім жоқ еді. Сол себептен моңғол әмірлері жиылып, кеңесіп, Есен Бұғаны шақыртып, Қашғар, Жаркент, Ала тау, Мұғылстанға патша қойды» (Әбілғазы, 1992: 105).

Нәтижелер

Мақалада Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханына қатысты мәліметтер қарастырылған болатын. Тарихшылар Моғолстанның тұңғыш ханына қатысты біржақты жауап бере алмай, екі топқа бөлінгені анықталды. В.В. Бартольд бастаған бір топ зерттеушілер Тоғылық Темірдің Моғолстанның бірінші ханы болғандығын негіздесе, У. Эрскин және оның еңбегіне сүйенген өзге британдық тарихшылар Шағатай Ұлысының ханы болған Есенбұға Моғолстан тағына бірінші болып отырған хан ретінде көрді.

Екі тарап та өз дәйектерін ортағасырлық түпдеректер негізінде ұсынғанымен, қарама-қайшылық тудырған негізгі екі еңбек болды. Біріншісі – Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» еңбегі, екіншісі – Әбілғазының «Түрік шежіресі». Екеуінде де Моғолстанның алғашқы ханы Есенбұға болғаны жазылған. В.В. Бартольд, О.Ф. Акимовский және т.б. «Тарих-и-Рашиди» мен «Түрік шежіресіндегі» Есенбұға туралы деректердің бір жағынан хронологиялық тұрғыдан мүмкін еместігін, екінші жағынан алдындағы түпдеректерді елемегендігін атап көрсетті. Дегенмен В.В. Бартольдтің түпдеректерде Шағатай Ұлысының ханы Есенбұғаның қайтыс болған жылы туралы мәліметтердің жоқтығын атап өтуі оның Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханы болғандығы туралы болжам жасауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Қорытынылай келсек, Моғолстанның алғашқы ханы туралы ғылыми ортада нық ұстаным қалыптасқанымен, бір топ британдық ғалымдардың зерттеулері мен кей түпдеректердегі мәліметтер жаңа ұстанымның бар екендігін көрсетті. Өз кезегінде Шағатай Ұлысының шығысында құрылған мемлекеттің негізін қалаған әулеттің басында Тоғылық Темір емес, оның әкесі Есенбұға хан тұруы керек деген болжам Моғолстан мемлекетінің қалыптасу тарихы бойынша жаңа зерттеулерге септігін тигізеді деп есептеуге болады.

Әдебиет

- Акимушкин О.Ф., 2004. Средневековый Иран: Культура, история, филология. СПб.: Наука. 404 с.
- Әбілғазы, 1992. Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі. 208 б.
- Erskine W., 1854. A History of India, Vol.2. London.
- Бартольд В.В., 1943. Очерк истории Семиречья. Фрунзе: КИРГИЗГОСИЗДАТ. 104 с.
- Караев О.К., 1995. Чагатайский Улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек: Кыргызстан. 160 с.
- Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II том. 1998. Алматы: Атамұра. 640 б.
- Oliver E.E., 1888. The Chaghatai Mughals. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. New Series. Vol. 20, No. 1. P. 72-128.
- Пищулина К.А., 1977. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР. 288 с.
- The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars. Tranlated and abridged by Col. Miles, 1838. London: Printed by J. L. Cox and Sons.
- The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version., 1895. Edited with Commentary, Notes and Map by N. Elias; The Translation by E. Denison Ross. London.
- Султанов Т.И., 2021. Чингиз-хан и чингизиды. Судьба и власть. Москва: АСТ. 445 с.
- Сыздықов С., 2020. Алтын Орданың мемлекеттік идеологиясы. Turkic Studies Journal. Т. 2. No3. Б. 70-77. DOI: [http:// doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69)
- Тарих-и Рашиди, 1996. Ташкент: Издательство «Фан».
- Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008. Зафар-наме. Ташкент: Издательство журнала «SAN'AT». 519 с.
- Юдин В.П., 2001. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс. 404 с.

Reference

- Akimushkin O.F., 2004. Srednevekovyj Iran: Kul'tura, istorija, filologija [Medieval Iran: Culture, History, Philology]. SPb.: Nauka. 404 p. [in Russian].
- Äbilğazy., 1992. Türik şejiresi. [Genealogy of Turks]. Almaty: Ana tılı. 208 p. [in Kazakh].
- Erskine W., 1854. A History of India, Vol.1. London.
- Bartol'd V.V., 1943. Oчерk istorii Semirech'ja. [Essay on the history of Semirechye]. Frunze: KIRGIZGOSIZDAT. 104 p. [in Russian].
- Karaev O.K., 1995. Chagatajskij Ulus. Gosudarstvo Hajdu. Mogulistan. Obrazovanie kyrgyzskogo naroda. [Chagatai ulus. State of Haidu. Moghulistan. The formation of the Kyrgyz people]. Bishkek: Kyrgyzstan. 160 p. [in Russian].

Qazaqstan tarihy (Köne zamannan büginge deim). Bes tomdyq. II tom., 1998. [History of Kazakhstan: from ancient times until today]. Almaty: Atamūra. 640 p. [in Kazakh].

Oliver E.E., 1888. The Chaghatai Mughals. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series, Vol. 20, No. 1. P. 72-128.

Pishhulina K.A., 1977. Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV-nachale XVI vekov (voprosy politicheskoy i social'no-jekonomicheskoy istorii). [South-East Kazakhstan in the middle of the XIV - beginning of the XVI century. Questions of political, social-economic history]. Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoj SSR . 288 p. [in Russian].

The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars. Tranlated and abridged by Col. Miles, 1838. London: Printed by J. L. Cox and Sons.

The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version., 1895. Edited with Commentary, Notes and Map by N. Elias; The Translation by E. Denison Ross. London.

Sultanov T.I., 2021. Chingiz-han i chingizidy. Sud'ba i vlast'. [Genghis Khan and the Genghisids. Fate and power]. Moskva: AST. 445 p. [in Russian].

Syzdykov S., 2020. Altyn Ordanyñ memleketik ideologiasy. [State Ideology of the Golden Horde]. Turkic Studies Journal. V. 2. No3. P. 70-77. DOI: [http:// doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69). [in Kazakh].

Tarih-i Rashidi, 1996. Tashkent: Izdatel'stvo «Fan». [in Russian].

Sharaf ad-Din Ali Jazdi, 2008. Zafar-name. Tashkent: Izdatel'stvo zhurnala «SAN'AT». 519 p. [in Russian].

Judin V.P., 2001. Central'naja Azija v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. [Central Asia in the XIV-XVIII centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Dajk-Press. 404 p. [in Russian].

***S. Akhmetkul^a**

^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com)

**Corresponding author: akhmetkulsergazy@gmail.com*

O.Zh. Bekmaganbetov^b

^b*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)

K.K. Battalov^c

^c*Astana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan*

(E-mail: kairat.battalov@gmail.com)

The first khan of Moghulistan in medieval sources and works of researchers

Abstract. The article is based on the analysis of the domestic and foreign researches and examines data on the first khan of Moghulistan. Historians for a long time considered Tughluk - Timur to be the first khan of Moghulistan, which was created in the eastern part of the Chagatai Ulus. However,

the works of British scholars of the second half of the 19th century refute this conventional point of view. Whereas V. Bartold, K. Pishchulina, V. Yudin, O. Akimushkin, O. Karaev and others justify that Tughluk - Timur Khan was the first khan of Moghulistan based on the data of 'Muizz al-Ansab', 'Zafar-name,' 'Shajarat al-atrak' and other works, then British scholars W. Erskine, E. Oliver and N. Elias based on the materials of 'Tarikh-i-Rashidi' by Muhammad Haidar, 'Shajarayi Turk' by Abulgazi describes Esen Buqa as the founder of the state of Moghulistan. However, the relative accuracy of the data provided in 'Tarikh-i-Rashidi' and 'Shajarayi Turk' makes it possible to consider Khan Esen Buqa to be the first khan of Moghulistan. These arguments cast doubt on the statements of V. Bartold, O. Akimushkin and others about the anachronism of the data of Muhammad Haidar and Abulgazi Bahadur Khan regarding Esen Buqa.

Keywords: Chagatai Ulus, Moghulistan, Mughals, Khan Esen Buqa, Tughluk-Timur Khan, Tarikh-i-Rashidi, Shajarayi Turk, V. Bartold, W. Erskine.

***С. Ахметқұл^а**

*^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: akhmetkulsergazy@gmail.com*

О.Ж. Бекмаганбетов^б

*^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)*

К.К. Батталов^с

*^сAstana IT University, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: kairat.battalov@gmail.com)*

Первый хан Могулистана в средневековых источниках и в трудах исследователей

Аннотация. В статье на основе анализа трудов отечественных и зарубежных исследователей рассматриваются данные о первом хане Могулистана. Историки в течение долгого времени считали первым ханом Могулистана, созданного в восточной части Чагатайского Улуса, Тоглук-Тимура, однако работы британских ученых второй половины XIX века опровергают данную конвенциональную точку зрения о первом хане Могулистана. Если В.В. Бартольд, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, О.Ф. Акимушкин, О.К. Караев и другие на основе данных «Муизз ал-ансаб», «Зафар-наме», «Шаджарат ал-атрак» и других работ обосновывают, что Тоглук-Тимур хан являлся первым ханом Могулистана, то британские ученые У. Эрскин, Э. Оливер и Н. Элиас, основываясь на материалах «Тарих-и-Рашиди» Мухаммада Хайдара, «Родословная тюрок» Абулгази, показывают хана Чагатайского Улуса Эсен-буку в качестве основателя государства Могулистан. Однако отсутствие данных о последних днях жизни и дате смерти хана Эсен-буки в первоисточниках, а также относительная точность данных в работах «Тарих-и-Рашиди» и «Родословная тюрок» позволяет считать хана Эсен-буку первым ханом Могулистана. Кроме того, данные аргументы ставят под сомнение утверждения В.В. Бартольда, О.Ф. Акимушкина и др. об анахронизме данных Мухаммада Хайдара и Абулгази Бахадур хана касательно Эсен-буки.

При написании данной научной статьи использованы переводы первоисточников на казахском, русском и английском языках.

Ключевые слова: Чагатайский Улус, Могулистан, могулы, Эсен-бука хан, Туглук-Тимур хан, Тарих-и-Рашиди, Родословная тюрков, В.В. Бартольд, У. Эрскин.

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметқұл Серғазы, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Бекмаганбетов Өмірбай Жолдыбекұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Батталов Қайрат Қанатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік ғылымдар департаментінің ассоциацияланған профессоры, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>

Information about authors:

Akhmetkul Sergazy, PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Bekmaganbetov Umirbaj Zholdybekovich, Candidate of Historical Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Battalov Kairat Kanatovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Social Sciences Department, Astana IT University, 55/11 Mangilik El Ave, Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Сведения об авторах:

Ахметқұл Серғазы, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Бекмаганбетов Омирбай Жолдыбекович, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Батталов Қайрат Канатович, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор департамента социальных наук, Astana IT University, пр. Мангилик Ел, д. 55/11, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>

Женское погребение тюркского времени из кургана Шагалалы V¹

Б.М. Хасенова^a, *С.К. Сакенов^b, Ә.А. Нұсқабай^c

^aФилиал Института археологии имени А. Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: alicar@inbox.ru)

^bФилиал Института археологии имени А. Х. Маргулана, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: sergazi_82@mail.ru) *Автор для корреспонденции: sergazi_82@mail.ru

^cНациональный музей Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: abdinur82@mail.ru)

ARTICLE INFO

Ключевые слова:

Сарыарка,
Северный
Казахстан, древние
тюрки, эпоха
Средневековья,
гендер,
погребальный
обряд, хозяйство,
пряслище,
ткачество.

МРНТИ 03.41.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-18-34>

АННОТАЦИЯ

Накопление источниковой базы по средневековой археологии степной зоны Казахстана относится в настоящее время к числу приоритетных в науке. Достигнуты определенные успехи в изучении на территории Казахстана памятников таких средневековых государств, как древнетюркские каганаты, ханства – Кимакское, Огузское, Улуг Улус, Казахское. Вместе с тем отсутствие комплексного изучения данной эпохи привело к нерегулярному ее исследованию. Целью статьи является введение в научный оборот материалов погребения раннего Средневековья из северного региона Казахстана. Исследованный курган тюркского времени расположен в Кеноткел-Шагалалинском археологическом микрорайоне (Зерендинский район, Акмолинская область). Центральное погребение относится к эпохе раннего железного века, в дальнейшем к нему в раннем средневековье была пристроена ограда. Особенности погребального обряда – восточная ориентировка, сопроводительное захоронение лошади – позволили прийти к выводу о том, что было изучено погребение тюркского времени. С помощью проведенных анализов удалось выяснить, что погребение является женским, и это позволило выполнить расчет корреляции между естественно-научными методами и собственно археологической интерпретацией. В погребении были обнаружены серьга, фрагмент зеркала и пряслице. Датированным предметом является серьга, оформление которой позволило определить время возведения этой погребальной конструкции второй половиной VIII–IX в. Важным источником по гендерной информации эпохи средневековья являются погребальный обряд и состав погребального инвентаря.

Received 12 April 2023. Revised 13 April 2023. Accepted 23 November 2023. Available online 30 December 2023.

Для цитирования:

Б.М. Хасенова, С.К. Сакенов, Ә.А. Нұсқабай Женское погребение тюркского времени из кургана Шагалалы V // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – С. 18-34. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-18-34>

For citation:

B.M. Khasenova, S.K. Sakenov, A.A. Nusqabay Female burial of the Turkic period from the barrow of Shagalaly V // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 18-34. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-18-34>

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке КН МНВО РК; Программно-целевое финансирование по теме ИРН BR18574223 «Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности».

Введение

Эпоха Средневековья степной зоны Казахстана представляет собой малоизученный раздел в археологии евразийских степей. Тем более важным представляется своевременное введение в научный оборот новых материалов, относящихся к этому периоду прошлого. В результате исследования кургана Шагалалы V был получен интересный материал по погребальной обрядности эпохи раннего Средневековья, позволяющий расширить наши представления о гендерных ролях в обществе, хозяйственной деятельности людей рассматриваемого времени. К числу актуальных направлений научного поиска в археологии Казахстана относится использование данных естественно-технических наук. В данном случае, при исследовании погребения эпохи Средневековья, интерес представляет возможность корреляции данных состава погребального обряда и антропологического определения пола умершего человека.

Материалы и методы исследования

Общеизвестно, что методологической основой любого научного исследования является историко-диалектический подход, основанный на принципе историзма и системности, и к которому мы прибегли в нашей работе. Также в нашем исследовании были использованы сравнительно-исторический и сравнительный методы, необходимые для сопоставления исторических и социальных процессов, происходивших в мире в целом и в Казахстане в частности.

В ходе интерпретации археологических материалов чрезвычайно важным является применение сравнительно-исторического анализа, так как только путем сопоставления раскрывается общее и особенное в явлениях и возможно более цельное представление об исторических процессах, протекавших в данном регионе. Была скрупулезно изучена научная литература (как обязательный компонент любой научной деятельности) с целью установления степени разработанности археологических памятников рассматриваемого времени на конкретной территории, определения оценки перспектив их исследования, а также для выбора направления научного поиска. Как известно, метод сравнительного анализа в значительной степени основан на таком общенаучном методе, как аналогия. И поэтому именно поиск аналогий, параллелей и сходства при проведении различных обрядов, в частности похоронных, анализ погребального инвентаря позволили определить возраст данного археологического памятника и получить информацию о гендерных ролях, то есть социальном восприятии пола, в обществе того времени. Генетическое определение пола по образцам костей погребенного было сделано в отделе археогенетики Института геоантропологии имени Макса Планка (г. Йена, Германия). Результаты анализов показали гомогаметный пол – женский, идентифицированы женские хромосомы XX.

Степень изученности темы

Изучение погребального обряда населения Сарыарки эпохи раннего Средневековья попадает в сферу внимания ученых во второй половине XX в. К сожалению, так сложилось, что исследование памятников рассматриваемого времени не было целенаправленным, практически все представленные в выборке материалы не являлись целью научного поиска ученых, так как оказывались для них сопутствующими в результате изучения других эпох. Данное обстоятельство объясняется небольшим количеством изученных погребений и слабо разработанной хронологией. Также нет серийности: все изученные погребения входят в состав различных могильников, расположенных на разных территориях. В конечном результате отсутствует цельность в понимании процессов, происходивших в эпоху раннего Средневековья в пространстве такого важного историко-культурного региона казахских степей, как Сарыарка.

В различные годы были исследованы такие объекты, как курган 3 могильника Егиз-Койтас, курган 3 могильника Ижевский-2, Нуринское погребение, курган 5 могильника Жарлы-1, курган 1 могильника Жарлы-2, курган Таимбулак, курган могильника Ащитасты 27, (Кадырбаев, 1959; Бейсенов, Кожак, 2001; Бейсенов, Волошин, 2002; Боталов, Ткачев, 1990; Хасенова, 2015). Погребальные наземные конструкции – это каменные или каменно-земляные выкладки, каменные насыпи округлой формы. Ямы оформлены с помощью ящика, сооруженного из каменных плит, а также подбоя, уступов, устроенных вдоль длинных стен ямы. Единороды зафиксирована интересная особенность оформления погребального пространства, когда тела лошади и человека символически разъединялись. Это было достигнуто путем возведения двух отдельных камер. Во всех случаях зафиксировано труположение, тела умерших расположены в положении вытянуто на спине. Разнообразие представлено в ориентировке умерших – они были направлены головами на юго-восток, юго-юго-восток, восток, северо-запад, запад.

Погребальный обряд населения Сарыарки в этот период характеризуется вариативностью. Наиболее важной частью погребальной обрядности племен евразийских степей раннего Средневековья является сопровождение умершего человека тушей коня или его символическим воплощением в виде так называемой шкуры. Конь, ориентированный в противоположном относительно человека направлении, обнаружен только на двух памятниках: в кургане № 1 могильника Жарлы 2 и в кургане № 3 могильника Егиз-Койтас. Шкура коня зафиксирована в погребении кургана могильника Ащитасты 27. Традиционная для тюркского погребального обряда ориентировка в восточный сектор присутствует в подавляющем большинстве случаев (их пять: курган № 3 могильника Егиз-Койтас, курган № 3 могильника Ижевский-2, курган № 5 могильника Жарлы-1, курган № 1 могильника Жарлы-2, курган Таимбулак).

В рассмотренной группе практически все погребения принадлежали взрослым людям, также имеется по одному погребению ребенка и юноши. В обоих случаях фиксируется крайне немногочисленный погребальный инвентарь, исчерпывающийся одним предметом (в погребении ребенка – сосуд, в погребении юноши – одно стремя). Необходимо отметить, что антропологические характеристики при публикации данных материалов отсутствовали.

Судя по сопровождающему погребальному инвентарю, на данном уровне наших представлений о символике предметного мира эпохи Средневековья предварительно можно определить два погребения как женские, три – как мужские. В одном женском погребении обнаружены керамическое пряслице, золотые серьги, бляшки от конского снаряжения, бронзовое зеркало, сосуд, фрагмент деревянного изделия, в другом – железный нож, бронзовая серьга и также керамическое пряслице. В мужских погребениях были найдены металлические детали пояса, предметы вооружения (палаш, наконечники стрел, колчан, ножи), элементы конского снаряжения.

Все погребения при их публикации получили хронологическую атрибуцию. Основанием для исследователей при определении датировки послужили особенности погребального обряда и инвентаря. Так, по данным авторов публикаций, к числу наиболее ранних памятников могут быть отнесены погребения кургана № 3 могильника Егиз-Койтас, кургана № 5 могильника Жарлы-1 (VI-VII вв.) (Кадырбаев, 1959: 198; Бейсенов, Кожак, 2001: 160). Погребение кургана № 1 могильника Жарлы-2 датируется VI-VIII вв. (Бейсенов, Кожак, 2001: 160). Погребение из могильника Ащитасты 27 отнесено к VIII в. (Хасенова, 2015: 217). Нуринское погребение, по мнению С.Г. Боталова и А.А. Ткачева, датируется концом VIII-IX в. (Боталов, Ткачев, 1990: 147-149), чуть шире определяется дата кургана Таимбулак – VIII-X вв. (Бейсенов, Кожак, 2001: 161-162).

Несмотря на незначительное количество погребений рассматриваемого времени, они являются важнейшим источником для реконструкции событий, происходивших в это динамичное время на территории, которая лишь эпизодически попадала в поле зрения средневековых авторов. Подавляющее большинство погребений трактуются как тюркские (об это свидетельствуют следующие нормы погребального обряда: ориентировка в восточный сектор и сопроводительное захоронение коня, ориентированного в обратном направлении относительно человека). Особняком стоят два погребения с западной и северо-западной ориентировкой: Нуринское погребение и погребение, раскопанное в могильнике Ащитасты 27.

Анализ

Сдвоенная курганная насыпь Шагалалы V была исследована в 2014 г. Расположена к юго-востоку от поселения эпохи бронзового века Шагалалы II, в 1 км восточнее села Кеноткель, на уплощенной вершине, являющейся частью ступенчатого понижения крупной сопочной гряды в урочище Адыр, на восточном берегу реки Шагалалы (Рис. 1). Археологический объект является разновременным. Погребальная конструкция состоит из двух несинхронных частей. Южная каменная выкладка диаметром 6 м, высотой 0,2 м относилась к погребению раннего железного века. В данной каменной выкладке исследовано погребение, датируемое раннесакским временем, а именно VII-VI вв. до н. э. (Ярыгин, Сакенов, 2021: 28). В период раннего Средневековья к нему с северной стороны было пристроено погребальное сооружение. Оно фиксируется на поверхности земли как каменная насыпь, образующая кольцеобразную форму, которая сложена из рваных камней.

Рис. 1. Карта местонахождения кургана Шагалады V.

В процессе археологических раскопок пристроенная к кургану каменная ограда приняла более четкую конфигурацию. Она прямоугольной формы, размерами 5,9 × 3,0 м. Вытянута по линии запад – восток. Наземная конструкция выложена из камней с трех сторон, а четвертой стороной являлась насыпь раннесакского кургана. Каменная ограда ориентирована по сторонам света. Внешние стены и углы плотно выложены камнями, а внутренняя часть небрежно облицована более мелкими, дикими рваными камнями. Насыпь погребальной конструкции высотой 0,6 м состояла из крупных и мелких камней (Рис. 2).

После расчистки внутриоградного пространства в центре на глубине 0,20 м (здесь и далее все отметки даны от уровня дневной поверхности) фиксируются очертания могильной ямы в виде осевшего пятна овальной формы с перемешанным грунтом. Размеры ямы: длина 1,6 м, ширина 0,9 м. Границы могильной ямы также хорошо различимы благодаря камням, поставленным на ребро. По краям могильного пятна отчетливо выделяется выкид из ямы, он светло-желтого цвета. Погребение совершено в яме подбойного типа. Погребальная камера расчищена от переотложенного светло-коричневого грунта.

Могильная яма № 2 ориентирована длинной осью по линии запад – восток. Размеры ее 1,4 × 2,2 м (Рис. 3). На глубине 1,5 м во входной яме обнаружено погребение коня. Тело животного ориентировано в противоположном направлении по отношению к погребенному человеку, то есть головой на запад. Поза традиционна: на животе, с поджатыми под себя ногами. Голова коня повернута к человеку. Погребение человека отделено от входной ямы вертикальным заслоном, сложенным из нескольких плоских камней. Толщина плоских плит, отделяющих погребение человека от лошади, составляет 1-2 см; плиты темно-коричневого цвета.

Рис. 2. План раскопа сдвоенной ограды, выложенной из рваных камней.

В северной стенке ямы расчищен подбой с погребением человека. Длина подбоя 2 м, ширина 0,6 м, высота 0,7 м. Погребенный ориентирован головой на восток. Лежал в вытянутом положении, на спине, левая рука слегка согнута в локте. Фаланги кисти левой руки при этом лежали поверх большой берцовой кости. Правая нога вытянута, а левая согнута в колене и находится поверх правой, стопы сведены вместе. В могильной яме фиксируется некое органическое вещество черного цвета, скорее всего, когда-то это был настил из жердей, о чем свидетельствуют остатки древесных волокон (Рис. 4).

У погребенного в области левого уха находилась серьга с бусиной. В районе левого плеча обнаружен крупный фрагмент бронзового зеркала в виде полукруглой пластины, вторая часть изделия фиксируется в районе задних ног лошади. В области груди лежало пряслице, изготовленное из стенки гончарного сосуда.

Рис. 3. План могильных ям: в могильной яме №1 обнаружено раннесакское захоронение; в могильной яме №2 исследовано древнетюркское захоронение.

Рис. 4. Курган Шагалалы V, погребение № 2. Древнетюркское захоронение.

Описание предметов

Фрагменты бронзового зеркала. Изделие выполнено из плоского округлого диска, диаметром 12 см. Орнамент, судя по сохранившимся частям, отсутствует (Рис. 5: 1).

Небольшая бронзовая серьга выполнена из округлой в сечении проволоки диаметром 2 см. Размер изделия 2 × 2 см. Дужка овальная, с сомкнутыми окончаниями. Подвеска небольшая, конусовидной формы, с маленькой поллой бусиной из серебра на окончании. В верхней части дужки с внешней стороны размещен короткий шпенек. К пруту дужки прикреплен небольшой фрагмент кожи темно-коричневого цвета (Рис. 5: 2).

Пряслице округлой формы, диаметром 4 см, толщиной 0,9 см. Выполнено из стенки керамического сосуда. В центральной части имеется отверстие диаметром 0,7 см. На лицевой стороне пряслица фиксируются широкие полосы со следами светло-коричневой краски (Рис. 5: 3).

Рис. 5. Курган Шагалалы V, погребение №2.
 Погребальный инвентарь: 1 – бронзовое зеркало; 2 – серьга; 3 – пряслице.

Полученные результаты

В погребении ограды, пристроенной к кургану Шагалалы V, были зафиксированы следующие этнокультурные детали погребального обряда. Человек был погребен в подбойе головой на восток в сопровождении лошади. Сопроводительное погребение лошади является одной из наиболее характерных черт древнетюркского погребального обряда. Соответствует традиционным представлениям о нем и размещение туши лошади в яме исследуемого погребения относительно тела человека: слева, с головой, ориентированной в обратном направлении.

Интерес представляет подбой, выкопанный в северной стенке ямы. Историография вопроса об истоках этой детали обряда, культурной, социальной наполненности

весьма внушительна. К числу наиболее интересных мнений и наблюдений относятся следующие. Так, например, по данным С.М. Ахинжанова, у кимаков подбои встречаются редко, и часто в них захоронены женщины. Как считал ученый, этот элемент был принесен в Прииртышье выходцами с территории северо-восточной части Монголии (Археологические памятники..., 1987: 245). Подбои являются редким элементом погребальной обрядности у древних тюрков Алтая, где обнаружено наиболее значительное количество их памятников. Г.В. Кубарев приводит сведения только об одном таком погребении и трактует появление подбоев как следствие влияния со стороны западных тюрков или же населения Тувы, где данная деталь обряда встречается довольно часто (Кубарев, 2005: 20). По мнению исследователя, совершение подбоев можно трактовать как этнодифференцирующий признак западных тюрков в среде родственных тюркоязычных племен (Кубарев, 2005: 20). По мнению еще одного исследователя древних тюрков Н.Н. Серегина, данный элемент может быть отнесен к разряду понятий, маркирующих определенную группу населения, этническая принадлежность которой остается пока открытой (Серегин, 2012а: 139).

Значительный интерес представляет обнаружение в исследуемом погребении пряслица. Это изделие характерно для женских погребений Алтая эпохи раннего Средневековья (Кубарев, 2005: 77, рис. 21, 5, 7-11). Обычно пряслица находят среди костей лошади, что позволило этому исследователю предположить их транспортировку в переметных сумках (Кубарев, 2005: 77). Также именно они встречаются в женских древнетюркских погребениях на территории Тянь-Шаня (Худяков, Табалдиев, 2009: 104, рис. 38, 5-6; 68, 7-8; 72, 4; 85, 4), Сарыарки (Бейсенов, Кожаков, 2001: рис. 4, 4; Хасенова, 2015: рис. 7, 2), Северной Монголии (Худяков, Турбат, 1996: рис. 4, 2-3).

Любопытно отметить, что в последующее время пряслица, видимо, исчезают из состава погребального инвентаря. Пряслице было найдено лишь в одном кимакском женском (судя по сопровождающему инвентарю) погребении (Археологические памятники..., 198: рис. 73, 20). В довольно представительной выборке погребений огузо-печенежского времени Западного Казахстана также представлено только одно изделие (Бисембаев, 2010: 90). В свою очередь, данные изделия были зафиксированы на городище Баскамыр (Улытау), датированном IX–XI вв. (Смаилов, 1997: 58). В одном женском погребении на Алтае, обнаруженном в кургане № 5 могильника Юстыд XIV, представлены сразу три пряслица и одна заготовка (Кубарев, 2005: 77).

При решении данного вопроса необходимо сделать акцент на том, что такие предметы, как пряслица, шилья, кочедыки могут являться важным источником информации о хозяйстве населения евразийских степей в эпоху раннего Средневековья. Обращает на себя внимание их чрезвычайная редкость в рассматриваемое время в составе погребального инвентаря, особенно мужчин, что, по-видимому, связано с милитаризованностью степного общества, в связи с чем изделия хозяйственного назначения не входили в число маркеров социального положения. Тем важнее отметить наличие пряслиц, используемых в ткачестве, в женских погребениях эпохи раннего Средневековья. В одном из древнетюркских погребений на Тянь-Шане было обнаружено каменное округлое пряслице с надетым на него деревянным стержнем (Табалдиев,

Худяков, 1999: 62), что позволяет снять другие предположения о назначении таких изделий и утвердительно трактовать их как признак наличия ткачества – как женской сферы деятельности в данное время.

Интересная аналогия обнаружена в материалах раннесредневекового могильника Мошевая Балка на Северо-Западном Кавказе. В случаях, когда находки деталей ткацких устройств были задокументированы, все они происходили из женских погребений (Иерусалимская, 2012: 262-263). Уникальная сохранность различных деталей ткацких устройств из дерева позволила А.А. Иерусалимской восстановить графически эти устройства, предназначенные для изготовления различных тканей, зафиксированных здесь же в составе погребального инвентаря (Иерусалимская, 2012: 263-269).

Множество терминов, связанных с ткачеством, сохранилось в древнетюркских текстах, что свидетельствует о значительной роли этого вида деятельности в хозяйстве (Камолиддин, 2016: 91). Само ткачество обозначалось как *toki*, прядение и пряжа назывались *агрик* (*црик*) (по: Камолиддин, 2016: 82, 90). Сохранились названия пряслица/колеса – *čiyri*, а также веретена – *jig, očiŋaq* (по: Камолиддин, 2016: 82). Символическим обозначением в дальнейшем этой деятельности могут быть ножницы, которые являются довольно частой находкой в женских погребениях позднего Средневековья. Ножницы могли использоваться для стрижки овец, которая также была частью отрасли домашнего хозяйства.

Датирующим предметом в данном погребении является серьга. В целом она может быть отнесена к серьгам салтовского типа, которые получили широкое распространение в степной Евразии в эпоху раннего Средневековья. Аналогичные изделия были найдены при раскопках древнетюркских памятников в Курайской степи на Алтае (Курай II, Курай VI, Катанда, Узунтал). Алтайская сводка их приведена в монографии Г.В. Кубарева (Кубарев, 2005: 59-61, рис. 16). Указано, что найдено всего семь экземпляров. Это очень мало с учетом исследованных на Алтае 200 курганов. Датировка серег рассматриваемого времени традиционно основывается на заключениях В.И. Распоповой и Б.Б. Овчинниковой. Так, по данным В.И. Распоповой, серьги с подвесками появляются в Пенджикенте не позже середины VIII в. (Распопова, 1980: 113). В классификации серег, разработанной Б.Б. Овчинниковой на основе материалов из тюркских погребений Саяно-Алтая, подобные серьги относятся к типу За и датируются второй половиной VIII-IX в. (Овчинникова, 1990: 46).

К сожалению, на этом уровне исследования древнетюркских древностей наличие антропологических определений является скорее исключением, чем данностью. Тем значимее становится введение в научный оборот результатов изучения погребения из Шагалалы V, где по антропологическим признакам удалось определить половую принадлежность умершего человека. В средневековой археологии наиболее доступным способом до сих пор является анализ погребального инвентаря в целях получения гендерной информации. Так, Д.Г. Савинов отметил, что для женских погребений тюркской эпохи характерно сочетание зеркала, гребня и ножика (Савинов, 1994: 148). По данным Н.Н. Серегина, исключительно в женских погребениях Центральной Азии встречаются зеркала, игольники и пряслица (Серегин, 2012б: 63). Серьги обнаружены

в погребениях людей обоих полов, но эти украшения наличествуют в половине из имеющихся в выборке женских погребений, что также является высоким показателем их использования именно женщинами (Серегин, 2012б: 63).

Довольно информативным источником о гендерном различии является сам погребальный обряд. При значительной унификации в традиции возведения погребальных сооружений имеются определенные нюансы относительно количества жертвенных животных и состава жертвенной пищи (Кызласов, 2022: 23-34). Н.Н. Серегин выявил, что в 32 древнетюркских женских погребениях на территории Алтая, Тувы, Минусинской котловины имелось по одной лошади, в одном – две лошади, в семи – животное отсутствовало. В свою очередь, в погребениях мужчин фиксируется гораздо более частое наличие двух лошадей (Серегин, 2012б: 63). У кимаков погребение лошади характерно в большей степени для мужчин, и исключительно у женщин в составе жертвенной пищи появляются части туш крупного рогатого скота (Хасенова, 2019).

Выводы

Таким образом, судя по форме серьги, получившей распространение в определенный хронологический период, погребение может датироваться второй половиной VIII-IX в. К сожалению, оснований для получения более узкой датировки не имеется. В каменной ограде, пристроенной к насыпи раннесакского кургана, было совершено захоронение женщины древнетюркской эпохи.

Интересно размещение пряслица в погребальном пространстве: оно находилось в области груди умершей женщины, и, возможно, его носили на шнуре, используя как подвеску, амулет. Утвердившееся в настоящее время в науке представление о символике предметного мира эпохи Средневековья удалось уверенно коррелировать с естественнонаучными показателями. Судя по составу погребального инвентаря, содержавшего пряслице и зеркало, половая принадлежность умершего человека из Шагалалы V была определена как женская. Эта информация подтверждена антропологическими данными. Неизменное размещение в женских погребениях тюркского времени пряслиц как предметов, используемых в прядении, ткачестве, расширяет наши представления о гендерных ролях в обществе рассматриваемого времени. Для окончательного решения данного вопроса необходимо продолжить исследования в этом направлении.

Литература

Акишев К.А. (отв. ред.), 1987. Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. 280 с.

Бейсенов А.З., Волошин В.С., 2002. Могильник Ижевский-2 // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. Павлодар. С. 165-174.

Бейсенов А.З., Кожиков Д.А., 2001. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. Т. 2. Алматы. С. 150-164.

Бисембаев А.А., 2010. Кочевники средневековья Западного Казахстана. Актобе: Актюбинский государственный педагогический институт. 248 с.

Боталов С.Г., Ткачев А.А., 1990. Нуринское погребение VIII–IX вв. // Археология Волго-Уральских степей. Челябинск. С. 147-150.

Кадырбаев М.К., 1959. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // Труды ИИАЭ. Т. 7. Археология. Алма-Ата: Наука. С. 162-203.

Камолиддин Ш., 2016. Металлургия и ремесленное производство у древних тюрков. Ташкент. В 2-х т. Т. 1. 269 с.

Кубарев Г.В., 2005. Культура древних тюрков Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск. 400 с.

Кызласов И., 2022. Вторичное использование тюркских аристократических мемориалов (Археологические заметки на полях орхонского атласа, изданного в Казахстане). *Turkic Studies Journal*. 4(4). С. 23-34.

Овчинникова Б.Б., 1990. Тюркские древности Саяно-Алтая в VI–X вв. Свердловск: УрГУ. 223 с.

Распопова В.И., 1980. Металлические изделия раннесредневекового Согда. Л.: Наука. 139 с.

Савинов Д.Г., 1994. Древнетюркское время // Древние культуры Бертекской долины. Новосибирск. С. 146-152.

Серегин Н.Н., 2012а. Могилы с подбоем в погребальном обряде раннесредневековых кочевников Саяно-Алтая и сопредельных территорий: проблемы интерпретации // Вестник НГУ. Серия: История, филология. Т. 11. 7. Археология и этнография. С. 134-142.

Серегин Н.Н., 2012б. Общие и особенные характеристики женских погребений раннесредневековых тюрков Центральной Азии (к реконструкции некоторых аспектов гендерной истории) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2 (17). С. 61-69.

Смаилов Ж.Е., 1997. Памятники археологии Западной Сарыарки (средневековые городища и поселения). Балхаш. 63 с., илл.

Сташенков Д.А., 1998. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья (к постановке проблемы) // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э. (вопросы хронологии): Материалы конференции. Самара. С. 213-229.

Табалдиев К.Ш., Худяков Ю.С., 1999. Древнетюркский памятник Беш-Таш-Короо // Памятники культуры древних тюрков в Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Изд-во НГУ. С. 55-81.

Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш., 2009. Древние тюрки на Алтае. Новосибирск. 292 с.

Худяков Ю.С., Турбат Ц., 1999. Древнетюркское погребение на памятнике Элст Хутул в Северной Монголии // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Новосибирск. II. С. 7-10.

Хасенова Б.М., 2015. Курган тюркского времени могильника Ащитасты 27 в Тургае // Тургай и Великая степь. Алматы, 2015. С. 212-222.

Хасенова Б.М. Гендер в кимакском обществе по данным археологии // *Scientific E-journal «edu.e-history.kz»*. 4 (20). 2019 / URL: <https://edu.ehistory.kz/ru/publications/view/1316> (дата обращения: 10.04.2023).

Ярыгин С.А., Сакенов С.К., 2021. Раннесакское погребение могильника Шаггалалы V // Маргулановские чтения-2021: Материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований». Алматы. Т. 2. С. 23-28.

Reference

Akischev K.A., 1987. Arkheologicheskiye pamyatniki v zone zatopleniya Shul'binskoy GES [Archaeological sites in the flood zone of the Shulbinsk Hydroelectric Power Plant]. Alma-Ata: Nauka. 280 p. [in Russian].

Beysenov A.Z., Voloshin V.S., 2002. Mogil'nik Izhevskiy-2 [Burial ground Izhevsky-2]. Izucheniye pamyatnikov arkheologii Pavlodarskogo Priirtysh'ya [Study of archeological monuments of the Pavlodar Irtysh region]. P. 165-174. [in Russian].

Beysenov A.Z., Kozhakov D.A., 2001. Srednevekovyye pamyatniki Tsentral'nogo Kazakhstana [Medieval monuments of Central Kazakhstan]. Istoriya i arkheologiya Semirech'ya [History and archeology of Semirechye]. Vol. 2. Almaty. P. 150-164 [in Russian].

Bisembaev A.A., 2010. Kochevniki srednevekov`ya Zapadnogo Kazakhstana [Nomads of the Middle Ages of Western Kazakhstan]. Aktobe: Aktyubinskij gosudarstvenny`j pedagogicheskij institut. 248 p. [in Russian].

Botalov S.G., Tkachev A.A., 1990. Nurinskoye pogrebeniye VIII–IX vv. [Nurinsky burial of the 8th–9th centuries]. Arkheologiya Volgo-Ural'skikh stepey [Archeology of the Volga-Ural steppes]. P. 147-150. [in Russian].

Kadyrbayev M.K., 1959. Pamyatniki rannikh kochevnikov Tsentral'nogo Kazakhstana [Monuments of the early nomads of Central Kazakhstan]. Trudy IIAE [Worked at the Institute of History, Archeology and Ethnology]. Archaeology, Volume 7. Alma-Ata: Nauka. P. 162-203. [in Russian].

Kamoliddin Sh., 2016. Metallurgiya i remeslennoye proizvodstvo u drevnikh tyurkov [Metallurgy and handicraft production among the ancient Turks]. In 2 volumes, Vol. 1. Tashkent. 269 p. [in Russian].

Kubarev G.V., 2005. Kul'tura drevnikh tyurok Altaya (po materialam pogrebal'nykh pamyatnikov) [The culture of the ancient Turks of Altai (based on the materials of funeral monuments)]. Novosibirsk. 400 p. [in Russian].

Kyzlasov I., 2022. Vtorichnoe ispol'zovanie tyurkskikh aristokraticeskikh memorialov (Arheologicheskie zametki na polyah orhonskogo atlasa, izdannogo v Kazahstane) [Secondary use of Turkic aristocratic memorials (Archaeological notes on the margins of the Orkhon atlas published in Kazakhstan)]. Turkic Studies Journal. 4(4). P. 23-34. [in Russian].

Ovchinnikova B.B., 1990. Tyurkskiye drevnosti Sayano-Altaya v VI–X vv. [Türkic antiquities of the Sayan-Altai in the 6th–10th centuries]. Sverdlovsk: UrGU. 223 p. [in Russian].

Raspopova V.I., 1980. Metallicheskiye izdeliya rannesrednevekovogo Sogda [Metalware of early medieval Sogd]. Leningrad: Nauka. 139 p. [in Russian].

Savinov D.G., 1994. Drevnetyurkskoye vremya [Ancient Turkic time]. Drevniye kul'tury Bertekskoy doliny [Ancient cultures of the Bertek valley]. (Novosibirsk. P. 146-152). [in Russian].

Seregin N.N., 2012a. Mogily s podboyem v pogrebal'nom obryade rannesrednevekovykh kochevnikov Sayano-Altaya i sopredel'nykh territoriy: problemy interpretatsii [Lined graves in the funeral rite of the early medieval nomads of the Sayano-Altai and adjacent territories: problems of

interpretation]. Vestnik NGU. Seriya: Istoriya, filologiya [Bulletin of the Novosibirsk State University. Series: History, Philology]. In 11 volumes, Vol. 7. P. 134-142. [in Russian].

Seregin N.N., 2012b. Obshchiye i osobennyye kharakteristiki zhenskikh pogrebeniy rannesrednevekovykh tyurok Tsentral'noy Azii (k rekonstruktsii nekotorykh aspektoy gendernoy istorii) [General and special characteristics of female burials of the early medieval Turks of Central Asia (on the reconstruction of some aspects of gender history)]. Vestnik arkhologii, antropologii i etnografii [Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography], 2(17). P. 61-69. [in Russian].

Smailov Zh.Ye., 1997. Pamyatniki arkhologii Zapadnoy Saryarki (srednevekovyye gorodishcha i poseleniya) [Monuments of archeology of Western Saryarka (medieval settlements and settlements)]. Balkhash. 63 p., ill. [in Russian].

Stashenkov D.A., 1998. Yevraziyskaya moda v epokhu rannego srednevekov'ya (k postanovke problemy) [Eurasian fashion in the early Middle Ages (to the formulation of the problem)]. Kul'tury yevraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tys. n.e. (voprosy khronologii): Materialy konferentsii [Cultures of the Eurasian steppes of the second half of the 1st millennium AD (questions of chronology): Materials of the conference]. (Samara. P. 213-229). [in Russian].

Tabaldiyev K.Sh., Khudyakov Yu.S., 1999. Drevnetyurkskiy pamyatnik Besh-Tash-Koroo [Ancient Turkic monument Besh-Tash-Koroo]. Pamyatniki kul'tury drevnikh tyurok v Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii [Cultural monuments of the ancient Turks in South Siberia and Central Asia]. Novosibirsk: Izd-vo NGU. P. 55-81. [in Russian].

Hudjakov Ju.S., Tabaldiev K.Sh., 2009. Drevnie tjurki na Altae [Ancient Turks in Altai]. Novosibirsk. 292 p. [in Russian].

Khudyakov Yu.S., Turbat Ts., 1999. Drevnetyurkskoye pogrebeniye na pamyatnike Elst Khutul v Severnoy Mongolii [Ancient Turkic burial at the Elst Khutul site in Northern Mongolia]. Yevraziya: kul'turnoye naslediye drevnikh tsivilizatsiy [Eurasia: cultural heritage of ancient civilizations.]. Novosibirsk, 1999. P. 7-10. [in Russian].

Khasenova B.M., 2015. Kurgan tyurkskogo vremeni mogil'nika Ashchitasty 27 v Turgaye [Mound of the Turkic time of the Ashchitasty 27 burial ground in Turgai]. Turgay i Velikaya step' [Turgai and the Great Steppe]. Almaty. P. 212-222. [in Russian].

Khasenova B.M. Gender v kimakskom obshchestve po dannym arkhologii [Gender in Kimak society according to archeology]. Scientific E-journal «edu.e-history.kz». 4 (20). 2019 / URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1316> (Accessed 10.04.2023). [in Russian].

Yarygin S.A., Sakenov S.K., 2021. Rannesakskoye pogrebeniye mogil'nika Shagalaly V [Early Saka burial of the Shagalala V burial ground]. Margulanovskiye chteniya – 2021: Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Velikaya step' v kontekste etnokul'turnykh issledovaniy» [Margulan readings - 2021: Proceedings of the international scientific-practical conference «The Great Steppe in the Context of Ethnocultural Research»]. Vol. 2. Almaty. P. 23-28. [in Russian].

Б.М. Хасенова^а

*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: alicar@inbox.ru)*

***С.Қ. Сакенов^б**

*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sergazi_82@mail.ru)*

**Байланыс үшін автор: sergazi_82@mail.ru*

Ә.А. Нұсқабай^с

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: abdinur82@mail.ru)*

Шағалалы V обасындағы түркі дәуіріне тән әйелдің жерлеу орны

Аннотация. Қазақстанның далалық аймақтарындағы ортағасырлық археологиялық дереккөздер базасын жинақтау қазіргі уақытта ғылымның басым бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан аумағындағы көне түркі қағанаттары, Қимақ, Оғыз, Ұлық Ұлыс, Қазақ хандығы сияқты орта ғасырлық мемлекеттердің ескерткіштерін зерттеуде белгілі табыстарға қол жеткізілді. Сонымен қатар қарастырылып отырған дәуірдің кешенді зерттелмегендігі оның жүйесіз екендігін көрсетті. Мақаланың мақсаты - Қазақстанның солтүстік өңірінде зерттелген ерте ортағасырлық жерлеу ескерткішінің материалдарын ғылыми айналымға енгізу. Түркі дәуірінің зерттелген обасы Кеңөткел – Шағалалы археологиялық ықшам ауданында (Ақмола облысы, Зеренді ауданы) орналасқан. Орталық жерлеу орны ерте темір дәуіріне тән, кейінгі замандарда ерте ортағасыр кезеңінде оның үстіне қоршау тұрғызылған. Жерлеу дәстүрінің ерекшелігі – шығыс бағытқа бағытталуы, аттың бірге жерленуі, түркі дәуірінің жерлеу орны зерттелді деген қорытынды жасауға негіз болды. Жүргізілген талдаулардың көмегімен жерлеу орны әйел адамға арналғандығын анықтау мүмкін болды және бұл жаратылыстану-ғылыми әдістері мен нақты археологиялық тәпсірлеу арасындағы сәйкестікті есептеуге мүмкіндік берді. Жерлеу орнынан сырға, айна сынықтары және ұршықтың басы табылды. Нақты мерзімді беретін сырға, оның безендірілу тәсілі жерлеу құрылысының VIII ғасырдың екінші жартысы – IX ғасырмен мерзімделетінін анықтады. Ерте ортағасырлардағы әйелдер қауымына деген сый-құрметтің болғандығына жерлеу дәстүрі және ақыреттік бұйымдар маңызды дерек болып табылады. Іргелес аймақтардан табылған археологиялық дереккөздерге сәйкес, ер және әйел адамдардың жерлеу ескерткіштеріндегі ақыреттік бұйымдар белгілі бір сәйкестікпен сипатталады.

Кілт сөздер: Сарыарқа, Солтүстік Қазақстан, байырғы түріктер, Ортағасыр дәуірі, гендер, жерлеу дәстүрі, шаруашылық, ұршық, тоқымашылық.

B.M. Khasenova^a

*^aBranch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: alicar@inbox.ru)*

***S.K. Sakenov^b**

*^bBranch of the Margulan Institute of Archaeology, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sergazi_82@mail.ru)*

** Corresponding author: sergazi_82@mail.ru*

A.A. Nuskabay^c

*^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: abdinur82@mail.ru)*

Female burial of the Turkic period from the barrow of Shagalaly V

Abstract. At present, the source database expansion on medieval archaeology of the Kazakh steppe is among the priorities in science. Certain success was achieved in the study of sites of such medieval states of the ancient Turkic Khaganates as Kimak, Oghuz, Ulug Ulus, and Kazakh Khaganate on the territory of Kazakhstan.

At the same time, the lack of a comprehensive study of this era led to its occasional research. The purpose of the article is to introduce early Middle Ages burial materials from the northern region of Kazakhstan into scientific circulation. Turkic mound is located in the Kenotkel-Shagalaly archaeological microdistrict.

The central burial belongs to the era of the early Iron Age, later the fence was added in the early Middle Ages. Such peculiarities of the funeral rite as the eastern orientation, and the accompanying horse burial indicate that burial belongs to the Turkic time.

Burial research and items as an earring, a fragment of a mirror and a spindle whorl found in the burial site suggest that it was a grave of a woman. The dating object is an earring and the time of the construction of this funerary structure was determined. That is the second half of the VIII-IX century.

Keywords: Saryarka, Northern Kazakhstan, ancient Turks, the Middle Ages, gender, funeral rite, economy, spindle whorl, weaving.

Сведения об авторах:

Хасенова Бакыт Мулдашевна, PhD, Филиал института археологии имени А.Х. Маргулана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0003-3756-8655

Scopus ID – 57201194584

Сакенов Сергазы Кайырбекович, PhD, Филиал института археологии имени А.Х. Маргулана, улица Бейбітшілік, 25, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Нұсқабай Абдинұр Арғынбаевич, докторант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, улица К.Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-1299-0852

Авторлар туралы мәлімет:

Хасенова Бақыт Молдашқызы, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0003-3756-8655

Scopus ID – 57201194584

Сакенов Серғазы Қайырбекұлы, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының филиалы, Бейбітшілік көшесі, 25, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Нұсқабай Әбдинұр Арғынбайұлы, докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-1299-0852

Information about authors:

Khasenova Bakyt Muldashevna, PhD, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0003-3756-8655

Scopus ID – 57201194584

Sakenov Sergazy Kayyrbekovich, PhD, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, 25 Beibitshilik street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0001-8868-4280

Scopus ID – 57200639306

Nuskabay Abdinur Argyynbaevich, Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev street, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-1299-0852

Еуразия кеңістігінің петроглифтері және таңбалары түркі мәдениеті мен жазуының архетиптері ретінде¹

Шаймердинова Н.Г.^a, Молдабай Т.^b

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. (E-mail: nurila1607@mail.ru)

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы. (E-mail: talgatmoldabay@mail.ru). *Байланыс үшін автор: talgatmoldabay@mail.ru

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
Еуразия ареалы,
петроглифтер,
таңбалар,
архетиптер, түркі
мәдениеті мен
жазуы, мағыналық
байланыс, әлем
бейнесі, руханият.

XFTAP 03.81

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-35-51>

АННОТАЦИЯ

Мақала түркі мәдениеті мен жазуының бастауларына, олардың көне петроглифтермен, таңбалармен, логограммалармен байланысына арналған. Зерттеушілердің пайымдауынша, палеолит дәуірінен бастап петроглифтер, таңбалар мен белгілер Еуразия кеңістігінің барлық аумағында кең таралған. Қазақстан, Моңғолия, Қырғызстан, Өзбекстан, Әзербайжан, Түркия, Ресейден (Тыва, Хакасия, Таулы Алтай, Забайкальеден) табылған сызбалар, белгілер сюжеттік тұрғыда зерттеліп, жүйеленген. Мақала авторлары Еуразия аймағының петроглифтері мен таңбаларын зерттей отырып, бұл белгілер көптеген ғасырлар бойы қалыптасу, эволюциялық даму және қолданылу қызметі жолын бастан өткере отырып, қалыптасқан көне түрік бітігі (руна) жазуы таңбаларының прототипін қалыптастырды деген пікірде.

Авторлар өз гипотезасын растау мақсатында жартас бетіндегі суреттер мен таңбаларға тарихи-мәдени және танымдық, семантикалық тұрғыда сипаттама беріп, көне түркі бітігі жазу таңбаларымен байланысын барынша көрсетуге тырысады. Крест негізді таңбаларының көне түркі әліпбиіндегі «д» және «з» дауыссыз дыбысы таңбаларымен байланысын, діни-культтік, темпоральды-космонологиялық, антропоморфтық бейнелердің түркі көшпелі өмір салтының қалыптасуында маңызды рөл атқарып, көшпелі мәдениеттің прототипін қалыптастырды деп еспетейді (арба, түрлі қару-жарақтар, жануарлар).

Таңба мен суреттердің архетиптерін семантикалық талдау және ежелгі адамның қоршаған әлем туралы ойын анықтау – өте маңызды мәселе. Көшпелілер мәдениетінің архетиптері ежелгі адамдардың тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымының кілтін ашады: арба (негізгі көлік құралы), қару-жарақ (өз территориясын және мүлкін қорғау құралы), үй және жабайы жануарлар көне түркілердің табиғатты, әлеуметті тануда түрлі тотемдер мен танымын айқындайтын бейне ретінде қолданылған.

Received 09 October 2023. Revised 12 October 2023. Accepted 22 November 2023. Available online 30 December 2023.

Дәйексөз үшін:

Н.Г. Шаймердинова, Т. Молдабай Еуразия кеңістігінің петроглифтері және таңбалары түркі мәдениеті мен жазуының архетиптері ретінде // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 35-51 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-35-51>

For citation:

N.G. Shaimerdinova, T. Moldabay Petroglyphs and tamgas of the Eurasian area as archetypes of Turkic culture and script // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 35-51. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-35-51>

¹ This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Grant No. AP 14972685 The beginnings of the Kazakh writing culture (from pictogram to alphabetic writing)

Кіріспе

Адамзат өркениетінің пайда болуымен қатар өз ойын жеткізуге деген талпыныс жазу өнерін тудырғанын білеміз. Осы мақсаттағы салынған суреттер (петроглифтер) мен таңбалар сонау тас дәуіріне дейін барады. Алғашқы жазу түрінің «сурет пе, әлде таңба ма» екендігі жөніндегі ғалымдардың ойлары әлі күнге дейін бір арнаға тоғысқан жоқ. Дегенмен бұл екеуінің де ерте кезеңдерден қалған үлгілері бізге жетті (Дэвлет, 2006: 47). Жазу мәдениеті дамуының алғашқы кезеңдері боп саналатын суретті жазу (петроглиф) мен ой жазуы (идеографиялық жазу) кезеңінен қалған мұраларды сюжеттік тұрғыда топтастырып, нақты ескерткіштер арқылы жинақтап, анықтамасын беруге тырысамыз. Әлемдегі осы кезеңдерге тиесілі суретті жазу кезеңі мұраларының сюжеттік, таңбалық ұқсастықтарын талдап, бұл ұқсастықтарға ғылыми негіздеме беруге тырысамыз. Осы талдаулар арқылы көне түркі жазу мәдениетінің суретті жазу кезеңіндегі үлгілері арқылы әлем мәдениетіндегі орнын анықтап, баға береміз. Бұл қазақ халқының жазу мәдениеті тарихындағы орнын анықтап, тарихи кезеңдерін нақтылауға өз пайдасын тигізері анық.

Зерттеудің әдістемесі

Мақалада көзделген міндеттерді жүзеге асыру үшін базалық әдіснама мен жеке әдіс-тәсілдер де қолданылатын болады. Олардың әрқайсысы жүйелілік сипатқа ие және «бүтін-бөлшек», «сыртқы-ішкі», «статика-динамика», «себеп-салдар», «үдеріс-байланыс» біртұтастығы ретінде көрінетін мағыналық аспектілерге негізделген. Салыстырмалы мәдени-семантикалық талдау, графикалық жүйелеу әдістері де қолданылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Көне түркі мәдениетінің б.з.д. I мыңжылдықтан бері бар екендігін біз көне түркі мемлекеттілігінің болуымен, қала және қоныстарының табылуымен және көне түркі жазуының болуы арқылы бұған дейінгі сала ғалымдарының зерттеулері арқылы дәлелденгенін білеміз (С.Г. Кляшторный, 1987; В.Ф. Зайберт, 2009; А.С. Аманжолов, 1978; А.Х. Маргулан, 1979; М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы, 2006; Н.Г. Шаймердинова, А.К. Каиржанов, С. Ярыгин, Т. Молдабай, 2017; Т. Молдабай, 2021). Жазу мәдениетін дала көшпелілер мәдениетінің ажырамас бір бөлігі ретінде қарастыру үшін зерттеуімізде әлем мәдениетінің типологиясы тұрғысынан анықтама беруіміз керек. Бұл тұрғыда орыс ғалымы Б.Н. Кузык пен Ю.В. Яковецтің әлем мәдениетінің өзгеруі бойынша құрған концепциясына тоқталуымыз керек. Олар әлем мәдениетінің өзгеруін қоғамның материалдық және рухани ұдайы өндіріс, экономика мен саясат, әлеуметтік қатынастар мен мәдениетін өзара тоғысып жатқан біртұтас жүйе ретінде қарастырады. Бұл концепция бойынша тарихи реттілігі негізінде бір-бірімен жалғасып жатқан жеті әлемдік өркениет кезеңі белгіленді: неолит (б.з.д. VIII-IV мыңжылдық), ерте таптық (б.з.д. IV-I мыңжылдықтар), ежелгі (б.з.д. VIII ғ.-V ғ.), ортағасырлық (VI-XIV ғ.),

ерте индустриялық (XV-XVIII ғ.), индустриалды (XVIII-XX ғ.) және постиндустриалды (XXI-XXIII ғ.) (Б.Н. Кузык, Ю.В. Яковец, 2006). Дегенмен біздің ойымызша, әлемдік өркениеттерді зерттеудің әмбебаптық талдауымен қатар диахронды талдаулардың да жасалуы қажеттігін тудырады. Бұл бір жағынан жоғарыда аталған әлемдік өркениеттердің тарихи кезеңдік ауысуымен, екінші жағынан жаһандық синхронды өркениеттердің қатар өмір сүруімен және өзара әрекеттесуімен анықталады. Біз бұған көшпелілер мен отырықшылық негізді өркениеттердің әрекеттесуін айта аламыз. Бұл әлем дамуының синхронды кезеңіндегі отырықшылық пен көшпеліліктің диахронды әрекеттестігі деп тануымызға болады. Бұл ретте дала көшпелілері қауымдастығының қалыптасу кезеңінде көшпелілер өркениеті басым рөл атқарса, отырықшы өркениет бұл қауымдастықта әлдеқайда кейінірек көрініс тапқанын айта кеткен жөн. Осы бағыттағы өз зерттеуімізді біз жалғастыра отырып, тасқа басылған қолжазбалар ретінде белгілі жаргас бетіндегі суреттер (петроглифтер), таңбалар мен жазуларға тоқталатын боламыз. Осы салаға қалам тартқан А.В. Адрианов, К.М. Байпаков, В.Ю. Грачев, Е.Г. Дэвлет, М.А. Дэвлет, М.К. Кадырбаев, В.Д. Кубарев, А.Н. Марьяшев, Э.А. Новгородова, А.П. Окладников, Е.А. Окладникова, С.А. Потапов, В.В. Раддов, З.С. Самашев, Л.Д. Чадамба, А. Шер, Н. Базылхан сияқты ғалымдардың еңбектеріне жүгінетін боламыз.

Талдау

Дала көшпелілері өркениетінің институционализациясы неолит дәуірінде басталғанын, тіптен кейбір жеке ерекшеліктерінің алғашқы белгілерінің бұдан да ертерек кезеңдерде болғандығын байқауға болады. Осыны негізге ала отырып, біздің зерттеу алаңымызға келесі петроглифтер кіретін болады:

Палеолит пен қола дәуірі.

Моңғолия: Шивээт Хайрхан, Аршан хад, Билуут-Толгой, Бичигт Улаан Хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур, Чандаман, Чулуут, Яманы-ус;

Ресей: Бичикт-Бом, Қаракөл, Қалбақ-Таш, Қатун, Куйлю, Құрман-Таш, Құйус, Қызыл-Жар, Ұқоқ, Турочакск жазбалары (Таулы Алтай); Алаға, Алды-Мозаға, Бижики-Хая, Бии-Хем, Мортұқ, Догээ-Баары, Ийме, Қара-Бұлұн, Қазырған қорғаны, кіші Баян-Көл, Мұғұр-Саркөл, Окуневск петроглифтері, Орта-Саркөл, Саамчыыр Ұжу, Сыын-Чурек, Устю-Мозага, Үстіңгі-Саркөл, Хая-Бажы, Хербис, Ээрбек I–IV, Ямалық, Чайлаг-Хем, Шанчиг, Шөлде-Тей (Тыва); Онежск жазбалары (Карелия); Кызыл-Хая, Большая Боярск жазбалары, Қаратағ, Красный камень, Ленск петроглифтері, Сулекск және Шалоболинск жазбалары, Оглахтинская, Тепсей, Ұлазы, Хана-Шулуун (Краснояр өлкесі); Қарасұқ жазбалары, Оглахты, Подкамень, Сундуки, Усть-Тюба, Хызын Хыр (Хакасия); Бэшегтуу, Наушки, Цаған-Заба, Селенга, Субуктуй, Сулекск жазбалары, Шаман-гора, Харанхой (Забайкалье өлкесі); Шишкинск жазбалары (Иркутск облысы); Новоромановск петроглифтері (Кемерово облысы); Белая, Билабан, Зенковск жазбалары, Змиев Камень, Ирбит, Исаковск жазбалары, Исеть, Караульный Камень, Маскальск I жазбалары, Соколий Камень, Уфа, Тағыл, Чусовая, Юрузан (Орал);

Қазақстан: Ақ-Бауыр, Арпаөзен, Баян-жүрек, Жайлау, Жайсан, Ешкі-өлмес, Қойбағар, Құлжабасы, Ой-Қаратау, Жетісу, Таңбалы, Теректі Әулие;

Қырғызстан: Саймалы-Таш, Сүлейман-Тоо;

Өзбекстан: Қарақиясай, Сармышсай;

Әзербайжан: Гобустан;

Түркия: Чатал-Хөюк.

Еуразия кеңістігіндегі осынау орасан зор петроглифтер мен таңбалар корпусын зерттей отырып, біз петроглифтер мен түркі жазуы таңбалары арасында мағыналық тарихи-мәдени байланыс орнатуға тырыстық. Ежелгі пиктограммалар эволюциялық тарихи дамудың күрделі жолынан өткен түркі жазуы таңбаларының прототипі, архетипі болу әбден мүмкін. Біз бұл гипотезаны төменде келтірілген мысалдар мен талдаулар арқылы дәлелдеуге тырысамыз. Зерттеу барысында түркі жазуының бірнеше архетиптері анықталды. Олар: қас таңбалар, діни-культтік, темпоральды-космонологиялық, дала көшпелілерінің мәдениетіне байланысты архитиптері (арба, қару-жарақ, құралдар және түрлі жануар бейнелері) және басқа да түрлі таңбалар мен суреттер.

Қас таңбасы (крест) әлем ғалымдары бұл таңбаның көне таңбалар қатарына жатқызып, тарихын тәңірмен байланыстырады. Ресейдің Челябині облысы аумағынан табылған Сынтасты мәдениетіне тиесілі б.з.д. XVII-XVI ғасырларда салынған қалашықтың да шеңбер тәріздес қас таңбасына ұқсайтындығы бекер болмаса керек (1-сурет).

1-сурет.

Л.Л. Гуревичтің реконструкциясы бойынша Арқайым қала сызбасы б.з.д. XVII-XVI ғасыр
(Гуревич Л.Л. О круглых городах древних иранцев // Зоны и этапы урбанизации.

Ташкент: Фан, 1989. – 49 с.).

Әлем халықтарының көп бөлігінде кездесетін бұл таңбаның бірнеше негізгі тірек нұсқасы бар:

бүктемелі қас таңбасы (изломанный крест);

сирақты қас таңбасы (крест с ногами);

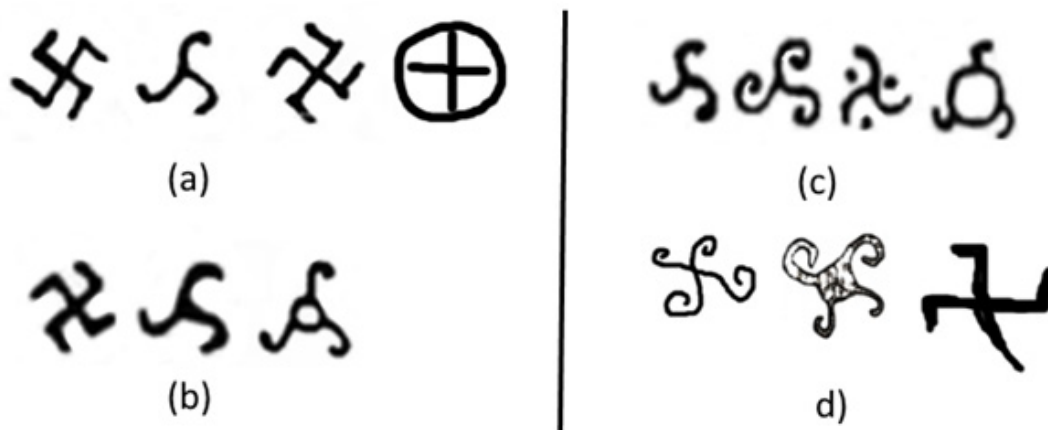
шырмаулы қас таңбасы (крест с вензелем);

төрт тіректі қас таңбасы (четвероногий крест);

өрмекші пішінді қас таңбасы (крест паука).

Бұл таңба көне түрік жазу таңбаларында екі түрде енгізілген. Біріншісі, жіңішке дауыстылармен бірге жазылатын **𐰇**, «д» таңбасы. Қас таңба көне түркі танымында

семантикасы уақытпен, күнмен және жұлдызбен байланысты және көне түркі тіліндегі «өд» (уақыт) мағынасын береді. Екіншісі, көне түрік жазуындағы «з» таңбасы. Бұл таңба «д» таңбасынан шыққан деуге болық болады. Себебі көне түркі тілінде «д» дыбысының «з» дыбысына айналуы кездесіп тұрады. Осы ұқсастықты басшылыққа ала отырып, біртекті таңба қолданған сияқты. Бізде көзімізбен көрген осы қас таңбаларының Еуразия аймағындағы бейнелерін жинақтаған едік (2-сурет):

2-сурет.

- a) Орталық Моңғолия жерінен кездесетін қас таңба (свастика) нұсқалары;
- b) Хорезм аймағында кездесетін қас таңбасы нұсқалары;
- c) Дон бойынан табылған қас таңбасы нұсқалары;
- d) Қаратау, Жалтыртас, Маңғыстау аймақтарынан табылған қас таңба.

Бұл таңба дала көшпелілерінің өмір сүрген Цагаан-айраг, Бичигт Улаан хад, Дарви жартасы (Моңғолия), Хатун (Таулы Алтай), Хая-Бажы (Тыва), Ленск және Шалаблинск жазбалары (Краснояр өлкесі), Исаковск жазбасы (Орал), Қаратау, Қарақабақ, Ақбауыр (Қазақстан), Саймалы-Таш, Сулайман-Тоо (Қырғызстан) сияқты көптеген жерлерде кездеседі (З. Самашев, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новородова, 1984).

Діни жоралғыларға қатысты петроглифтер. Дала көшпелілері өмір сүрген аумақта қашалған петроглифтер арасында сонау тас дәуірі мен қол дәуірінен бастап кешеге дейінгі кезеңдерде салынған діни рәсімдер мен тылсым күшке байланысты көптеген суреттер салынған. Біз олардың барлығын жинақтап, діни жоралғыларға қатысты петроглифтер ретінде топтастыруды жөн көрдік. Бұл тас бетіндегі суреттердің ішінде құрбандық шалу, тәу ету (сиыну), о дүниеге аттандыру сияқты жоралғылар мен діни-мистикалық таңбалар, құдайдың құдыретін бейнелейтін таңбалар мен жануар және адам кейіптерінің бірігуі арқылы жасалған ерекше бейнелерді біріктіруге тырыстық. *Адорация кейіпіндегі бейнелер (Тәңірге қол жайып тілек тілеу):* Чулуут, Хар-Салаа (Моңғолия), Чатал Хөюк (Түркия), Қаракөл, Қалбақ-Таш (Таулы Алтай); Бижикт-

Хая (Тыва), Боярск және Ленск жазбалары (Краснояр өлкесі), Подкамень (Хакасия), Новоромановск петроглифтері (Кемеровск), Харитани I (Солтүстік Кавказ), Баянжүрек, Арпа-Өзен, Ой-Жайлау, Қарасай, Қаратау петроглифтері (Қазақстан). Қасиетті адам және аң бейнелері: Чулуут, Хар-Салаа (Моңғолия), Окуневск петроглифтері (Тыва), Қалбақташ, Қаракөл, Бешөзек (Таулы Алтай); Тамғалы, Құлжабасы, Қаратау, Баянжүрек, Қойбағар, Ақбауыр (Қазақстан), Чатал-Хөюк (Түркия). (З. Самашов, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новородова, 1984).

Көшпелілердің діни танымдық циклінде көне түркілердің басты құдайлары – Тәңірімен және Ұмаймен байланысты символдардың маңызы ерекше. Ежелгі түркілердің мәдениетінде Тәңірі мен Ұмайдың діни статусы антропоцентристік көзқараспен байланысты: Тәңірі – еркек, Ұмай – әйел (әйелдер мен балалардың қамқоршы құдайы).

Көбею, ұрықтану сюжетіндегі бейнелер. Ерте кезеңдегі халықтарда ұрықтану Тәңірінің адамға, соның ішінде анаға берілген ерекше қасиеті ретінде бағаланады. Сол себепті алғашқы қоғамда әйел рөлі алға шықты, билеушілер әйел болды. Яғни, аналық ру (матриархат) жүйесі құрылды. Тіптен құдайларын да әйел кейпінде жасады (Richard, 2013: 65). Палеолиттік кезеңде кең таралған матриархат жүйесі осы кезеңнің соңында өз үстемдігін жоя бастады. Біздің ойымызша, көне түрік танымындағы «Ұмай ана» бейнесі де дәл осы палеолиттік кезеңде қалыптасса керек. Кейіннен матриархат жүйенің әлсіреуімен бірге өз орнын «Тәңірі» құдайға босатса керек. Көне түркі танымындағы ана, бала және ошақтың қорғаушысы Ұмай ана танымы жер анамен, аймен, өмір ағашы сияқты ана құдай бейнелерімен тығыз байланысты. Күлтегін мәтінінде «...Әкем қаған өлгенде кіші інім Күлтегін жеті жаста еді... Ұмай текті анам қаншайымның қолдауымен, қорғауымен (құтымен) інім Күлтегін ер атанды» десе, Тоң-ұқұқ мәтінінде (2-мәтінтас) «Осы жерге дейін келгендер қиналғанын айтты, бірақ қиналғанын білдірмеді. Тәңірі Ұмай, қасиетті Қара жер мен су бізді қолдады», - деп Ұмай ана бейнесін ашуға көмектеседі. Ұмай ана құдай, қорғаушы періште сияқты танымдарға ие екенін көруге болады. Көне кезеңдегі тас бетіндегі ана құдай бейнелерінің басты ерекшелігі оның туу мен көбею символы ретінде аналық жатыры мен омырауының ерекше үлкен етіп көрсетілуі еді. Осы бейнедегі тас дәуіріндегі ана құдай мүсіндері де әлемнің әр түкпірінде бар. Сонымен қатар әлемдегі тас бетіне қашалған суреттер мен үңгірлерде салынған ана құдай бейнелері және көбею мен туудың қасиетті екенін дәріптейтін жыныстық қатынасқа ену суреттерінің де астарында осы көбею мен туудың символы «Ана құдайды» дәріптеу жатқандығын аңғаруға болады. Осы тәріздес ана құдай бейнелері мен сюжетті бейнелер көне түркілер өмір сүрген аумақтарда да жиі кездеседі: Чулуут, Хар-Салаа, Иншан, Шивээт-Хайрхан, Аршан хад, Билуут-Толгой, Бичигт Улаан Хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур, Чандаман, Яманы-ус (Моңғолия), Қаракөл, Қалбақ-Таш Бичикт-Бом, Қатун, Куйлю, Құрман-Таш, Құйус, Қызыл-Жар, Ұқоқ, Турочакск жазбалары (Таулы Алтай); Алаға, Алды-Мозаға, Бижикт-Хая, Бии-Хем, Мортұқ, Догээ-Баары, Ийме, Қара-Бұлұн, Қазырған қорғаны, кіші Баян-Көл, Мұғұр-Саркөл, Окуневск петроглифтері, Орта-Саркөл, Саамчыр Ұжу, Сыын-Чурек, Устю-Мозага, Үстіңгі-Саркөл, Хая-Бажы, Хербис, Ээрбек I-IV, Ямалық, Чайлаг-Хем, Шанчиг, Шөлде-Тей (Тыва), Боярск және

Ленск жазбалары, Онежск жазбалары (Карелия); Кызыл-Хая, Қаратағ, Красный камень, Ленск петроглифтері, Сулекск және Шалоболинск жазбалары, Оглахтинская, Тепсей, Ұлазы, Хана-Шулуун (Краснояр өлкесі), Подкамень, Қарасұқ жазбалары, Оглахты, Сундуки, Усть-Тюба, Хызын Хыр (Хакасия), Новоромановск петроглифтері (Кемеровск), Харитани I (Солтүстік Кавказ), Баянжүрек, Арпа-Өзен, Ой-Жайлау, Қарасай (Қазақстан) (З. Самашов, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новородова, 1984).

Әлем бейнесі, уақыт белгілері және космогондық сюжеттерге қатысты суреттер мен символдар: Адамзат өмір бойы айналасын түсінуге, онымен қарым-қатынас жасауға тырысқандығын білеміз. Осыны түсіну үшін адамдар өте ерте заманнан бері уақыт пен әлем құрылымын ұғуға ұмтылды. Өз дүниетанымдары негізінде уақытты белгілейтін белгілер, нышандар, бейнелер ойлап тапты (3-сурет).

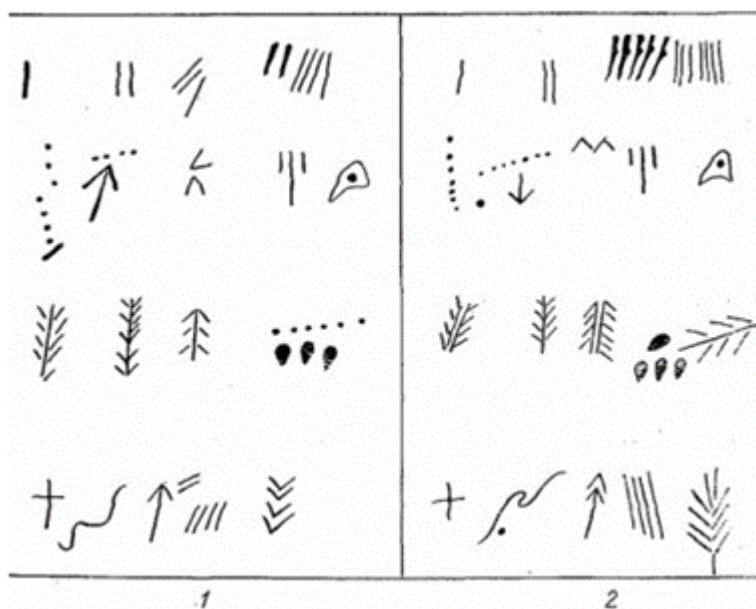

3-сурет. Құлжабасы тауындағы және Бәйте-3 (Сармат дәуірі) ғибадатханасындағы лабиринт бейнелері (Самашев З., Базылхан Н., Самашов С. Көне түркі таңбалары. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2010. – 168 б. – 15 б.).

Дәл сол сияқты әлемнің құрылымын да өзіндік символдар мен таңбалармен бейнелеуге тырысты. Көне түркі кезеңінен бізге жеткен әлем бейнесі негізінен үш құрылым: жоғарғы әлем, орта әлем және төменгі әлем ретінде танылды. Әр әлемнің өзіне тән кейіпкерлері бар еді. Жоғарғы әлемде құдайлар мен киелі жануарлар өмір сүрсе, ортаңғы әлем адамдар мен жануарларға тиесілі еді. Ал төменгі әлем өлілерге тиесілі болды (Шаймердинова, 2014:82). Әлем бейнесін өздерінің мифтерінде баяндау арқылы, кейде киелі жартастар мен үңгірлерде бейнелеу арқылы жеткізуге тырысқан. Осындай киелі үңгірлер мен жартастарда салынған әлем бейнесі өздерінің дүниетанымдарындағы символикалық бейнелер арқылы жеткізілген. Мысалы, жоғарғы әлемді құстар арқылы, ортаңғы әлем тұяқты жануарлар арқылы, төменгі әлем жылан немесе балық арқылы бейнеленген (Леруа-Груан, 1971: 85).

Көшпелілер өмір сүрген аумақтағы петроглифтерде көбінесе тұяқты жануарлар бейнеленеді. Балықпен жыланды өте аз кездестіреміз. Бұл да олардың дүниетанымындағы өлім мен өмір арпалысының антагонизмі идеясында («Екі жұлдыз» дүниетанымы, күрес)

жатқандығын байқауға болады. Бұл танымдары тас бетіндегі суреттерде өзінше орын алды. Уақытты білдіретін циклдық спиральды суреттер, үш негізді әлемді бейнелейтін сызбалар мен космогондық сюжетті арпалыстарды бейнелеген суреттер көптеп кездеседі. Бұл дала көшпелілерінің әлем танымының жазбасы десе де болады. Мұндай бейнелер Иншан, Чулуут, Шивээт-Хайрхан (Моңғолия), Алды-Мозага, Мугур-Саргөл (Тыва), Құйлы, Қалбақ-Таш, Бешөзек (Таулы Алтай), Ешкіөлмес, Таңбалы, Тарбағатай, Теректі әулие, Ақбауыр, Қаратау, Баянжүрек (Қазақстан), Шишкинск жазбасы (Иркутск) петроглифтерінде кездеседі (З. Самашов, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новгородова, 1984). Көптеген жартас бетіндегі және үңгірлердегі суреттердің жанында тұрақты түрде сызылған түсініксіз сызбалар да (пиктограммалар) көптеп кездеседі. Орыс ғалымы Новгородова Э.А. осы сызбаларды өз еңбегінде салыстырған болатын (4-сурет):

4-сурет.

1 Хойт Цэнхэрийн агуй (Моңғолия) және 2 Франко-Кантабрийский үңгір суреттері арасындағы кейбір таңбалар мен сызбалардың ұқсастығы (Э.А. Новгородова.

Мир петроглифов Монголии. – М.: Наука, 1984. – 52 с.).

Антропоморфты бейнелер. Адамзат пайда болғаннан бері тылсым күшке, жаратушыға сенді. Осы сенімдерін тас бетіне адам пішініндегі ерекше бейнелер арқылы антропоморфтандырылған сюжеттер арқылы жеткізуге тырысқан. Оның ең қарапайым мысалы Қазақстандағы Таңбалы тас петроглифтеріндегі күн басты адам бейнесі. Осы сияқты бейнелер көшпелілер өмір сүрген Еуразия құрлығының көптеген бөлігінде кездеседі. Бұл бейнелер негізінен киелі саналған орындарда кездеседі. Діни рәсім орындалатын киелі орындардың негізгі белгілерінің бірі осы антропоморфты

бейнелер. Атап айтар болсақ: Чулуут, Хар-Салаа (Моңғолия), Чатал Хөюк (Түркия), Қаракөл, Қалбақ-Таш (Таулы Алтай); Бижикт-Хая (Тыва), Боярск және Ленск жазбалары (Краснояр өлкесі), Подкамень (Хакасия), Новоромановск петроглифтері (Кемеровск), Харитани I (Солтүстік Кавказ), Баянжүрек, Арпа-Өзен, Ой-Жайлау, Қарасай, Қаратау петроглифтері (Қазақстан). Қасиетті адам және аң бейнелері: Чулуут, Хар-Салаа (Моңғолия), Окуневск петроглифтері (Тыва), Қалбақташ, Қаракөл, Бешөзек (Таулы Алтай); Тамғалы, Құлжабасы, Қаратау, Баянжүрек, Қойбағар, Ақбауыр (Қазақстан), Чатал-Хөюк (Түркия) (З. Самашов, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новгородова, 1984).

Ізденіс барысында дала көшпелілерінің мәдениетіне байланысты суреттер мен таңба, символдар табылды. Олар – арба, қару-жарақ және түрлі жануар бейнелері.

Арба бейнелері. Көшпелілердің ерте дәуірден бері көлік құралы ретінде арба пайдаланғанын білеміз. Кейіннен бұл арбалар сән-салтанат, соғыс құралы ретінде де пайдаланылды. Тас бетінде қола дәуірінен бастап бейнелене бастаған арба суреттері көшпелілер өмір сүрген Еуразия құрлығының көп бөлігінде кездеседі (6-сурет).

5-сурет. Қос ат жеккен арбалы адам. Шивээт хайрхан, Моңғолия. (Молдабай Т. сызбасы).

Арба технологиялық тұрғыда күрделі құрылымды құрал болғандықтан, бұның адамзатқа әкелген пайдасы үлкен еді. Бұл дала көшпелілерінің күрделі технологиялық жетістіктерге ерте кезеңдерден бастап қол жеткізгендігін айғақтайды. Хар-Салаа II, Шивээт-Хайрхан (Моңғолия), Ақбауыр, Қаратау, Таңбалы, Ешкіөлмес, Баянжүрек (Қазақстан) (В.Д. Кубарев, 2003; Э.А. Новгородова, 1984; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977).

Қару-жарақты жауынгер бейнелері. Дала көшпелілері мекен еткен аймақтың климаты қатал еді. Сондықтан осы аймақты мекен еткен адамдар ерте кезден осы қатал климатқа төзімді болуды, қатаң шарттар негізінде өмір сүруге бейімділікті ерте үйренген сияқты. Осы аймаққа қолайлы шаруашылық – мал шаруашылығы еді. Сондықтан дала көшпелілері осы шаруашылықты барынша терең меңгерді. Жайылымныңығы, табиғаттың ырқына бағынып, көшпелі мал шаруашылығын дамытты. Бұл мал шаруашылығы үлкен байлық көзі болғандығына қарамастан, қатерлі шаруашылық еді. Жылдар бойы жиған

тергені әп-сәтте біреудің еншісінде кетуі мүмкін еді. Сондықтан олардың соғыс өнеріне бейімделуі керек болды. Осылайша атқа қонған дала көшпелілері тал бесіктен жер бесікке дейін соғыс өнеріне шыңдалып, ат жалында өмірлері өтті. Бұлардың кез келгені атқа қонса, «атты жауынгер» еді. «Бес қаруын» сайлаған атты жауынгер бейнелері дала көшпелілерінің өмір сүрген аумақтарындағы жартас бетіндегі петроглифтерде көптеп кездесуінің сыры осы болса керек. Салт атты жауынгер бейнелері негізінен көне түркі кезеңіне тиесілі екендігі жартас бетіндегі суреттерді зерттеп жүрген көп ғалымдар тарапынан мойындалады (6-сурет). Чулуут, Хар-Салаа, Иншан, Шивээт-Хайрхан, Аршан хад, Билуут-Толгой, Бичигт Улаан Хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур, Чандаман, Яманы-ус (Моңғолия), Қаракөл, Қалбақ-Таш Бичикт-Бом, Қатун, Куйлю, Құрман-Таш, Құйус, Қызыл-Жар, Ұқоқ, Турочакск жазбалары (Таулы Алтай); Алаға, Алды-Мозаға, Бижикт-Хая, Бии-Хем, Мортұқ, Догээ-Баары, Ийме, Қара-Бұлұн, Қазырған қорғаны, кіші Баян-Көл, Мұғұр-Саркөл, Окуневск петроглифтері, Орта-Саркөл, Саамчыыр Ұжу, Сыын-Чурек, Устю-Мозага, Үстіңгі-Саркөл, Хая-Бажы, Хербис, Ээрбек I-IV, Ямалық, Чайлаг-Хем, Шанчиг, Шөлде-Тей (Тува), Боярск және Ленск жазбалары, Онежск жазбалары (Карелия); Кызыл-Хая, Қаратағ, Красный камень, Ленск петроглифтері, Сулекск және Шалоболлинск жазбалары, Оглахтинская, Тепсей, Ұлазы, Хана-Шулуун (Краснояр өлкесі), Подкамень, Қарасұқ жазбалары, Оглахты, Сундуки, Усть-Тюба, Хызын Хыр (Хакасия), Новоромановск петроглифтері (Кемеровск), Харитани I (Солтүстік Кавказ), Баянжүрек, Арпа-Өзен, Ой-Жайлау, Қарасай (Қазақстан) (З. Самашев, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новородова, 1984).

6-сурет. Хар-Салаа I (Көне түркі дәуірі) салт атты жауынгер (Молдабай Т. сызбасы).

Түрлі жануар бейнелері. Дала көшпелілерінің басты тіршілік ететін шаруашылығы «мал шаруашылығы» еді. Байлық малмен өлшеніп, малмен біткен дала көшпелілеріндегі төрт түліктің алатын орны ерекше екендігін қазіргі қазақ танымындағы «мал-жан

амандығы», «төрт түлік», «мал сыбағасы», «мал сілекейі», «мал мен бастың артуы» сияқты танымдармен және «төрт түліктің киесі» сияқты ұғымдардан аңғаруға болады. Малдың еті мен сүтін азық, терісін киім, сүйегін құрал, мінсе көлік, бақса байлық қылған дала көшпелілері малдың жасы, түрі, түсіне қатысты мыңдаған сөздер, тіптен мал етінің әр мүшесін өзінше атап, адамның қоғамдағы орнына байланысты оған ұсынатын сыйлы азық еткен екен. Ендеше, дала петроглифтерінде төрт түліктің бейнесінің көптеп кездесуінің себебі түсінікті болса керек. Сонымен қатар дала көшпелілері табиғатпен етене араласқандықтан, ондағы тіршілік иелеріне ерекше мән берген. Олардың негізгі қасиеттерін ерте танып, ерекше бағалаған. Мысалы, батырлықтың символы ретінде: *қасқыр (бөрі), арыстан, жолбарыс, аю, қабан* сияқты аңдарды таныса; ақыл, қулық, айла символы ретінде: *түлкі, тасбақа*; ал бейбітшілік пен татулықтың символы ретінде: *қой, қарылғаш, көбелек, аққу*; ал соғыс символы ретінде: *өгіз, жылан, қыран, жылқы* бейнелерін қолданған екен.

Ал көшпелілер танымындағы киелі жануарлар қаншама! Оның ішінде *бұғы, көк бөрі, өгіз* сияқты ерекше киелілік танымына ие жануарларға тоқталуымыз керек сияқты. Бұғы киелі өмір ағашымен бірге дала көшпелілерінде (сақ (скиф), Сібір халықтарында б.з.б. 8 ғ.) жаратушы құдайы ретінде саналған. Археологиялық олжалардағы бұғы бейнелері архаикалық дәуірдегі ғарыштың пайда болуы және дамуымен сәйкестендірілді, дүниенің басы мен соңы ретінде қарастырылды; Қасиетті жаратылыстар сияқты, өзен мен таулар, қайта тірілу/жаңару бұғылармен байланысты және бұғылар жануарлардың анасы болып саналады (Jacobson, 1996: 375; Dalkesen, 2015: 62).

Бөрі танымы көне түркілер заманында ерекше алға шықты. Өздерінің халық ретінде тарих сахнасына шығуын қасқырмен байланыстырған көне түркілердің тарихтағы рөлі де осы бөрі кейпінде еді. Тіптен Күлтегін жазбаларында Білге қағанның аузынан: «түрік қағанының әскері бөрі сияқты еді, ал жауларының әскері қой сияқты еді...», - деген теңеу қолданылады. Бөрі басты байрақ мемлекеттің символы ретінде қолданылды. Бөрі тотемі осы кезеңде ерекше алға озды. Ал көне түркілерден бастау алған киеліліктің шыңын білдіріп, қасиетін артыратын «көк» сөзі «Көк Тәңірі», «Көк Түрік» сөзінен кейін «бөрі» сөзіне қосылып, «Көк Бөрі» деп атала бастады. «Көк» сөзі көне түркілер танымында «аса қасиетті» деген ұғымға ие. Ендеше түркі халқының мифологиялық шығу тегіне тікелей әсер еткен «бөрі» көне түркілер үшін өте қасиетті жануар болды деп пайымдауға әбден болады (Пансат, Мамаева, Алкая 2023: 146).

Өгіз – дала көшпелілерінде әлемдегі көптеген халықтарда секілді жердің пайда болуымен байланыстырылатын киелі жануар. Оның мүйізімен әлемді тіреп тұруы сияқты танымдар әлем мифологиясында ерекше орынға ие. Сонымен қатар өгіздің отырықшы халықтардағы егін егу және егіншілік құралы ретіндегі қызметі де бұл жануардың адамзатқа пайдасына байланысты рөлі ұлықталған. Бұқа сипатында күш және құдырет иесі ретінде соғыс символы ретінде қабылданған (Kolot, 2020: 436).

Жануар бейнелері салынған петроглифтер: Чулуут, Хар-Салаа, Иншан, Шивээт-Хайрхан, Аршан хад, Билуут-Толгой, Бичигт Улаан Хад, Хойт-Цэнхэр, Бага-Ойгур, Чандаман, Яманы-ус (Моңғолия), Қаракөл, Қалбақ-Таш Бичикт-Бом, Қатун, Куйлю, Құрман-Таш, Құйус, Қызыл-Жар, Ұқоқ, Турочакск жазбалары (Таулы Алтай); Алаға, Алды-Мозаға, Бижикт-Хая, Бии-Хем, Мортұқ, Догээ-Баары, Ийме, Қара-Бұлұн, Қазырған қорғаны, кіші Баян-Көл, Мұғұр-Саркөл, Окуневск петроглифтері, Орта-

Саркөл, Саамчыыр Ұжу, Сыын-Чурек, Устю-Мозага, Үстіңгі-Саркөл, Хая-Бажы, Хербис, Ээрбек I-IV, Ямалық, Чайлаг-Хем, Шанчиг, Шөлде-Тей (Тыва), Боярск және Ленск жазбалары, Онежск жазбалары (Карелия); Кызыл-Хая, Қаратағ, Красный камень, Ленск петроглифтері, Сулекск және Шалоболинск жазбалары, Оглахтинская, Тепсей, Ұлазы, Хана-Шулуун (Краснояр өлкесі), Подкамень, Қарасұқ жазбалары, Оглахты, Сундуки, Усть-Тюба, Хызын Хыр (Хакасия), Новоромановск петроглифтері (Кемеровск), Харитани I (Солтүстік Кавказ), Баянжүрек, Арпа-Өзен, Ой-Жайлау, Қарасай (Қазақстан). Қасиетті адам және аң бейнелері: Чулуут, Хар-Салаа (Моңғолия), Окуневск петроглифтері (Тува), Қалбақташ, Қаракөл, Бешөзек (Таулы Алтай); Құлжабасы, Қаратау, Баянжүрек, Қойбағар, Ақ-Бауыр, Арпаөзен, Жайлау, Жайсан, Ешкі-өлмес, Ой-Қаратау, Жетісу, Таңбалы, Теректі Әулие (Қазақстан), Саймалы-Таш, Сүлейман-Тоо (Қырғызстан) (З. Самашев, 2010; А.Д. Грач, 1957; М.А. Дэвлэт, 1982; М.К. Кадырбаев, А.Н. Марьяшев, 1977; В.Д. Кубарев, 2003; В.Д. Кубарев, Д. Цэвээндорж, 1996; Э.А. Новогородова, 1984).

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде біз көне дала көшпелілері өмір сүрген аумақтағы петроглифтер мен таңбалардың сюжеттік тұрғыдағы танымына үңіліп, оның көне түркі дүниетанымындағы орнын анықтадық. Көне түркілер өмір сүрген аймақтан табылған петроглифтер мен таңбалардың көптеген ғасырлар бойы қалыптасу, эволюциялық даму және қолданылу қызметі жолын бастан өткере отырып қалыптасқан көне түркі бітіг (руна) жазуы таңбаларының прототипі деген пікір ұсындық. Көне таңбалар мен пиктограммалардың көне түркі бітіг жазуы таңбалары арасындағы байланысы нақты жазба деректер негізінде сабақтастығы көрсетілді. Крест негізді, діни-культтік, темпоральды-космонологиялық, дене-заттық және басқа да түрлі таңба мен суреттерді талдай отырып, көне көшпелілердің дүниетанымын, әлем бейнесін, рухани белгілерін ашуға тырыстық.

Қорытынды

Еуразия құрлығын мекендеген дала көшпелілері жазу тарихының бастауы саналатын суретті жазу кезеңін, әлем мәдениетінен қалыспай, сонау палеолиттік кезеңнен бастағанын көруге болады. Дала көшпелілері тарапынан салынған жоғарыда келтірілген жартаст бетіндегі және үңгірлерде салынған суреттер қоры өте көп және сюжеттік тұрғыда алуан түрлі. Біз осы қордағы суреттерді мазмұндық тұрғыда топтастырып, анықтамасын беріп, нақты мысалдар арқылы талдадық. Ең қызығы, Еуразия құрлығының бір басындағы дала көшпелілерінің салған суреттері (петроглифтер) мен Батыс Еуропадағы суреттердің мазмұндық және салу технологиясы бойынша ұқсастықтары таң қалдырады. Кейбір киелі жерлерде салынған символикалық таңбалардың ұқсастықтары ерте замандағы адамдардың бір дүниетаныммен, бір протомифтік таныммен сусындағанын аңғартады. Бұл адамдардың пайда болуы жайлы танымның мифтік тұрғыда бірнегізділігінің (моноцентризм) анық белгісі деп білеміз. Ал осы кезеңдегі суретті жазулардың көне түркі мәдениетіндегі орны ерекше. Ерте

тас дәуірінен бастап, орта ғасырларға дейін жалғасқан бұл тас бетіндегі суреттердің көне түркі жазу мәдениетіндегі алар орны ерекше. Бұл көне түркілердің өз төл жазуларын ойлап (көне түркі бітіг жазуын) табуына жазба қоры тұрғысынан да және жазу тарихының дамуы тұрғысынан да толық негіз бар екендігін білдіретін бірден-бір дәлелді жазба мұралар. Жазу мәдениеті – жалпы мәдениеттің маржаны болса, біздің осы ерекше мәдениетке қосқан үлесіміздің орасан екендігін осы жазба ескерткіштер арқылы көрсетуімізге болады. Біз өз жазу тарихымызды дәл осы ерте тас (палеолиттік) дәуірінен бастауымыз қажет.

Әдебиет

- Аманжолов А.С., 1978. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания. №2. С. 76-87.
- Грач А.Д., 1957. Петроглифы Тувы, 1 (проблема датировки и интерпретации, этнографические традиции) // Сб. МАЭ. М.- Л.: Вып. XVII. С. 89-146.
- Гуревич Л.Л., 1989. О круглых городах древних иранцев // Зоны и этапы урбанизации. Тез. докл. рег. конференции. Ташкент: Фан. С. 48-49.
- Дэвлет М.А., 2006. Древние жилища народов Северной и Центральной Азии (по материалам петроглифов) // Миропонимание древних и традиционных обществ Евразии. Памяти В.Н.Чернецова. М.: ТАУС. С. 212-238.
- Дэвлэт М.А., 1982. Петроглифы на кочевой тропе. М.: Наука. 127 с.
- Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2006. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Астана: Күлтегін. 359 б.
- Зайберт В.Ф., 2009. Ботайская культура. Алматы: ҚазАқпарат, 2009. 576 с.
- Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н., 1977. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. 230 с.
- Кляшторный С.Г., 1987. Древнетюркская цивилизация: диахронические связи и синхронические аспекты // Советская тюркология. №3. С. 58-62.
- Кубарев В.Д., 2003. Наскальное искусство Алтая. Горно-Алтайск: АКИН. 124 с.
- Кубарев В.Д., Цэвээндорж Д., 1996. Раннесредневековые петроглифы Монгольского Алтая // Памятники культуры древних тюрков в Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Изд-во НГУ. С. 157-169.
- Кузык Б.Н., Яковец Ю.В., 2006. Теория и история цивилизаций. Т1. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т 2. М.: Ин-т экономических стратегий. 765 с.
- Леруа-Гуран А., 1971. Религия доистории // Первобытное искусство. Новосибирск. С. 81-90.
- Маргулан А.Х. 1979. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука. 360 с.
- Молдабай Т. 2021. Жазба мәтіндер негізінде көне ұйғыр әліпбиінің қолданылуындағы еркешеліктер // Turkic Studies Journal. №4. Б. 44-52.
- Новгородова Э.А., 1984. Мир петроглифов Монголии. М.: Наука. 168 с.
- Пансат Ж.М., Мамаева Г.Б., Алкая Е., 2023. «Көк Тәңірі», «көк бөрі», «көк түрік» сөздерінің мифолингвистикалық сипаты // Turkic Studies Journal, 2023. №3. Б. 146-160.
- Самашов З., Базылхан Н., Самашов С., 2010. Көне түрік таңбалары. Астана: АО «АБДИ Компани». 168 б.
- Шаймердинова Н.Г., 2014. Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников. Учебное пособие. Астана: ЕНУ. 307 с.
- Шаймердинова Н.Г., Каиржанов А.К., Ярыгин С.А., Молдабай Т., 2017. Происхождение и функционирование рунической письменности. Астана: Alau Group & Co. 145 с.

Dalkesen N., 2015. Orta asya'dan anadolu'ya türk kültüründe geyik kültü // Millî Folklor. Sayı 106. S. 61-69.

Jacobson E., 1996. The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief (Review by: Fujikawa Shigehiko) // Asian Folklore Studies. Vol. 55. No. 2. P. 374-377.

Kolot B., 2020. Türk Kültür Tarihinde Boğa-Öküz // Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. Sayı 8 (22). S. 435-437.

Richard P.K., 2013. The Symbolical Language of Ancient Art and Mythology. New York: Hard Press Publishing. 453 p.

Reference

Amanzholov A.S., 1978. K genezisu tyurkskih run [On the genesis of the Turkic run]. Voprosy yazykoznaniiya [Questions of linguistics]. №2. P. 76-87. [in Russian].

Grach A.D., 1957. Petroglify Tuvy, 1 (problema datirovki i interpretacii, etnograficheskie tradicii) [Petroglyphs of Tuva, 1 (problem of dating and interpretation, ethnographic traditions)]. Sb. MAE. Moscow-Leningrad. Issue. XVII. P. 89-146. [in Russian].

Gurevich L.L., 1989. O kruglyh gorodah drevnih irancev [About the round cities of the ancient Iranians]. Zony i etapy urbanizacii. Tez. dokl. reg. konferencii [Zones and stages of urbanization. Abstract. report reg. conferences]. Tashkent: Fan. P. 48-49. [in Russian].

Devlet M.A., 2006. Drevnie zhilishcha narodov Severnoj i Central'noj Azii (po materialam petroglifov) [Ancient dwellings of the peoples of Northern and Central Asia (based on petroglyphs)]. Miroponimanie drevnih i tradicionnyh obshchestv Evrazii. Pamyati V.N. Chernecova [Worldview of ancient and traditional societies of Eurasia. In memory of V.N. Chernetsova]. Moscow: TAUS. P. 212-238. [in Russian].

Devlet M.A., 1982. Petroglify na kocheboj trope [Petroglyphs on the nomadic path]. Moscow: Nauka. 127 p. [in Russian].

Zhodasbekov M., Sartqozhauly K., 2005. Orhon eskertkisherinin tolyq atlası [Complete atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin. 359 p. [in Kazakh].

Zajbert V.F., 2009. Botajskaya kul'tura [Botai culture]. Almaty: KazAqparat. 576 p. [in Russian].

Kadyrbaev M.K., Mar'yashev A.N., 1977. Naskal'nye izobrazheniya hrebta Karatau [Rock art of the Karatau ridge]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR. 230 p. [in Russian].

Klyashtornyj S.G., 1987. Drevnetyurkskaya civilizaciya: diahronicheskie svyazi i sinhronicheskie aspekty [Ancient Turkic civilization: diachronic connections and synchronic aspects]. Sovetskaya tyurkologiya. №3. P. 58-62. [in Russian].

Kubarev V.D., 2003. Naskal'noe iskusskustvo Altaya [Rock art of Altai]. Gorno-Altajsk: AKIN. 124 p. [in Russian].

Kubarev V.D., Ceveendorzh D., 1996. Rannesrednevekovye petroglify Mongol'skogo Altaya [Early medieval petroglyphs of the Mongolian Altai]. Pamyatniki kul'tury drevnih tyurok v Yuzhnoj Sibiri i Central'noj Azii [Cultural monuments of the ancient Turks in Southern Siberia and Central Asia]. Novosibirsk: Izd-vo NGU. P. 157-169. [in Russian].

Kuzyk B.N., Yakovec Yu.V., 2006. Civilizacii: teoriya, istoriya, dialog, budushchee [Civilizations: theory, history, dialogue, future]. Vol.2. Moscow: In-t ekonomicheskikh strategij, T. I. Teoriya i istoriya civilizacij. 765 p. [in Russian].

Lerua-Guran A., 1971. Religiya doistorii [Religion of prehistory]. Pervobytnoe iskusstvo [Primitive art]. Novosibirsk. P. 81-90. [in Russian].

Margulan A.H., 1979. Begazy-Dandybaevskaya kul'tura Central'nogo Kazahstana [Begazy-Dandybaevskaya culture of Central Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 360 p. [in Russian].

Moldabay T., 2021. Zhazba matinder negizinde kone uigur alipbiinin qoldanylyyndagy erkeshelikter [Peculiarities in the use of the ancient Uighur alphabet based on written texts]. Turkic Studies Journal. 4. P. 44-52. [in Kazakh].

Novogrodova E.A., 1984. Mir petroglifov Mongolii [The world of petroglyphs of Mongolia]. Moscow: Nauka. 168 p. [in Russian].

Pansat Zh.M., Mamaeva G.B., Alkaya E., 2023. «Kok Taniri», «kok bori», «kok turik» sozderinin mifolingvistikalyq sipaty [“Kok Taniri”, “kok bori”, “kok turik” from mytholinguistic sipats]. Turkic Studies Journal. №3. P. 146-160. [in Kazakh].

Samashov Z., Bazyghan N., Samashov S., 2010. Kone turik tanbalary [Old Turkish characters]. AO «ABDI Kompani». 168 p. [in Kazakh].

Shaimerdinova N.G., 2014. Drevnetyurkskaya kartina mira v tekstah pis'mennyh pamyatnikov. Uchebnoe posobie [The ancient Turkic picture of the world in the texts of written monuments. Tutorial]. Astana: ENU. 307 p. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., Kairzhanov A., Yarygin S., Moldabay T., 2017. Proiskhozhdenie i funkcionirovanie runicheskoy pis'mennosti [Origin and functioning of runic writing]. Astana: Alau Group & Co. 145 p. [in Russian].

Dalkesen N., 2015. Orta asya'dan anadolu'ya türk kültüründe geyik kültü [Deer cult in Turkish culture from Central Asia to Anatolia]. Millî Folklor. No 106. P. 61-69. [in Turkish].

Jacobson E., 1996. The Deer Goddess of Ancient Siberia: A Study in the Ecology of Belief (Review by: Fujikawa Shigehiko). Asian Folklore Studies. Vol. 55. No. 2. P. 374-377.

Kolot B., 2020. Türk Kültür Tarihinde Boğa-Öküz [Bull-Ox in Turkish Cultural History]. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. No 8 (22). P. 435-437. [in Turkish].

Richard P.K., 2013. The Symbolical Language of Ancient Art and Mythology. New York: Hard Press Publishing. 453 p.

N.G. Shaimerdinova^a

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail nurila1607@mail.ru)

T. Moldabay^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: talgatomoldabay@mail.ru)

*Corresponding author: talgatomoldabay@mail.ru

Petroglyphs and tamgas of the Eurasian area as archetypes of Turkic culture and script

Abstract. The paper is devoted to the problems of the origin and connection of the Turkic culture and script with the most ancient petroglyphs, tamgas, and logograms. Researchers believe that since the Paleolithic era, petroglyphs, tamgas, signs have been widely spread on a vast territory of Eurasian area. In this context, the authors studied and systematized plot drawings, and signs-symbols of Kazakhstan, Mongolia, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Azerbaijan, Turkey, Russia (Tyva, Khakassia, Gorny Altai, Transbaikalia).

The article hypothesizes that the oldest signs could be the basis for the formation of the Turkic script, and revealing their historical, cultural and semantic connection, classify archetypes into cruciform (✠, ☩ signs and their letter designations by consonants «d» and «z»), religious-cult, temporal-cosmological, anthropomorphic, and the signs prototypes of the Turkic nomadic culture (arba, weapons, wildlife).

Semantic analysis of archetypes is important for the identification of ancient man's perceptions about the world around him. The archetypes of nomadic culture reveal the way of life and the worldview of ancient people.

The paper asserts that the process of historical development of Turkic culture and script for thousands of years, starting from its origins, can be considered as an autochthonous phenomenon of the Turkic civilization.

Keywords: Eurasian area, petroglyphs, tamgas, archetypes, Turkic culture and script, semantic connection, picture of the world of the ancients, spirituality.

Н.Г. Шаймердинова^a

*^aЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail nurila1607@mail.ru)*

Т. Молдабай^b

*^bЕвразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: talgatmoldabay@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: talgatmoldabay@mail.ru*

Петроглифы и тамги Евразийского ареала как архетипы тюркской культуры и письменности

Аннотация. Статья посвящена истокам тюркской культуры и письменности, их связи с древнейшими петроглифами, тамгами, логограммами. Исследователи считают, что с эпохи палеолита петроглифы, тамги, знаки были широко распространены на обширной территории Евразийского ареала. В данном контексте авторы статьи изучили и систематизировали сюжетные рисунки, знаки-символы Казахстана, Монголии, Кыргызстана, Узбекистана, Азербайджана, Турции, России (Тыва, Хакасия, Горный Алтай, Забайкалье) и других стран. В статье выдвигается гипотеза, что древнейшие знаки могли быть основой для формирования тюркской письменности, и, выявляя их историко-культурную и смысловую связь, авторы осуществляют классификацию архетипов на крестообразные (✠, ☩ знаки и их буквенные обозначения консонантами «д» и «з»), религиозно-культурные, темпорально-космологические, антропоморфные и знаки-прообразы тюркской кочевой культуры (арба, вооружения, животный мир).

Важным является семантический анализ архетипов, выявление представлений древнего человека об окружающем мире. В архетипах кочевой культуры раскрывается образ жизни и картина мира древних людей: арба (основное средство передвижения), вооружения (средство защиты своей территории и собственности), домашние и дикие животные, символизирующие различные понимания древних тюрков о природе, социуме и человеке, в т.ч. их тотемные представления.

В статье утверждается, что процесс исторического развития тюркской культуры и письменности на протяжении тысячелетий, начиная с его истоков, можно рассматривать как автохтонговое явление тюркской цивилизации.

Ключевые слова: Евразийский ареал, петроглифы, тамги, архетипы, тюркская культура и письменность, смысловая связь, картина мира древних, духовность.

Авторлар туралы мәлімет:

Шаймердинова Нурила Ғаббасқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0001-6088-2867

Scopus ID - 57192978581

Молдабай Талғат, PhD, постдокторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0001-7148-8945

Scopus ID P-1149-2014

Сведения об авторах:

Шаймердинова Нурила Ғаббасовна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0001-6088-2867

Scopus ID - 57192978581

Молдабай Талғат, PhD, постдокторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0001-7148-8945

Scopus ID P-1149-2014

Information about authors:

Shaimerdinova Nurila Gabbasovna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0001-6088-2867

Scopus ID - 57192978581

Moldabay Talgat, PhD, Postdoctoral Researcher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0001-7148-8945

Scopus ID P-1149-2014

Semantics and pragmatics of realia in the original and translation of Abai Kunanbayev's "Book of Words" into English

S.Zhabayeva

A.Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zhabayeva_ss@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

realia, translation, culture, semantics, pragmatics, concept, translation techniques, generalization, descriptive translation.

IRSTI 16.31.41

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-52-62>

This article is devoted to semantic and pragmatic problems of translation, in particular, analysis of translation of realia of Kazakh culture into English. As a practical material of the study, a classic of Kazakh literature "Book of Words" by Abai Kunanbayev in translation into English was used. The object of the study is realia of Kazakh culture, reflecting the conceptual basis of the Kazakh picture of the world through the prism of the author's vision of Abai. To implement the proposed problem, methods of component and semantic analysis of realia, as well as translation analysis, were used. These methods are based on comparative analysis of the original and English translation. The analysis of the practical material using the chosen methods led to the conclusion that the translator must comprehend the deep cultural semantics of realia that require special kinds of pragmatic adaptation in translation. A comparative analysis of the original and the translation showed that the English language means are not able to convey the conceptual content of the Kazakh reality, and the translation techniques used by the translator limit the receptor's understanding of realia deep semantics.

Received 03 July 2023. Revised 11 July 2023. Accepted 28 November 2023. Available online 30 December 2023.

For citation:

S. Zhabayeva Semantics and pragmatics of realia in the original and translation of Abai Kunanbayev's «Book of Words» into English // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 52-62. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-52-62>

Introduction

The issues of cultural implications in translation are in the focus of research in modern linguistics. It is the task of the translator to make the proper translation of culture-bound words, which vary in semantic and pragmatic specifics. M. Tymoczko defines the role of the translator in transmitting culture in the translation in the following way: “A translator must not only unpack the embodied and situated knowledge related to cultural configurations and practices in the source text, the source culture, the author or speaker, and so forth, but be able to interpret the embodied and situated cultural practices and dispositions of the translator’s own culture and the culture of the receiving audience.” (Tymoczko, 2014: 227).

Important questions that arise when considering the relationship between translation and culture are how the culture and national identity of the language function in the text and how the language reflects the national picture of the world. The system of signs in each language reflects the worldview of native speakers in the context of cultural traditions. Culture has a special symbolic system that allows representatives of this culture to communicate. (Torop, 2002: 593). The linguocultural content of the text is transmitted by various cultural and tagged means of language, including: the realities of different types, figurative means of language, phraseology, proverbs and sayings.

Artistic texts are a special literary style that deeply reflects the figurative thinking of an ethnic group, which is reflected in artistic images, special literary forms, the author’s style, a special cultural picture of the author’s world. All this constitutes problems in translation, since the task of the translator is to achieve an adequate perception by the reader of explicit and implicit information and to implement a pragmatic balance. The translator’s task is also to create his own picture of the world, aimed at the desire to convey the features of the national worldview and mentality.

There exist researches on the role of the translator in transmitting culture. D. Katan says: Cultural interpreting is defined as “communication of conceptual and cultural factors that are relevant to the given interaction as part of the lingual transmission”. (Katan, 2004: 16). Katan underlines the idea that cultural interpreter refers to the “term for something that is more than a linguistic mediation” (Katan, 2004: 16).

It should be noted that the explication of meanings affects the processes of decoding and the degree of translation optimality is determined by the translator’s skill in revealing cultural meanings, understanding the author’s intentions. Incorrect interpretation of cultural values, symbols, culture-specific vocabulary can lead to a violation of the holistic perception of the text, a distorted representation of culture, a superficial understanding of national and cultural specifics. It is necessary to note the problem of the existence of language gaps, the transmission of which in translation requires the use of translation techniques aimed at filling in the missing concepts in the target language with the maximum possible filling of cultural “gaps” and maintaining semantic and pragmatic equivalence.

At the linguo-cognitive level, the work of a translator to preserve cultural characteristics is determined by a set of transformations that are used to adequately convey the genre features of the text, the cultural realia of the language, and the figurative means of the language that imply a system of values. The use of transformations often causes inaccuracies in translation.

Thus, the aim of the given article is to investigate how semantic, cultural and pragmatic aspects are reflected in realia and the ways they can be represented in translation.

Materials and research methods

The practical material of the study is the work of Abay Kunanbayev “Book of Words”, written in the style of philosophical speculations and edification. For a comparative analysis of the original and the translation, the English translation by Richard McCain was selected. The research methodology is based on the comparative analysis of the original and translation, including a semantic and component analysis of cultural realia of the Kazakh language and their translation correspondences in English. The semantic analysis of realia of the Kazakh language comprises the study of the plan of the content of realia and semantic information. The analysis of the pragmatic aspects of translation is aimed at a critical understanding of the degree of adequacy of the translation and the preservation of semantic and communicative functions, as well as the substantiation of the translation techniques used by the translator.

Research background

Problems of translation pragmatics and taking into account cultural peculiarities of the language have been studied by many linguists. P.Newmark (1988), M.Baker (1992), S.Bassnett (2007), M.Snell-Hornby (2006), C.Kramersch (1998), D.Katan (2014) have made notable contributions to the development of the problems of national-cultural specificity in translation. The research of translators of the late 20th century on the relationship of language and culture, and, accordingly, translation problems and culture, began to be considered in the context of the cognitive and conceptual features of the national language, national identity and special world idea. In this sense, translation has become an important means of intercultural communication. Modern linguoculture actively studies such layers of vocabulary as: informational-regulatory vocabulary - calls, announcements, bans; advertising texts, discursive markers reflecting the cultural features of the language. (Ter-Minasova, 2004: 324). The typological and translation issues of realia were studied by V.Vinogradov (2004), S.Vlakhov and S. Florin (2009). V.Komissarov (2002) made a stress on pragmatic aspects in the problem of translatability. The given article is aimed at enhancing knowledge of the specifics of Kazakh realia, which should be taken into account in the process of Kazakh-English translation.

Analysis

The study of the problem of the connection between language and culture is based on the anthropological approach to language, which embodies the originality of the whole people, the spirit of the nation. Many domestic and foreign researchers (Katan, 2014; Жусупова, 2020¹; Аккалиева, 2021²) recognize the existence of a connection between language and

¹ Жусупова А.У., 2020. Проблема перевода этнокультурной идентичности в трилогии А.Нурпеисова “Кровь и пот”: дис. ...док философии PhD: 6D020700. Алматы. 162 с.

² Аккалиева А.Ф. Перевод романа –трилогии С.Елубаева “Ақ боз ұй” на русский и английский языки: дис. ...док. философии PhD: 6D020700. Нур-Султан, 2021. 188 с.

culture and turn to the lexical-semantic level of the language, the units of which directly respond to changes in all spheres of human activity.

Words with special culturally specific meanings reflect not only the way of life typical for the language community, but also the way of thinking. The semantic systems of different languages are based on conceptual systems formed in the minds of representatives of the linguacultural community. In linguistic studies, the importance of universal factors for the formation of conceptual systems is often noted: the unity of the material world, the universality of human life, the unity of the mechanisms of human perception of the surrounding world. All these realia are reflected in the language, first, in the form of linguistic designations of these specific elements of civilization, bearing a cultural imprint. Culturally specific words are conceptual tools that reflect the past experience of the nation regarding actions and thinking about various things in certain ways, they contribute to the perpetuation of these methods.

In the work "Book of Words» Abai uses a variety of realia and culturally specific words that emphasize the originality of the Kazakh way of life, traditions, way of life, administrative management of that time and social life. Such realia as: *zhigit, bai, batyr, zhan, birlik, iman, dunie, zhyt, rahat, kazhy* are carriers of conceptual information and are filled with internal semantics, implying cultural connotations and meanings. (Аймухамбет, Миразова, 2021: 7-18). The problem of translatability of realia remains a controversial issue, from the point of view of achieving absolute equivalence. K. James (2002) speaks about the inevitability of transmission losses, the so-called culturally conditioned texts. That is the impossibility to speak of complete dynamic equivalence. J. Dickins, putting forward models of metaphor translation, offers models aimed at achieving a balance between neutralization and pragmatic goals of translation. (Dickins, 2005: 269).

The traditional methods of translating realia are the following: transliteration, the use of calque, descriptive translation, selection of an analogue in the target language, generalization of meaning. P. Newmark put forward the following techniques in his research: selection of a cultural equivalent, transfer, localization, selection of a functional equivalent, descriptive translation, component analysis, selection of a synonym, modulation, compensation, paraphrase, transposition and translation commentary. (Newmark, 1988).

Analyzing examples of cultural realia, in the translation of which various translation transformations are used to achieve relative equivalence. The technique of modulation is often used by translators to explain the semantics of a cultural realia or concept. In the following example, Abai reflects on such human traits of character as cordiality and warm-heartedness. The word combination *жүректі кісі* (a warm-hearted man) is translated as *brave man*. The combination *brave man* in the translation characterizes the best features of *batyrs* and conveys the metaphor of *жүректі кісі*. In order to make a stress on the described situation the translator uses the method of modulation (See ex. 1):

(1) Тірі адамның жүректен аяулы жері бола ма? Біздің қазақтың *жүректі кісі* дегені – *батыр* кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап біле алмайды. (Abai: 14th word)

Has man anything more precious than his heart? Calling someone a man of *brave heart*, people respect him as a *batyr*. They have but a poor idea of any other virtues of the human heart. (Abai, 2005: 105)

In the following context, the phrase “*айда, батырлан!*” performs the function of a call, the realia *батырлан* (*batyrlap*) means courage, the intention to demonstrate courage and determination (See ex.2). In translation, the omission of realia and replacement using the generalized verb *to ape* led to the loss of the cultural connotation of the realia *batyr*. The phrase *dare-devil capers* is used to enhance the connotation of the bravery of the *batyrs* and is descriptive by the form. This version of the translation neutralized the realia “*батырлан*”, which conceptually semantizes the courage and bravery inherent only to *batyrs*. The neutralization of the semantics of reality has led to the loss of the cultural connotation of the phrase, symbolizing the call for courage.

(2) Осы жұрттың көбінің айтып жүрген мықты жігіт, ер жігіт, пысық жігіт деп ат қойып жүрген кісілерінің бәрі – пәлеге, жаманшылыққа еліртпек үшін, бірін-бірі “*айда, батырлан!*” қыздырып алады да, артын ойлатпай, азғыратұғын сөздері. (Abai: 14th word).

Those who are praised as stout dzhighits, brave and clever, will more often than not put each other up to dark, sordid deeds. Their blind *aping of one another* and *dare-devil capers* are a frequent cause of misfortunes. (Abai, 2005: 106).

The following example illustrates the use of colloquial realia – a special form of address expressing special respect for the interlocutor *Әке-үке* (*Ake-uke*) (See ex.3). It should be noted the tradition of using a respectful form of abbreviation of male names in Kazakh culture when addressing, when the stem *әке* or *өке* is added to the first syllable of the name. This form of address, like many other forms of politeness expressing family ties, the relationship of the younger in relation to the older ones, has an important cultural and conceptual content. In the translation, this realia is replaced by the phrase *you bow and scrape*, which expresses the semantics of the Kazakh realia through the use of the generalization of meaning. This replacement neutralized the deep semantics expressed in the specifics of addresses in the Kazakh culture.

(3) Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді «енеңді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, Арқадан үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде “*әке-үке*” десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, “сарт-сұрт деген осы” деп (Abai: 2nd word).

In my childhood I used to hear the Kazakhs jeering at the Uzbeks: “You Sarts in wide skirts, you bring your rushes from afar to thatch your roofs! *You bow and scrape* when you meet someone, but you insult him behind his back”. (Abai, 2005: 80).

Pragmatic adaptation consists in the use of additions in translation that replenish the background knowledge of the receptor. Types of pragmatic adaptation are aimed at interpreting realia and culture-specific words. In the following example, the translator uses the addition to the realia *болыс* (*volost chief*), explaining that we are talking about the manager of the *volost* (See ex.4). In the original, the realia *болыс* (*bolys*) is used – a distorted Russian word for *volost*.

(4) *Болыс* пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген *болыстық* пен билік елде жоқ. (Abai: 22nd word).

I would have respected *a volost chief* and a *biy*, but on our steppe there is neither divine nor human justice. (Abai, 2005: 119).

Explication or descriptive translation is one of the ways to convey non-equivalent vocabulary. This method is aimed at finding a match in the target language that has semantic similarity and is achieved using description or explanation techniques. The following example illustrates the use of pragmatic adaptation to explain the described situation (See ex.5). The disadvantage of this technique is the loss of national color. In this context *мал* underlines the role of livestock in the life of the Kazakhs of that time, which served not only as food, but also as a means of subsistence. The translator neutralizes the phrase and explores the method of explication:

(5) Құдайдан қорық, пендеден ұял, балаң бала болсын десең – оқыт, *мал аяма!* (Abai: 25word).

If you honour God and have any shame, if you want your son to be a real man, send him to school! *Don't begrudge the expense!* (Abai, 2005: 126).

The use of the analogue in translation also causes problems in the context of pragmatic equivalence. The absence in another language of a direct equivalent of cultural realities, including names, concepts of the language, makes it necessary to replace it with a word or phrase with the close meaning. The following example illustrates the use of the functional equivalent in translation:

(6) Бұған бұрынғы “Қасым ханның қасқа жолын, Есім ханның ескі жолын”, Әз Тәуке ханның Күлтөбенің басындағы күнде кеңес болғанда “*Жеті жарғысын*” білмек керек. (Abai:3 word)

In order to hold a council “on the top of Mount Kultobe” as we say, it is essential to know all the laws passed down from our forefathers: Kasym -khan’s “Radiant pathway”, Esim -khan’s “Ancient pathway” and Az Tauke-khan’s “*Seven Canons*”. (Abai,2005: 84).

The term *Жеті жарғы* (Zheti zhargy) in the Kazakh language means a set of customary laws of the Kazakhs, adopted in the Kazakh Khanate under Khan Tauke, which regulated the administration, military affairs, the court of biys, land law. That is, Zheti zhargy is a unique set of laws that regulated the law in the Kazakh steppe, which was important in the life of the Kazakhs of that time. The word *canon* used in the translation means «a set of church rules or laws» in English. Comparison of semantics shows that these words do not match in conceptual content, Kazakh *Жеті жарғы* is wider in semantics, is not limited by religious rules.

The conceptual content of realities is important from the point of view of understanding the meaning, which is filled with ethno-cultural specifics. The concept of the word includes a set of information about the mental, spiritual and material spheres, which are manifested in the context of culture. In the “Book of Words” Abai reflects on the moral qualities of a person and philosophical categories. In the 17th word, Abay talks about the categories expressed by the concepts *қайрат* (kayrat), *тақыл* (akyl), *жүрек* (zhurek) (See ex.7). The semantic field of the concept *қайрат* in the Kazakh language includes the following meanings: energy, strength, power, perseverance, bravery, courage, valor. This concept is used in the following context:

(7) *Қайрат, ақыл, жүрек* үшеуі өнерлерін айтысып, таласып келіп, ғылымға жүгініпті. (Abai: 17th word).

Will, Reason and Heart once asked Knowledge to settle their argument about who was the most important among them. (Abai, 2005: 110)

The concept *will* is used as the variant of translation, which in the English linguistic culture in terms of semantics actualizes the meanings: purposefulness, determination. Comparison of semantic fields shows a non-coincidence in terms of expression of such a characteristic as *bravery*. The concept of *ақыл* in the Kazakh linguoculture includes semantic characteristics: mind, reason, advice, instruction, reasonable and correct decision. The English version of the translation of *reason*, coincides only in the meaning of *cleverness* but is not a complete equivalent of the Kazakh concept *ақыл*. The translator used the semantic method of translation. Thus, comparison of the conceptual content is an important stage in the work of a translator, which involves a linguocultural analysis to find a semantic equivalent.

Results

Thus, the translation and component analysis of the selected material made it possible to obtain the following results. The realia words of Kazakh culture in the *Book of Words* require a thorough cultural analysis, as they reflect the deep meanings of the national picture of the world in general, and the author's picture of the world in particular. Analysis of the original and translation revealed the strategies used by the translator to convey the specific culture-bound words of Kazakh culture, as well as the degree of functional and pragmatic equivalence of the compared texts. The main methods of transferring realia are the methods of content explication, generalization, semantic translation, transcription and transliteration, addition. The use of these techniques contributed to the achievement of semantic equivalence of the original and translation, but, on the other hand, has led to the loss of pragmatic equivalence in terms of transmitting elements of the national cultural identity and values of Kazakh culture. When interpreting the text, the translator must also take into account such an important factor as the author's individual style and a special picture of the world. Abai Kunanbayev in the *Book of Words* performs as propagandist of the spiritual values of the Kazakh people. Undoubtedly, the lexical originality of Abai's artistic style requires a deep rethinking and taking into account the culturally determined features of the text in translation. The loss of functional and pragmatic equivalence can negatively affect the adequate perception of deep meanings and understanding of the semantics of the text as a whole. The cognitive information contained in the original is the result of the processing of cultural and historical experience. The comprehension of cognitive models and structures presupposes a conceptual comprehension of the linguistic picture of the world of an ethnos. Cognitive problems of translation are related to the divergences of social, cultural and historical experience. The conceptual structure of the language is the result of the processing of the language picture of the world, which constitutes the conceptual sphere of the language. The translator should act as an interpreter of the deep meaning and perform a conceptual translation.

Conclusion

The article raised the actual problems of translation of realia of the language, which is especially important at the present stage of development of translation studies in Kazakhstan.

Translation of fiction requires a deep rethinking of the cognitive semantics of vocabulary layers containing culture-specific words, including culture-bound words of the language. The translation of *Book of Words* of the great Abai into English requires thorough analysis and knowledge of the mentality of the Kazakh people, the deep philosophical reasoning of the author, postulating human values and virtues. *Book of Words* is a work written in the genre of philosophical discourse and parable. This genre is unique in structure, content, composition, author's style and special organization of the text. Abai Kunanbayev skillfully combines narration, reasoning about the virtues of man with instructive edifications intended for the Kazakh people. Abai uses religious postulates, wise proverbs and sayings, historical references and philosophical dogmas in the text of edification. Translators of this work must capture all of the above subtleties of the author's style and shades of cultural connotations. The realia of Kazakh culture, used by Abai, perform a special function, they create a national picture of the world, reflect the originality of Kazakh culture, serve as a means of creating a special flavor. Translation analysis showed that the use of the generalization technique, semantic translation, descriptive method, modulation leads to the neutralization of cultural connotations and the loss of semantic and pragmatic equivalence. The conceptual analysis is an important phase in the pre-translation process, since it involves a deep semantic and cultural interpretation of the source word. The search for translation techniques that would reduce the degree of such discrepancies is one of the main tasks of the translator. It is also the task of the translator to render the text on the part of such aspects, as author's intentions, cultural implications, stylistic connotations, specifics of colloquial speech. The main goal of translation is to achieve the goals of communication and preserve the national and cultural specifics of the original.

Reference

- Абайдың қара сөздері. <https://abai.kz/post/6> (дата обращения: 15.01.2023).
- Аймухамбет Ж., Миразова М., 2021. Абай поэтологиясы: бейнелілік парадигмасындағы көркем детальдің қызметі. *Turkic Studies Journal*. 3(2). Б. 7-18. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-2-7-18>
- Виноградов В.С., 2004. Перевод. Общие и лексические вопросы. М.: Университет. Книжный дом. 240 с.
- Влахов С., Флорин С., 2009. Непереводимое в переводе. М.: Р.Валент. 360 с.
- Комиссаров В. Н. 2002. Современное переводоведение. М.: ЭТС. 424 с.
- Тер-Минасова С.Г., 2004. Язык и межкультурная коммуникация. М.: Издательство Московского университета. 352 с.
- Abai, 2005. *Book of Words*. Semey: Abai International Club. 183 p.
- Baker M., 1992. *In other words*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group. 329 p.
- Bassnett S., 2005. *Translation studies*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group. 176 p.
- Dickins J., 2005. Two models for metaphor translation // *Target Journal*, 17: 2. P. 227-273.
- James K., 2002. Cultural Implications for Translation // *Translation Journal*, Volume 6, No 4.
- Katan D., 2014. *Translating cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. London and New York: Routledge. Taylor and Francis Group. 380 p.

- Kramsch C., 1998. *Language and culture*. Oxford: Oxford University press. 134 p.
- Newmark P., 1988. *A textbook of translation*. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo: Prentice Hall. 292 p.
- Snell-Hornby M., 2006. *The turns of translation studies: New paradigms or shifting viewpoints?* Benjamins Translation Library. 221 p.
- Torop P., 2002. *Translation as Translating as Culture*. // *Sign Systems studies*, 30.2. P. 593-605.
- Tymoczko M., 2014. *Enlarging translation. Empowering translators*. London and New York: Routledge.Taylor and Francis Group. 362 p.

Reference

- Abaidyn kara cozderi. <https://abai.kz/post/6> [in Kazakh].
- Aimukhambet J., Mirazova M., 2021. Abaj poetologiyasy: bejnelilik paradigmasyndagy korkem detal'din qyzmeti [Poetology of Abai: the function of artistic detail in the paradigm of imagery]. *Journal of Turkic Studies*. 3(2). P. 7–18. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-2-7-18>
- Vinogradov V.S., 2004. *Perevod. Obshchiye i leksicheskiye voprosy* [Translation. General and lexical questions.]. Moscow: Universitet. Knizhnyi dom. 240 p. [in Russian].
- Vlakhov S., Florin S., 2009. *Neperevodimoe v perevode* [The untranslatable in translation.]. Moscow: R.Valent. 360 p. [in Russian].
- Komissarov V.N., 2002. *Sovremennoe perevodovedenie* [Modern translation studies.]. Moscow: ETS. 424 p. [in Russian].
- Ter-Minasova S.G., 2004. *Yazyk i mezhkulturnaya kommunikatsiya* [Language and intercultural communication.]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo Universiteta. 352 p. [in Russian].
- Abai, 2005. *Book of Words*. Semey: Abai International Club.183 p.
- Baker M., 1992. *In other words*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group. 329 p.
- Bassnett S., 2005. *Translation studies*. London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.176 p.
- Dickins J., 2005. Two models for metaphor translation. *Target Journal*, 17:2. P.227-273.
- James K., 2002. *Cultural Implications for Translation*. *Translation Journal*, Volume 6, No 4.
- Katan D., 2014. *Translating cultures. An Introduction for Translators, Interpreters and Mediators*. London and New York: Routledge. Taylor and Francis Group. 380 p.
- Kramsch C., 1998. *Language and culture*. Oxford: Oxford University press. 134 p.
- Newmark P., 1988. *A textbook of translation*. New York, London, Toronto, Sydney, Tokyo: Prentice Hall. 292 p.
- Snell-Hornby M., 2006. *The turns of translation studies: New paradigms or shifting viewpoints?* Benjamins Translation Library. 221 p.
- Torop P., 2002. *Translation as Translating as Culture*. *Sign Systems studies*, 30.2, P.593-605.
- Tymoczko M., 2014. *Enlarging translation. Empowering translators*. London and New York: Routledge.Taylor and Francis Group.362 p.

С. Жабаета

*А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан Республикасы
(e-mail: zhabayeva_ss@mail.ru).*

**Абай Құнанбаевтың «Қара сөздерінің» түпнұсқасы мен ағылшын тіліне аудармасындағы
реалиялардың семантикасы мен прагматикасы**

Аннотация. Бұл мақала аударманың семантикалық және прагматикалық мәселелеріне, атап айтқанда, қазақ мәдениетінің реалияларын ағылшын тіліне аударуды талдауға арналған. Зерттеудің практикалық материалы ретінде қазақ әдебиетінің классигі – ұлы Абай Құнанбаевтың ағылшын тіліне аударылған «Қара сөздері» қолданылды. Зерттеу пәні – Абайдың авторлық көзқарасының призмасы арқылы әлемнің қазақ бейнесінің тұжырымдамалық негізін бейнелейтін қазақ мәдениетінің реалиялары. Бұл шығармадағы қазақ мәдениетінің реалиялары мәдени кодты, ұлттық және көркемдік ерекшелікті түсіну үшін өте маңызды. Көркем мәтіндегі реалияларды пайдалану көркем бейнелерді көрсетеді. Реалиялар – мәдени ақпараттың сақтаушылары. Тарихи реалиялар этнографиялық ақпарат береді. Алға қойылған міндетті іске асыру үшін реалиялардың компоненттік және семантикалық талдау әдістері, сондай-ақ аударма талдауы қолданылды. Бұл әдістер түпнұсқа мәтіндерін және ағылшын тіліне аудармасын салыстырмалы талдауға негізделген. Таңдалған әдістерді қолдана отырып, практикалық материалды талдау аудармашы аудармада прагматикалық бейімделудің ерекше түрлерін қажет ететін реалия терең мәдени семантикасын түсінуі керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Аударма талдауы аударма стратегияларын анықтауға, оларды прагматикалық және семантикалық эквиваленттілікке қол жеткізу тұрғысынан талдауға бағытталған. Түпнұсқа мен аударманың салыстырмалы талдауы көрсеткендей, ағылшын тілінің тілдік құралдары қазақ реалиялардың концептуалдық мазмұнын жеткізе алмайды, ал аудармашы қолданған аударма әдістері рецептордың реалиялардың терең семантикасын түсінуін шектейді.

Кілт сөздер: реалия, аударма, мәдениет, семантика, прагматика, концепт, аударма әдістері, жалпылау, сипаттамалық аударма.

С. Жабаета

*Костанайский региональный университет им. А.Байтұрсынова, Костанай, Республика Казахстан
(e-mail: zhabayeva_ss@mail.ru).*

**Семантика и прагматика реалий в оригинале и переводе на английский язык
«Слов назиданий» Абая Кунанбаева**

Аннотация. Данная статья посвящена анализу семантических и прагматических проблем перевода, в частности, особенностям перевода реалий казахской культуры на английский язык. В качестве практического материала исследования и критического анализа использована классика казахской литературы: «Слова назидания» великого Абая Кунанбаева в переводе на английский

язык. Предмет исследования – реалии казахской культуры, отражающие концептуальную основу казахской картины мира сквозь призму авторского видения Абая. Реалии казахской культуры в данном произведении важны для понимания культурного кода, национального колорита и художественного своеобразия. Для реализации выдвинутой задачи использованы методы компонентного и семантического анализа реалий, а также переводческий анализ. Данные методы основаны на сравнительно-сопоставительном анализе текстов оригинала и перевода на английский язык. Анализ практического материала с использованием выбранных методов позволил сделать выводы о том, что переводчик должен осмысливать глубинную культурную семантику реалий, требующих особых видов прагматической адаптации при переводе. Переводческий анализ направлен на выявление переводческих стратегий, их анализ с точки зрения достижения прагматической и семантической эквивалентности. Сравнительный анализ оригинала и перевода показал, что языковые средства английского языка не способны передать концептуальное и культурологическое содержание казахских реалий, а приемы перевода, использованные переводчиком, ограничивают понимание рецептором глубинной семантики реалий.

Ключевые слова: реалия, перевод, культура, семантика, прагматика, концепт, приемы перевода, генерализация, описательный перевод.

Information about author:

Zhabayeva Saule, Candidate of Philology, Associate Professor of Foreign Philology Department, A. Baitursynov Kostanay Regional University, 47 A. Baitursynov str., Kostanay, Republic of Kazakhstan.
ORCID: <http://org/0000-0002-3429-0638>

Сведения об авторе:

Жабаева Сауле, кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранной филологии, Костанайский региональный университет им.А.Байтұрсынова, ул. Байтұрсынова, 47, Костанай, Республика Казахстан.

ORCID: <http://org/0000-0002-3429-0638>

Автор туралы мәлімет:

Жабаева Сауле, филология ғылымдарының кандидаты, шетел филологиясы кафедрасының доценті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, А. Байтұрсынов к-сі, 47, Қостанай, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <http://org/0000-0002-3429-0638>

Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері

Д.С. Раев^а, Е.Е. Сейтқожа^б

^аАбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы. (E-mail: raev_53@mail.ru)

^бАбылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы. (E-mail: elnur.yermek@mail.u)

*Байланыс үшін автор: (e-mail: elnur.yermek@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

қазақ мәдениеті,
шешендік тіл,
мәдени сана,
онтология,
эпистемология,
антропоцентризм,
социоцентризм,
этноцентризм,
аксиология,
мәденисофия.

FTAMP 13.09

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>

АННОТАЦИЯ

Мақалада қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнерінің орны мен рөлін отандық мәдениеттану ғылымында алғаш рет зерделеуге қадам жасалады. Осы ретте мақалада қазақ шешендік сөздерінің жалпы этномәдени болмыстың континуумы ретіндегі өзіндік тұғыры, танымдық эпистемасы, әдіснамалық ұстанымдары, ділмарлықтың антропоцентристік, социоцентристік, этноцентристік қырлары, шешендік сөздердегі ұтқыр ой табиғаты мен ерекшеліктерінің мәдениософиялық астары, шешендік сөздердегі даналық феномен-мәдениеті қарастырылады. Сонымен бірге, зерттеуде шешендік сөз өнерінің өз тыңдаушысына танымдық эмоциялық ықал етуінің мәдени аспектілері назарда болады. Бұл ретте шешендік тілдегі тыңдарманға ой тастау мәдениетінің тереңдігі, оның аксиологиялық құнары өлшенеді. Шешендік формуласындағы: «бастамасы, ұсынбасы, мазмұндамасы, қыздырмасы, қорытпасы» сияқты мәдени аксиологиялық концепт өзегіне жеткізу қасиеті арқылы «иландыру», «сендіру», «мойындату» концепттердің мәдени әдіснамалық қырларын ашуға қадам жасалады. Шешендік пен объективті шындық арасындағы тұтастық мәселесі қазақтың ұлттық мәдени ділдік этнос ретінде зерделенеді. Шешендік сөздер образды ойлау арқылы объективті шындықты көркем бейнеде игеру мәдени иррационал модель ерекшелігі тілге тиек етіледі. Қазақ демосфендерінің ақиқатты дәл айтып, шындықты шырғғырып бетке басуы өз танымын шынайы тәжірибемен тоғыстырып, біріктіруі мәдени ұстаным ретінде мойындалады. Қазақтың «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» (Төреқұл, 2006: 124) дейтін мәдени этнософиясы басты ұстаным ретінде сарапталады.

Received 18 August 2023. Revised 20 August 2023. Accepted 29 November 2023. Available online 30 September 2023.

Дәйексөз үшін:

Д.С. Раев, Е.Е. Сейтқожа Қазақ мәдениетіндегі шешендік сөз өнері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 63-82 б. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>

For citation:

D.S. Raev, Ye.Ye. Seitkozha Oratory in Kazakh culture // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 63-82. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-63-82>

Кіріспе

Ділмарлық өнерді халық қалыптастыратынын ескерсек, ол әр ұлттың тіршілік мәдениетімен етене байланыста болатыны анық. Сол себепті де ол өзінің тарихи-образдық, мәдени-философиялық табиғаты жағынан туындылық иесі бар кез келген шығармадан әлдеқайда шынайы, ақиқи құбылыс. Шешендік шиырлардан ұлттың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпы мен ойлау моделін, сайып келгенде, мәдени таным жолдары мен дүниеигеру әдіс-тәсілдерін, рухи жан дүниесін ұғуға болады. Ділмар сөздер – атадан балаға мұра болып, сұрыпталып жетіп отырған рухани қазынаға айналған даналық ойлар сұрлеуі, әлеуметтік-мәдени эпистеманың ерекше формасы, яғни, шешен сөздер жүйесі – ғылыми-мәдени трактаттар үлгісінің бірегейі десек, қателеспейміз. Егер шешендік сөз қазақ фольклорының бір жанры дейтін болсақ, ол фольклорлық болмыс, тарихи жады, фольклорлық өмір-тәжірибе, фольклорлық шығармашылық, фольклорлық рухани білім, фольклорлық сана, тарихи болмыс, оны ескермеу мүмкін емес. Бұлардың барлығы өз дәуірінің жемісі, қазақ мәдениетінің даму үдерісіндегі белілі бір сатысы деп мойындалуы тиіс (Бабалар сөзі. Т. 56, 2009). Олай болса, шешендік сөз өнері адам тіршілігімен тікелей байланысты, оның рухани-мәдени болмысының құрамдас бөлігі. Сол себепті ол – ұлт ғұмырының барлық қырларын бейнелейді, әдет-ғұрыптық мәдениетінен дерліктей маңызды мағлұмат бере алатын әлеуетті рухани қуат көзінің бірі. Мәселен, Ж.Баласағұн өзінің «Құтты білігінде»: «Ақыл болса, пайдасын ер көп көрер, білім білсе, әзиз тірлік өткерер. Ақыл күнін ісіңді алып шығатын, бұл білімнен көрер бектер мұратын» (Баласағұн, 1986: 218), -деп айтқаны соның дәлелі болса керек.

Бүгін, бір жағынан, ғылыми танымның жаңа салалары пайда болып, өзіндік жіктелу үдерісі жүріп жатса, екінші жағынан, ғылымдарға тән ортақ проблемалар пайда болып, ғылымда интеграция үдерісі де қалыптасуда. Ойкуменаның әртүрлі жақтарын зерттейтін ғылымдардың жаппай жақындасуы да осыдан көрініс таппақ. Сондықтан, мәдени философия мен шешендік сөз өнерінің тоғысуы олардың зерттейтін нысандары табиғатының өзгеруінен ғана емес, жалпы мәдени болмыс қозғалысының негізгі формалары мәнін, олардың өзара байланыс тереңін танып білу сұранысынан өрбіп, ұлттық мәдени дамудың өзекті ұстанымдары мен шарттылық заң қырларын айқындауына да байланысты болып отыр десек артық айтпағандық болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу жұмысы қазақ би-шешендерінің шешендік шиырларына мәдени-танымдық тұрғыда ғылыми эпистемалық талдау негізінде жүргізілді. Шешендік өнеріндегі би-шешендердің даналық сөздері эпистолярлық нұсқалары зерттеудің материалдары қызметін атқарды. Әртүрлі амалдар арқылы нақты мәтіндерге этномәдени қырларынан: онтогендік, этнософиялық, танымдық, аксиологиялық, этноцентристік, социоцентристік, антропоцентристік сараптама жасалынды.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негіздері қатарына таным теориясының аксиологиялық талдау, этнософиялық талдау, компаративистік талдау, мәденицентристік талдау, жүйелік талдау әдістері жүйесін жатқызуға болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Жалпы шешендік сөз өнерінің мәдениософиялық құбылыс болуына байланысты мәселелерге антика дәуірінен бастап-ақ, оның даму тарихының барлық кезеңдерінде белгілі бір дәрежеде назар аударылып отырды. Әсіресе, шешендік тіл – риторика-теориялық тұрғыдан қандай да бір дағдарысқа ұшыраған жағдайларда бұл мәселе ерекше маңызға ие болып отырғаны тарихи жазбалардан белгілі.

Аталмыш зерттеу жұмысы – қазақ шешендік сөз өнерін мәдениософиялық тұрғыда талдаудың отандық ғылымдағы алғашқы ғылыми ізденістердің бірі. Осы ретте айта кететін нәрсе, ол іздену жұмысына қатысты сенімді түрде басшылыққа алатын арнайы кешенді ғылыми зерттеулердің тапшылығы. Алайда кейінгі кездердегі отандық ғалымдарымыздың арақидік жанама еңбектерін жоққа шығара алмаймыз. Қазақ әдебиетін қоспағанда, ел тарихы, юриспруденция, білім саласы, саясаттану ғылымдары аясында қазақ сөзұстарлары жөнінде біршама ой қозғаған ғалымдар болды (Ібраев, 2021: 28-36). Олардың қатарында біршама тарихшылар, заңгерлер, саясаттанушылар, білім беру саласының өкілдері және т.б. болғанын айтуға болады.

Соңғы жылдары жалпы қазақ философиясы тарихын зерттеудің әдіснамалық бастауларының бірі ретінде қазақ фольклорын зерттеу қажеттілігін негіздеуге беталыс байқалады. Осы ретте Д.Кішібеков, А.Қасабек, А.Қасымжанов, М.Орынбеков, Ж.Алтаев, І.Ерғалиев сияқты көрнекті философ-ғалымдарымыздың еңбектерін айтуға болады.

Қазақ шешендік өнері мен би-шешендердің тағлым сөздері кейінгі кездерде қазақ философиясы тарихы тұрғысынан кеңінен зерттеле бастағандығын айту керек. Бұл салада еңбектенген ғалымдарымыздың қатарына С. Ақатаевты, Ж. Алтаевты, М. Бурабаевты, Ғ. Есімді, Қ. Бейсеновты, А. Бекежанды, Н. Мусаеваны¹, Қ.Нұрланованы, Б.Қазыханованы, Э. Қуандықованы, Ғ. Ақтанбекті, Т. Рысқалиевты т.б. жатқызуға болады.

Қазақ би-шешендерінің кейбір өкілдерінің дүниетанымдық үрдістерін әлеуметтік-философиялық тұрғыдан сараптау мақсатында алғашқы қадамдар жасалған. Осы ретте, Э. Нысанбаев, Д. Кішібеков, А. Қасабек, Қ. Бейсенов, Ж. Молдабеков, Б. Құдайбергенов, С. Нұрмұратов, Н. Құрманбаева, Э. Қуандықова, Б. Садықов, Г. Шалабаева, Т. Ғабитов, Қ. Әлжанов т.б. ғалымдарымыздың еңбектері өз кезегінде өзінің құндылығымен ерекшеленеді. Мысалы, Э.Нысанбаев отандық әлеуметтік-философиялық зерттеулерді қазақ фольклорынсыз, қазақ халқының ұлттық мәдениетінсіз, ойлау тәсілдерінсіз жүргізуге болмайтындығын мойындайды (Нысанбаев, Арғынбаев, 1993). А.Қасабек қазақ би-шешендерінің, қазақ жырауларының әлеуметтік-қоғамдық белсенділігін мойындап, олардың өз заманындағы әлеуметтік шындықты дәл бейнелей білгендігін сөз етеді (Қасабек, 1998). Қ.Бейсенов кейбір билердің саяси дүниетанымына жалпылама шолу жасайды (Бейсенов, 1994). Битану мәселесін тілге тиек ете отырып, қазақ би-шешендердің адамды адаммен табыстырудағы, ел бірлігін орнықтырудағы әлеуметтік үлесін зерделеуде Ж. Молдабековтың сүбелі үлесін және битану мәселесінде кейбір

¹ Мусаева Н., 1998. Қазақ философиясындағы адам әлемі. Докторлық диссертация авторефераты. Алматы. 36 б.

концептуальды ойларды қозғағанын атауға болады (Молдабеков, 1998). Т. Ғабитов шешендік өнерді дала өркениетіндегі сөз бостандығын танытатын әлеуметтік құндылық деп таныса (Ғабитов, 1998), С. Нұрмұратов ұлттық шешендік сөздерге деген құрметті әлеуметтік құбылыс деп қарап, Асан қайғы бидің рухани мұраларын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді (Нұрмұратов, 2000).

Жоғарыдағы қысқаша шолудан көріп отырғанымыздай, қазақ шешендік сөз өнерін мәдени-әлеуметтік құбылыс ретінде және оның ұлттық мәдениеттегі орны мен рөліне тікелей арналған кешенді зерттеулердің бүгінге дейін кенжелеп тұрғанын аңғару қиын емес.

Талдау

Бұл тұста біз қазақ шешендік сөз өнерін тұтастай мәдениософиялық жүйе тұрғысынан ала отырып, оның ұлттық мәдениеттегі орны мен рөлін көрсетуге қадам басамыз. Дүниетанымның негізгі ғылыми жүйесі ретінде мәдениософияның басты қасиеті қоршаған ортаны бір тұтас жаратылыс ретінде игеруінде. Мәдениософияның басты тұғыртірегі: «Мен» және «Менен тыс әлем». Олардың әрқайсысының ішкі болмыс-бітімін, тек олардың өзара тәуелді қатынасы тұрғысынан ғана түсінуге және оны түсіндіруге мүмкіндік аламыз. Кез келген ғылым осы екі табиғи жаратылыстың өзара тәуелді қатынасынан туындайтын мәселелерді зерделейді деуге ғылыми негіз бар. Демек, мәдениеттану да, шешендік өнер де сол біртұтас жаратылыстануды қамтамасыз ететін доминант компоненттері. Айтар болсақ, сананың болмысқа қатынасы – шешендіктің мәдени-танымдық мәселеге жататындығының объективті негізі бола алатыны дау туғызбайды. Осы ретте шешендік сөз өнерінің мәдени құбылыс болуын төмендегідей ұстанымдармен түсіндіруге болады: біріншіден, шешендік сөздердің мәдени онтогендік нысандары, екіншіден, шешендік сөздердің мәдени-танымдық-әдіснамалық негіздеріне қатысты нысандары, үшіншіден, аксиологиялық табиғаты, төртіншіден, мәдени этнософиялық тұғырнамасы арқылы.

Ондағы онтогендік мәселеге келсек, мәдениософия мен шешендік сөз өнерінің онтостық бірігу негізін сана феноменінен көруге болады. Осы тұрғыдан келгенде, шешендік тіл мен сана бір-біріне өзара тең дәрежедегі субстанциялық бастама бола алады. Сана мен шешендік тілдің байланысы мәдениософиядағы «сана мен объективті орта» арасындағы өзара тәуелді қатынасының өзегі десек болады. Мәдениософия әр кезде сана мен шешендік тілдің өзара қатынасы туралы мәселені екіжақты тәуелділікте қарастырылатыны мәдени субдеңгейдегі шындық. Сана да, шешендік сөз де метамәдени құбылыс және олар өзінің ішкі сырын әлі толық аша қоймаған жаратылыстың қатарында. Шешендік тілдің мәдени мәнін ашуға негіз болатын ұстанымдардың бірі – тіл мен сананың бірлігі. Мәдениософиядағы материалдық пен идеалдықтың өзара байланысын тек сана мен шешендік тілдің өзара тәуелді қатынасы арқылы ғана тануға болады. Идеалдылық пен объективті шындық арасындағы өзара байланысты анықтау үшін сана мен шешендік тіл бірлігінің нақтылы сипатын мәдени тұрғыда сараптауға мүдделілік бар.

Сана мәдениософияның негізгі категорияларының бірі ретінде өзінің шексіз «сыйымдылық» ауқымымен, қуатты әлеуетімен ерекшеленеді. Айрықша пәрменді

үдеріс эпицентрі ретінде, Гегельдің пікірінше, санада оның өзі мен өзі және өзінен «басқалармен» тоғысу үдерісі жүреді. Сана мен шешендік тілдің диалектикалық желісі сананы ой арқылы берілетін мағына, яғни, субъект әрекетінің мазмұнға ие болған іс-қимыл жемісі деп, ал шешендік тіл сол мазмұнның көріну формасы ретінде қарастыруды талап етеді. Сол себепті, сана қандай да бір мағына ретінде шешендік тілдің құрамдас бөлігі немесе шешендік тілдің ішкі мазмұны болады. Ал шешендік тіл сананың таңба және дыбыс арқылы көрінетін материялық көрінісі болмақ. Демек, шешендік тіл сананың семантикалық қыры мен материалдық таңбалануының бірлігі тұрғысында мойындалады. Біз бұдан тілсіз сананың болмайтындығын анық байқаймыз. Ал сананың мазмұны – тіл семантикасы. Сана мен шешендік тілдің өзара диалектикасын, ең алдымен, сана – тілдің мәндік компоненті болса, ал тіл – сананың қалыптасуы мен дамуының қажетті шарттық позициясынан аңғарамыз. Бұны тілдің ішкі дихотомиялық заңдылығымен түсіндіруге келеді. Себебі, тіл де табиғи құбылыс ретінде диалектиканың заңына бағынады. Ал соңғысының негізгі заңы – қайшылық, яғни, шешендік тіл мәдениеті де өзіндік қайшылықтарға негізделіп қозғалысқа енеді. Бұл қазақ мәдениеті қалыптасуы мен дамуының өзіне тән ішкі логикасын анықтаудың онтогендік тектамырын ашуға мүмкіндік жасайды деп айтуға негіз бола алады.

Жалпы адам санасының белсенділігі тілге қарағанда басымдау болып келеді және алдымен өзгеріске түседі, сол себепті, сана өздігінен өзгере алатын мәдени феномен. Сананың өздігінен дами алу қасиеті тілдің өздігінен дами алу қабілетін білдіреді. Осыдан сана шешендік тілдің өзіндік дамуындағы ішкі субстанциялық күш қызметін атқарады. Сол арқылы шешендік тіл жүйесінің не баюы, не жұтаңдауы мүмкін. Бөлтірік шешеннің: «Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Қай жерде сөйлейтініңді біл. Қай кезде сөйлейтініңді біл. Қалай сөйлейтініңді біл» (Төреқұл, 2006: 345), - дегенінің мәнісі сонда болса керек. Бұдан шешендік сөз бен тіл аса пәрменді әрі қуатты өнер, өте ықпалды адамның мәдени қызметі туындысы дейтін тұжырымға келеміз. Дара бітімді шешеннің ең негізгі құралы – биік сана, толымды сезім, содан кейін барып, өткір тілі мен құнарлы сөз саптау тәсілі. Сөзін тыңдаушының жүрегіне ұялатып, бойын балқытып, көңіліне қондырудың өзі сөзмерден аса сергек сана мен парасатты талап етеді. Шешендік сөз өнері – қазақтың мәдениетінің мәйегі.

Шешендік тілдің де өзіндік даму мүмкіндігін осы принциппен түсіндіруге болады деп есептейміз. Көшпелілер өркениетіндегі қазақы сана ондағы шешендік тіл мен шешендік сөздердің өсіп-өнуіне негізгі қайнар көз болды деп айтуға болады. Оған қазақ даласындағы ел құрасқан, ел қорғасқан хандар мен би-болыстар тұсындағы би-шешендердің мәселе қозғау, тақырып таңдау, ауызша шешен сөйлеу, әртүрлі мәселелерді шешу стильдерінің әр қилы болуы куә болмақ. Мәселен, ел құрасқан Майқы, Асан қайғы, Жиренше, Аяз бен Құмырсқа би-шешендердің тұсындағы әлеуметтік сана олардың шешендік сөз саптау тілінің ауанын, стилін, мазмұнын айқындап, сол дәуірдегі мәдени атмосфераны айқындап отырды. Аяз би аңызындағы Аяздың ақыл-қиялынан туған қоғамдық мәдени сана болмысына Қазақ совет энциклопедиясында

берілген баға да соған саяды. Онда мынадай тұжырым жасалған: « .. Аяз би бейнесі елді қарапайым, ақылды, адал қайырымды адам басқарса деген ежелгі халық арманын көрсетеді» (Қазақ совет энциклопедиясы, 1972: 636).

Бұл келтірілген тұжырым Аяз бидің шешендігіне негіз болған сол дәуірдегі өзіндік мәдени сана мен қоғамдық сананың ұстынын білдірмек. Қазақтың XII-XIII ғасырдағы қоғамдық мәдени сана тарихының өкілі Майқы би десек, ол туралы аңыздар: қырық сан Қырым, отыз сан Үрім, он сан ойымауыт, тоғыз сан торғауыт, он сан ноғай бөлінген замандағы үріккен, үрейленген халықтық мәдени сана Майқы бидің шешендік шиырларына ерекше рең беріп отырды. Мәселен, «Елді ала тайдай бұлдірген» деген қазақ мәтелі мен «Бүлінген елді бөрі жейді» деген мақал сол дәуірдегі әлеуметтік-мәдени сананың шешендік мақал-мәтелдер арқылы көрініс табу эпистемасын білдіреді. Мұның өзі Майқы дәуіріндегі мәдени когницияның өзіндік тұғырнамалық моделі деуге болады.

Сол сияқты Жоңғар шапқыншылығы тұсында елді қоныстарынан көшпеге, отырықшылыққа, егін егіп, тіршілік етуге үндеген Төле би: «Қоймайсың көш деп, халқым-ау, біреуің емес барлығың. Халайық, жолға кірсекші, жер емшегін емсекші. Орнықты болмай болмайды... Отрықшы ел болсаң, тойынар еді қарны аш. Киінер еді жалаңаш, тәңірі не дер бекерді, еңбек етпей болмайды» (Төреқұл, 2006: 117), - деген шешендік жолдармен сол кездегі елдік аграрлық мәдени сананы білдіреді. Міне, бұл мәдениософиялық сананың шешендік тілдің өзінше көрінуіне сөз саптау үлгілерін таңдауына мұрындық болғандығына кепілдік береді. Олай болса, сол тарихи кезеңдердегі буырқанған жеке тұлға санасы мен әлеуметтік мәдени сана өз табиғатына сай шешендік тіл мен шешендік сөз үлгілерін жасады. Демек, әр дәуір адамдарының мәдени санасы өмірді қалай елестетсе, әлем образы солай бейнеленді және солай шынайы тілде жасалынды деген сөз. Мәселен, тарихшы ғалым Нәбижан Мұқаметханұлы осы ойды былайша жалғастырады: «...Сол белгілі бір тарихи дәуірде қазақтардың қоғамдық іс-қимылдары – олардың қоғамдық ой-санасының қоғамдық практикадағы көрінісі болып табылады. Сонымен қатар қоғамдық сана-сезімдер ... адамдардың айтқан пікірлерінен және жазған әдебиеттерінен аңғарылады» (Мұқаметханұлы, 2000: 276). Бұлар қазақ билерінің мәдениософиялық ақылындағы субділге негізделген және шешен тілдің ішкі интенциялық қуатын көрсетсе керек. Шешендік тіл мен шешендік сөздер өзіндік қозғалысқа түсу мүмкіндігіне ең алдымен мәдени сананың өзіндік қозғалу үрдістері арқылы ие болып отырады. Бұл шешендік тіл мен мәдениософиялық сананың өзара онтологиялық байланыс жақтарының бірі болмақ.

Енді осы байланыстың екінші жағына келетін болсақ, сананың дамуына негіз болатын фактордың бірі – шешендік тіл мен шешендік сөз деп айтсақ болады. Шешендік тіл мен шешендік сөздің мәдениософиялық мәні олардың рухани күш ретінде сана болмысын объективтендіріп, заттық материяға ауыстыра алу қабілетінде. Шешендік тіл мен шешендік сөздар адам санасының, қоғамдық мәдени сананың қалыптасуының, өмір сүруі мен дамуының шартты жағдайы болып табылады. Өйткені, сана өзі жеке дара өмір сүре алмайды. Себебі, тілдің негізінде ғана ой мен сана көріну мүмкіндігіне ие болып, дана да дара ақыл-сана шындыққа айналып, нақты іс-шара үлгісіне ауысып отырды деуге болады. Шешендік тіл би-шешендердің ішкі күйзеліс-толғаныс сияқты

физиологиялық процестерімен біріге отырып, олардың ақыл мен сана-сезімінің шынайы образын жасап, оны әлеуметтің іс-әрекет бағдарына айналдырды. Олай болса, шешендік тіл дара тұлғалардың танымы мен мәдени санасының әлеуметтік болмысын қамтамасыз етеді. Мәдени сана міндетті түрде сезім, пайымдау, ойлау процестерімен қатар тұрып, тілдік жүйеге ене отырып өмір сүреді. Олай болса, мәдени сананы мұндай жүйелі байланыс тізбегінен алып тастауға болмайды, өйткені одан тыс сананың болуы мүмкін емес.

Қазақ шешендік сөздерін мәдениософиялық жүйе ретінде қарастыруға себеп болатын тағы бір негіз – шешендік сөздердің танымдық-әдіснамалық ұстанымдарға қатысты тұстары. Бұл тұста мәселені шешендік сөз бен ойдың, объективті шындықтың, таным процесінің арасындағы диалектикалық бірлік мәдениеті арқылы қарастыруға алғаш қадамдар жасалынады. Шешендік тіл мен шешендік сөздердің мәдени танымдық жүйе болуы мәселесіне және оның өзіндік ерекшеліктеріне енді ғана ғылыми талдау жасауға қадамдар жасалынады. Бұл ретте біз тіл мен мәдениеттің өзара ішкі тұтастығы туралы ғылыми сарапатамаларға арқа сүйейміз.

Бұл мәселеге талдау жасауда жалпы тіл мен ойдың, танымның бірлігі туралы ғылыми тұжырымдар мен концепцияларға негізделеміз. Тіл білімінің мәдениеттанулық мәселелеріне арналған зерттеулерге сүйенетін болсақ, тіл мен ойлау процесінің арасындағы өзара байланысты алғаш ғылыми тұрғыда қарастырған неміс ғалымы В.Гумбольдт болғанын аңғарамыз. В. Гумбольдт кезінде: «Ақыл әрекеті – ешқандай ізсіз жүріп отыратын, тілдік дыбыс арқылы материяға айналып және сезімдік пайымға қолайлы жағдай туғызып отыратын терең ішкі, таза рухани құбылыс. Сондықтан, ойлау әрекеті мен тіл бір-бірінен бөліп алуға болмайтын тұтастықты білдіреді» (Гумбольдт, 1985: 17), - деп түйіндеген. Жалпыадамзаттық құбылыс тұрғыда тілдік жүйені ойдан, субъектінің ойлау үдерісінен бөлек қарастыру болмақ емес. Өйткені, шешендік сөз субъект пен объект арасындағы аралық ой кеңістігін құрастырады. Ой ландшафты – адамзаттың мәдениософиялық тіршілігінің өнімі. Ой үдерісі әр кез сөз арқылы ғана көрініс табады. Шешендік тілдің мәдениософиялық мәні рухани дүниенің күші ретінде анықталады. Гегель сөз бен ой тұтастығын атай отырып: «... Сөзсіз болатын ойлау – ол ... ақылсыз шаруа» (Гегель, 1956: 273), – деп жазды. Осы тұрғыдағы ой сарынын қазақтың «Көңіл көзін сөз ашар», «Көз жеткізер, көз жеткізбегенді сөз жеткізер», «Айтпаса жүректен кетеді, тартпаса білектен кетеді», «Көңілде жатқан кіріңді, оттай ыстық сөз шаяр» деген сияқты шешендік мақал-мәтелдерінен де аңғарамыз. Олай болса, шешен сөз айтылған ойдың тілдік тазалығы мен өзіндік сипатын сақтап, әр сөз бен ойдың меншігін анықтап, олардың әр қайсысына өзіне тиісті мағыналық шекті белгілеп отырады. Әр ойға нақтылық пен айқындылық дарытып, әр сөзге қондырылған ойға өміршеңдік пен жұғымдылық мәдениетін сіңіреді. Мысалы, «Шешеннің тілі – шебердің бізі», «Тіл ерді қабырға салады, нарды қазанға салады», «Шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген» – деген шешендік нақылдардан мәдениософиялық мәні көрініп тұрса керек. «Жүйелі сөз – жүйесін табар» деген мәдени концепттен, ұтымды ой жүйелі сөз арқылы ғана шешендік тіл өз мақсатына жетеді дейтін мәдени когниция туындайды. Қазақтың «қиыстырып айтсақ халық нанар» мәдени қағидасының

қалыптасуы содан болар. Міне бұл – шешендік тіл мен ойдың өзара тәуелді қабысуы. Шешендік сөздер, ең әуелі, ойлау мәдениетінің икемділігі мен жүйелілігін, сөздің көп мағыналылығын сақтап отыратын феномен. Ділмар сөздер, ең бастысы, ақыли рухты үстемелейтін ойлаудың мәдени тәсілі болатынын айтумыз керек. Мысалы, Бөлтіріктің: «Асырып сөйлеме, батырып сөйлеме», «Орынсыз болса – сөзің жау тартады», «Сөйлемес жерді білсең, бәрінен де сол дұрыс», « Олай болмаған жерде... сөзіңнің алды – бұрыс, арты – ұрыс» (Төреқұл, 2006: 345), – дей келіп, «ойсыз сөзден ойлы сөз дұрыс» деген этномәдени формуланы ұсынады. Осыдан «Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле», «Адам көңілінен азады, тілінен жазады», «Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер» деп келетін мақалдар арқылы текті мінездің мәдени қалыптары жүйесі қалыптасқан деуге болады. Бұлар, әрине, дала даналарының ойлау мәдениетінің көрінісі және ерен көсемдік мәдениетінен туындайтын ой-түйіндер. Бұлардан шешендік сөз бен ойдың тұтастықта болатын табиғатын мойындағандықты аңғару қиын емес. Жүйрік ойлау мен тапқыр сөйлеу – ішкі тұтастық қуат-серпінге ие болатын құбылыс. Бұл А.А. Потебняның «...сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады» (Потебня, 1976: 39), -деген пікірімен иықтасып тұр десек, қателеспейміз. Дала демосфендерінің «судай төгілген» сөздеріне, тыңдаушының «бордай егілген» күйге енуі шешеннің икемді тіл арқылы ұтымды да өткір ойға батыру қарымды мәдени әлеуетін аңғару қиын емес. Шешендік сөздер мен ойдың диалектикалық байланысы жөніндегі ғылыми ойлаудың мәдени парадигмалары кеңістігін анықтайды. Осы жерде С.Негимовтың: «Ойлау мен тіл тамырлас. Ойды ойдағыдай жеткізу үшін оралымды, икемді тіл қажет» – дей келіп, «Нағыз шешен қапияда ой тауып немесе ойлап, ойша-сөйлеп, лайықты тапқыр тілмен өрнектеп жеткізеді» (Негимов, 1997: 22), – деген ой-тұжырымымен келіспеуге болмайды. Сондықтан, шешендік тіл мен ділмар сөздерді, ең алдымен, айтушысының алып ой мәдениетінің индустриялық кешеніне балауға болады. Образды сөздер ұғым бедерлерін анықтай отырып, ең әуелі шешен билердің ішкі ойынан, түйсік мәдени көздерінен хабар береді. Бұл құбылыс би-шешендердің шешен сөзді қолданудағы мақсаты – ойдағы мәндердің әртүрлі жақтары мен белгілерінің, қызметінің ара-жігін ажырату мәдениеті деп білеміз. Шешен тілдің шынайы мәдени байлығы ондағы сөз қорының байлығында емес, шешен тіл арқылы көрсетілетін ойдың байлығында, тереңдігінде болса керек. Майқы бидің: «Құлаққа жағымсыз боқты сөз айтқанша, жүрекке жылуы бар отты сөз айт» (Төреқұл, 2006: 14) немесе Жүсіп Баласағұнның: «Ойлы сөз құлақ құрышын қандырар» (Баласағұн, 1986: 218), - дегендері шешендік сөздің ойлау мәдениетіне тәуелділігін, жалаң шешендіктен көрі ұтымды да жұғымды ой мәдениетінің доминаттылығын мойындайды. Бұл А.А. Потебняның: «Дыбыс сөздің тек заттанған сыртқы формасы болып қана қоймайды, сонымен бірге ол белгілі бір қалыптасқан ойды білдіреді» (Потебня, 1976: 176), – дегенімен сәйкес келеді. Сонымен, шешендік өнер, шешендік сөз дегеніміз – көне дәуірден қазірге дейін сұрыпталып жеткен ұлағатты ділмарлық мәдениеттің түйіні. Ақылды ойлы өткір де нанымды сөздің қуатымен ғана диттегеніне тыңдаушысын көндіру, тізе қостыру, мойындату мәдениетінің үздігі дер едік.

Дала демосфендерінің ақ сөйлеп, туралықты көздеп, әділдікті айту мәдениеті сол қазақ дәстүріндегі ауызбен айтылғанды объективті шындықпен тоғыстыру мәдениетінен хабар береді. Қазақтың «тура сөз туғанына жақпас» деген мақалы осы ойды растап тұрады. Би-шешендердің «От ауызды, орақ тілді» болуы, олардың әділдік мәдениетінің өлшемі дер едік. Ал олардың халықтың қалаулысы, елдің елеулісі болуының өзі шешендік сөздердің болмыс әлемін шынайы көрсете білу мүмкіндігінде деп білеміз. Шешен сөз бен объективті шындықтың табиғи төркіндестігінде дейміз. Оған Бөлтірік шешеннің: «Менің атым – Бөлтірік. Қазақ пен қырғызға, жерім жоқ айтқан өтірік» (Төрөқұл, 2006: 323), – дегендері немесе «Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды», «Тумақ бар да – өлмек бар, өтпейтін өмір жоқ, сынбайтын темір жоқ» деген шешендік мақалдар дәлел. Бұл шешендік сөз өнерінің ерекше динамикалық қанықтылықпен шындықты айтуға деген табиғи тартылыс мәдениетін көрсетеді. Олай болса, мәдениософиялық тұрғыдан алғанда, шешендік сөздер – өзінің объективті шындық субстраттарынан тыс өмір сүре алмайтын құбылыс. Төле бидің шешендік төрелік сөздің мақсатын көрсете келіп: «жеңілген де, жеңген де шындықты мойындауы керек» (Төрөқұл, 2006: 126), – деп айтқанының мәнісі сонда болар.

Басқаша айтқанда, шешендік сөздердегі озық ой мен жұғымды түсініктер ділмардың сөйлеу процесіндегі лингвистикалық, интонациялық, кинетикалық құралдардың бір-бірін шындай отырып, тыңдаушының түсінуі мен қабылдауына ыңғайлы жағдай жасап отырады. Қазақ шешендері тыңдаушыларының рухани күшін мықтылаушы, әлеуметтегі түрлі құбылыстар мен үрдістерді байыбына жетіп түсіндіруші, халықтық мәселелерді, елдің ой-пікірлерін айтып отырушы, ел арасында өзара түсіністікті, ынтымақ пен бірлікті орнатушы. Бұл орайда би-шешендер – әлеуметтік-саяси тұлғалар. Ал шешен сөйлеу әлеуметке ықпал жасаудың құралы. Шешеннің ең негізгі құралы – сөз саптауы. Сөзін тыңдаушысының жан-дүниесіне жеткізіп айту ділмарлықтың басты қасиеті. Мәселен Бөлтірік шешеннің: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ. Сөзден ауыр нәрсе де жоқ» (Төрөқұл, 2006: 333), – деп айтқаны шешен сөйлеудің ықпал ету салмағын анықтаса керек.

Шешендік өнердің мәдениософиялық контент болу мәселесін көтергенде, оның сыртқы ортаны тану процесіне қатыстылығын айтуымыз қажет. Осы орайда, Аристотельдің шешендік сөз өнерін таным құралы ретінде мойындағанын ескеруіміз керек. Егер ойлау процесі дүниені әр қырынан тануға, заттар мен құбылыстарды, әлеуметтік-саяси процестерді тереңінен түсінуге мүмкіндік береді десек, онда ол – танымның жоғарғы сатыларының бірі. Ойлаудың негізгі міндеті – тану. Ал танымның міндеті – танылатын заттар мен құбылыстарды Жалпымен, Бастамамен, Абсолютпен біріктіру, үйлестіру, сәйкестендіру. Сондықтан, ойлау дегеніміз – Жалпыны тану процесі. Екінші сөзбен айтқанда, ойлау – шындықтың шыңына шығу, шындықтың соңғы қамалын алу үрдісі. Гегельдің сөзімен айтқанда, ойлау – «сезімнен жоғары көтерілу» деген сөз, «сезімнен жоғарыға секіріс» (Гегель, 1956: 273). Олай болса, шешендік сөздерді танымдық тұрғыдан алғанда ойды қалыптастыру және бейнелеу арқылы жүріп отыратын шындыққа жетудің құралы ретіндегі мәдени диалектикалық үрдіс деп мойындауға болады. Бұл жөнінде өз кезінде Әл-Фараби де айтқан болатын. Мәселен, Қ.Бейсенов Әл-Фарабидің

шешендік сөз өнерін диалектика мен софистикаға байланыстыра отырып сараптауын мойындай келіп: «Оның пікірінше, танымның диалектикалық тәсілі құбылыстардың сыртқы көріністері мен ішкі мәндік сапасының арасындағы сәйкестік пен сәйкессіздікті таразылау үшін пайдаланылады» (Бейсенов, 1994: 63), – деген пікірмен келісеміз. Яғни қазақтың шешендік сөз саптау үрдісінің диалогиялық процесс ретіндегі басты мақсаты – екі жақ бірігіп, ақиқатты іздеу мәдениеті. Мұндағы жетістіктің басты өлшемі – екі жақтың бірін-бірі жеңуі емес, керісінше тілге тиек болып отырған зат пен құбылыстың ақиқатын табу. Шешендік диалогиядағы басты принцип – сайысқа түсушілердің барлығына ортақ жеңіске жету. Шешендік өнердің үлгі тұтар мұрасы – ақиқатқа алдымен ғаламның ашықтығын, айқындылығымен емес, керісінше құпиялықты, жұмбақтылықты айтумен құнды. Ақиқатты тану – бұл жай ғана белгілі нәрсені таңбалау емес, көрер көзден құпия, жұмбақты іздеу жолын үйрету. Қазақтағы «сөзге тоқтау» деген ақиқатқа сенуден туындайтын ұғым. Америкалық философ Ричард Элдридждің: «Мен Киелі Рухқа және біртұтас, бөлінбес өнердің ақиқатына сенемін... Мен... Үйлесім атаулының таңғажайып қайнарымен мәңгілік жымдасып кететініне сенемін» (Элдридж, 2020: 14), – деп айтқаны соның кепілі. Міне, олай болса, тыңдаушысын бір тоқтамға, бір шешімге келтіру, оның көкірек көзін ақиқатқа тіреу – шешендік сөз өнерінің танымдық мәдениетінің ерекшелігін білдірмек.

Жалпы алғанда, қазақ билерінің сөзмерлік мәдениетінен күллі ойкүмендік әлемнің түзілу кеңістігі әр кез әрқилы өлшемдердің, түсініктердің, саналуан адами ұжымдық қажеттіліктердің, рухани сүрлеулердің ұштасуы және олардың өзара қайшылықта болу моделі аясында алға жылжу үдерісін аңғаруға болады. Дала ділмарларының өзара пікір сайысы, әр топ өкілдеріне айтқан сыни сөздері, елі мен жұртының жігерін өсіріп, дұрыс жол сілтеп, оң мінезге жұмылдырып, халқын рухани жарасымдыққа шақырып отыруы соның куәсі болса керек. Бұл қазақ ұлтының мәдениэтнософиялық ұмтылыс формасы, ұлттық ойлау стилі, өзіндік эпистемологиялық талғамы деуге болады. Ал шешен сөйлеу тәсілі олардың даналық пен көрегендік қасиеттерін әділдікті аршып алу құралы болған деген пікірге келеміз. Шешендік сөздерде қазақ даласы номадтарының бүкіл мәдени коммуникация жүйесі мен дүниезердесінің дәстүрлі ұлттық логикасы, қозғалу ырғағы жатыр. Біздің ойымызша, қазақтың ділмарлық сөздері – қазақ мәдениософиясының тумысы табиғатының ірге тасы, өніп-өсу бастаукөзі. Ұлттық сөзмерлік өнер – ел өсиетінің шоқтығы биік өнегелік тұғырнамасы. Қазақ мәдениетінің көрініс табуының ең ұтымды семантикалық жүйесі.

Қазақ шешендік сөздерінде аксиологиялық мәселелер ерекше шеберлікпен қойылып, өте терең тағлымдық деңгейде шешімін тапқан. Ұлтымыздың мәдени болмысындағы ұтымды этномәдени флорасферасын түзу энергиясынан хабар беретіндер осылар. Рухани тағлымдық контексте, нақты айтқанда, жеке тұлғаның моральдық құрылымының оң қырларын ашуға, айрықша сұрыпталу, айшықталу мәселесіне жіті көңіл бөлініп отырған. Тұлға бойындағы позитивті және жағымсыз қасиеттер мен дағдылар дихотомиясы сарапталып, олардың ара жігі ажыратылады. Қазыбек бидің өсиетін тыңдасақ, «Өркенім өссін десең, кекшіл болма – кесапаты тиер еліңе. Елім өссін десең, өршіл болма, өскеніңді өшіресің» (Төреқұл, 2006: 150), -деп адамды теріс мінезден сақтандырады.

Шешендік шиырлардан осылардың дұрыс жақтарына қарай адам мінезін бағыттау үрдісінің мәдени мектебін көреміз. Демек, өзіміздің елдік тұтастығымыз бен бірлігімізді дәріптеп, паш ететін өмірмәнді мәдени философиямыздың биік өрі мен төрін, нәсілдік бітіміміздің озық үлгілерін уағыздайды. Ділмарлық ұстындар шеңберінде қазақ әулетінің ғұмырнамасындағы құнды рухани жәдігерлері хақындағы мәдени-рухани концептерді айқындай отырып, олардың тұғырлы үлгілерін ұсынумен бірге ондағы бекзат мінездерді жеке тұлға тініне сіңіріп, оның өмірлік мәдени ұстанымының бағдаршамына балап, бағыттап отырған. Нақтырақ айтқанда, біріншіден, қазақ шешендігіндегі мәдени-әлеуметтік ойлардың қоғамдық маңызы – даналықтың қайнары болған дала ділмарлығы, рухани мәдени құндылықтар үдерісі әлеумет субъектілері коммуникациясындағы ішкі рухани-мәдени балансты, этностық тепе-теңдікті, өзара түсіністіктің, бірліктің, туысқандық қатынастың, тектік тұтастықтың, өзара іштесудің, мейірімділік пен ізгіліктің рухан тұтқаларын өн бойына жинақтап, сақтай білген қазақы эпистема кеңістігі болғандығында. Сонымен бірге, ділмарлық ақылман сөздердің моральдық тәжірибелік маңыздылығы тұрғыдан қазіргі әлемдік жаһандану жағдайындағы өркениеттік цифрланудың қарқын алуы адамдарды экзистенциялық күйзеліске итермелеуі, ақпарат тасқыны кезеңінде әр жан иесі өз руының батпағына оранып, өзінен жатсыну халде болып, өзін-өзі игере алмай, бір жақты дүниеқұмарлықпен мастанып жатқан шақта әлеуметті осы бір рухани науқастан құтқаруда қазақтың ұлттық сөз өнеріндегі елдік этикасофия болатындығы мінсіз құбылыс. Осы бір саралы маржан сөз әлемі – ел мәдениеті келешегі хақындағы таптырмас рухани дәрумен болары шындық.

Басты ерекшеліктердің тағы бірі – шешендік сөз өнерінде лингвосемантикалық философияның тұңғыығының жатқандығы деп санаймыз. Өйткені қазаққа сөз қонған халық. Қазақ тумысынан әр айтылғанның астарын үңіле білген, тоғыз ауыз сөзді тобықтай түйінге тоғыстыра білген, сөзге тоқтаған халық. Ол – ұлтымыздың тұмсаболмыстық жай-күйі, рухани-мәдени өресі. Біздің пайымдауымызша, осы бір көнеден келе жатқан ұлтымыздың дәстүрлі мәдени мұраларын игеру, оған табан тіреп мойындау, оны зерделеп зерттеу – қазіргі әлеуметтік өмірдің идеялық бұлақтарын ашып, оның тиесілі моральдық субстраттарын анықтау деп білеміз. Ондағы басты мақсат – ұлтымыздың ментальдық бірегейлігін ұйыстырып, түптектік тамырына үңілдіру, онтостық бүтіндігін қамтамасыз ету, гносеологиялық қуатын, аксиологиялық болмысын, тағлымдық эгосын, даналық эпистема жүйесін ұлттық рухи этосына жүгіндіру. Ұлт сөз ұстарлары мен шешен тіл ұсталары елдік рухани жауһарларды, ең әуелі, сөз бен ой бостандығын, тұлғаның онтостық еркіндігі мен әлеуметтік жауапкершілігіне, кісілік мінезі мен тектілік тумысына негіздейді. Бұл – қазақтың шешендік сөз дәстүріндегі мәдени экзистенциялық философияның негізгі мақсаты. Ал оны бейнелі шебер тілмен жеткізе білу қазақ шешендік сөз өнерінің төл мәдени семантикалық философиясының интенттік мені болатыны анық.

Шешендік сөздердің мәдениософиялық құбылыс тұрғыдағы этномәдениеттегі атқаратын рөлін және маңызын айшықтайтын ендігі қыры – ұлттың ұйысуы және елдік бірлік мәселесі мәдениетінің тұғырлы биігінің күн тәртібіне қойылуы. Мысалы, «Даулы болған қауым болмас» (Майқы би); «Ұры-қары жиылып, ұйытқылы ел болмас» (Төле

би); «Азған елдің белгісі – бұралқысы бас болар» (Айтқожа шешен); «Осы кезде кім ғаріп, бірлігі кеткен ел ғаріп...» (Көбей шешен) дегендерден елараздығын мінге алған мәдени сын концепттерге куә болсақ, «Бірлігі күшті ел озады»; «Бірлікті ел бұзылмас»; «Ел бірлігі – ел теңдігі»; «Қосылған озады» (Раев, 2019: 149-150) деген шешендік нақылдардан ел тұтастығын мәдени құндылыққа балаған ұстанымдармен танысамыз. Балпық биді тыңдасақ: «Ауызбірлік болмаса – көпте береке болмайды, ...кеңінен ойлап істемей, баста береке болмайды», – деп ескертсе, енді бірде «Туысқан тату болса – пәле жоқ» (Исмаилов, 1996: 145, 147), – деген шешендік нақылмен ой түйіндейді. Қазыбек би: «...Бірлігі кеткен ел жаман», – деп толғаса, осы ойды Төле бидің: «Жалғанда ойлап тұрсаң, бірлік керек» (Төрөқұл, 2006: 135), – деген, Майқы бидің «Береке түбі – бірлік» (Төрөқұл, 2006: 135), – деген шешендік тоқтамымен аяқтауға болады. Демек, қазақтың бар болуы, өсіп-өну, тұрақты ғұмыр кешуінің тірегін «бірлік» концептісімен өлшеу мәдениетін көреміз. Бірлік әлеуметтік мәдени құндылық мәртебесіне көтеріледі. Мұнда қазақ би-шешендерінің ұлттық әлеуметтік бірлік мәдениетін биікке көтеру арқылы халықтың әлеуеттік қуатын шыңдаудың мәдени формуласына куә боламыз.

Бұл ретте, адам өмірі қайткенде жақсарады, оған қалай баули аламыз деген сияқты сұрақтар қойылып, жұрттың ішкі әрекеттестігі мәдениеті жалпы ойкумендік тұтастық ұстанымы жағынан ойластырылады. Ұлт демосфендері «татулық үшін дау жаман, іштен шыққан жау жаман» (Тарихи тұлғалар, 2006: 144) деген принциппен елді бірлік пен ынтамақта болуға шақырған. Сондай-ақ, олар қоғамдық демографиялық страттарды ескере отырып, сірә қазақты жол-жораны ұмытпау дәстүрін жеке адам, ел, қауым қарым-қатынасын сирету үшін емес, керісінше оларды кіндік тамырға ұйыту үшін түзілген мәдени әлеуметтік түзілім екендігін дәйектейді. Балпық би: «Туысқан тату болса – пәле жоқ» (Исмаилов, 1996: 145), – деген шешендік нақылмен ой қозғаса, Төле би: «Ағайынға ала көз бола қалсаң, аузыңнан несібеңді біреу жемек», – деп ескертеді (Төрөқұл, 2006: 130). Күлтегіннің сөзімен айтқанда, «Тату елге тыныштық пен тоқшылық нәсіп» (Оразалы және т.б., 2007: 65) болмақ. Түптеп келгенде, татулықты құрметтеу мәдениеті ұлтымыздың әлеуметтік тұтасу механизмі жолына баланған, ал ол елді жұдырықтай жұмылдыру тетігі болған десек артық айтпағандық.

Қазақ сөзұстарларының этномәдени кеңістіктегі алатын орны мен рөлі және функционалдық маңызы оның мәдени саяси философиясынан көрінбек. Дала ділмарлығындағы саяси көзқарастар аясында, ең әуелі, қазіргі мәдени концепт-тұғырлардың маңызды алғышарттарының қалыптасқанына көз жеткіземіз. Мысалы, көне дәуірлердегі георта туралы айтылған концептік тұғырлар қазіргі таңдағы тұрақты даму саясатының әдіснамалық бастауы болады деуге негіз бар. Біздің пайымдауымызша, қазақ билерінің аузымен айтылған нақылдар мен өсиетнамалар бүгінгі қазақстандық саясаттың парадигмалық дискурсы болмақ. Олар – еліміздің мәдени-саяси концептуалдық тұғыры. «Ел қонбаса – жер азады, жер болмаса – ел азады (Ескелді би)» (Исмаилов, 1996: 19), – деген қостұғырлы геомәдени концепт соның дәлелі.

Дала өркениеті сөзмерлерінің геоэтностық эпистемасындағы георта саясаты – қазақтың өмірлік айналым ортасы ғана болмаған, сондай-ақ ол тағлымдық, ғибраттық мәдени ортасы болған. Мысалы, «Туғаның сенің қара жер, өскенің сенің қара жер. Бәрін

де алған қара жер (Тазша шешен)»; «Ер анасы – әйел, ел анасы – жер (Бақай шешен)»; «Ел иесі – жер (Мықтыбек би)»; «Мал баласы, жер анасы»; «Жер – әуелі құдайдікі, содан кейін адамдікі (Бөлтірік шешен)» (Раев, 2019: 193-194) деген шешендік нақылдар қазақ ділмарлығындағы геоонтологиялық, геоантропогенездік концептжасау мәдениеті биігін көрсетпек. Дала қоғамы әлеуметі өз тағдыры мен тіршілігін өзі болатын геортаға тікелей тәуелді болатын экзистенциясын ұлттың тұтастығын көре білген текті мәдениет моделі. Оның ғұмыр түсінік мәдениеті мәңгілікке байланған геортада өтетін тіршілік болмысына баланған концептосфераны алға тартады. Адам үшін жер адам мен табиғат арасындағы, түптеп келгенде, әлем тұтастығы теориясы қызметін атқарады. Олай болса, қазақ би-шешендерінің геотанымы – жер мен адам, қоғам үйлесімділігі негізіне құрылған мәдениософия. Бұл ұлттық мәдениеттің кәусар бұлағына балайтын әрі теориялық, әрі әдіснамалық бастаулар болатыны анық.

Қазақ ділмарлығындағы саяси билік хақындағы мәдениософиясының қазіргі қазақ мәдениетіндегі орны мәселесіне келсек, мәселен, «Басшы болмаса ел жетім (Төле би)»; «Басшысыз – ел жетім (Ескелді би)»; «Халықтың көркі болар ма, басқарған ханы болмаса (Нақысбек шешен)» (Раев, 2019: 232), – деп келетін шешендік толғаулар қазақ демосфендерінің «саяси билік» мәдениетіне деген теориялық концепттері саяси онтогендік парадигма тұғырын көрсетеді. Мұнда саяси биліктің социогендік тамыры мәдени болмыстық тұрғыда ашық айтылады. Бұл бүгінгі пендешілік инстинктен өрбитін субменталдылық басым болған, адамның жанұяға да, белгілі бір этникалық топқа да жататыны маңызды болмай жатқан шақта, саяси тұрақсыздық үйреншікті жағдайға айналған дәуірде, бүкіл саяси тұрмыстың іргесі бұзылып тұрған мезгілде дала демосфендерінің күнделікті әлеуметтік тәжірибесінен туындаған билік жүйесіне қатысты бейілі, саяси ұйымдасуға деген пәрменді ұлағаты бүгінгі саяси билік мәдениетіне рухани негіз болатыны хақ.

Нәтижелер

Қазақ шешендігінің ұлттық мәдениеттегі орны мен рөлін пайымдауды қол жеткізілген төмендегі ғылыми нәтижелер мен тұжырымдарға тоғыстыруға болады. *Біріншіден*, қазақтың дала мәдениетін ұлттық фольклордан, оның ішінде шешендік сөздерден іздеп, қазақтың экзистенциялық тіршілік мәдениетін, елдің төл таным мәдениетін, ой толғау мәдени үрдісі айрықша және қазақ шешендік сөз өнерін ұлттық мәдениеттің қайнар көздерінің бірі ретінде қарастырылды. Билердің перцепциялық ұстындары ұлттық мәдениеттанудағы негізгі әдіснамалық арқау болады деген сенімдеміз.

Екіншіден, қазақ шешендік сөз өнері ұлтымыздың төл рухани болмысын көрсете алатын құбылыс болатынына көз жеткізілді. Ол ұлт мәдениософиясының қалыптасу эволюциясын қазақтың ел болып, ұлт болып қалыптасу процесінің ғұмырнамасы болатыны анықталды. Қазақ мәдениософиясы ұлтымыздың бүкіл ішкі рухани әлемін, коммуникативтік мәдениетін, түптеп келгенде, қазақтың ұлт ретіндегі макро-микрокеңістіктегі алатын орнын, мәдени-жаратылысы бейнеленді әрі ол қазақтанудағы этномәдениософиялық этос, әдіснамалық ұстаным мәртебесі дәйектелді. Ұлт

дүниеигерімін ғылыми-мәдениософиялық тұрғыдан зерттемейінше, оны белгілі бір әдіснамалық ұстанымдарға табан тіретпейінше қазақ болмыс-бітімін жан-жақты тану мүмкін емес деген тұжырым жасалды.

Үшіншіден, қазақтың шешендік өнері арғы қазақ тайпаларының материалдық әрі рухани мәдениетінің негізінде өніп-өскендігі негізделді. Қазақтың шешендік сөз өнері – қазақ жұртының дәстүрлі мәдени эпистемалогиялық когнициясының тектамыры әрі ұлттық мәдени идеологияның бастау көзі болатыны тұжырымдалды. Қазақ өркениетіндегі мәдениософиялық дүниеигерімі, алдымен, қазақ елін құраған алғашқы тайпалардың дүниені тану бағдарларына, салт-дәстүріне, өмір стильдеріне, наным-сенімдеріне сүйенетіні дәйекті анықталды.

Төртіншіден, біздің пікірімізше, қазақтың ұлттық мәдени этнософиясының қалыптасып дамуындағы қазақтың ділмарлық өнерінің маңыздылығына зер салатын болсақ, әр халықтың өркениеттік даму мүмкіндігі оның көнеден ата-бабалардың далалық мұраларының интравертивті интенциясына үңілу қажет әрі соған бет бұру керек деген ұстанымға құлақ асу қажеттілігі анықталды. Осыдан, ұлтымыздың этномәдениософиясының ішкі даму қуаты мен әлеуетті мүмкіндіктерінің бірі – шешендік сөз дәстүрінде жатыр дейтін ой түйінделді.

Бесіншіден, шешендік сөз өнері этномәдени дәстүр ретінде, адам оны сақтауға, соның ізімен жүруге мәжбүр болатыны дәйектелді. Өйткені қазақтың бұл шиыр сөздері халықтың мәдени философиясы, этнокоммуникациялық әдеп философиясы, дүниетануда сөз өнерінің семантикалық философиясы, түптеп келгенде қазақ ұлтының бүкіл танымдық мәдениетін іске асыру энциклопедиясы болатыны анықталды. Осыларды ашып көрсеткенде ғана қазақтың ерен тумысы рухани табиғатын айқындауға болады деген тұжырым жасалды.

Алтыншыдан, дала өркениетінің мәдени кеңістігіндегі ділмарлық шиырлар дала қоғамындағы әлеуметтік қатынасты объективті көрсетудің, ондағы этикасофиялық мәселені айшықтаудың, қазақтың мол төл рухани әлемін дәріптеудің, тағлымдандырудың, олардың полифониялық дискурсын паш етудің мәдени-семиотикалық жүйесі екені дәлелденді. Төл тарихымыз, мәдени этнософиямыз, заңымыз, ұлттық әлеуметтану, мәдениеттану, саясаттану, ұлттану, қазақтану мәдени дәстүрімізді айтар тұста би-шешендердің далалық сөз жүйесіне соқпай, ұлттық мәдениет туралы жан-жақты көзқарас орнатуға болмайтыны анықталды. Қазақ шешендік сөз өнерін зерттеу – қазақ даласында тұнып жатқан ұлттық мәдениеттің тұнбасын қозғау, алтын көмбесін ашу деген сөз.

Жетіншіден, ділмарлық өнерде қазақы өркениеттік мәдени болмыстық таным үдерісі перцепциялық ұстындардың көркемдік концептуалдық ұйымдастыру, әр мәселенің метадеңгейге көтерілетіні анықталды. Көтерілген мәселе лингвокогнитивтік шеберлікпен ауқымдалып образды бейнелеу арқылы әлеумет болмысының тұтастығы мен бүтіндігін шешен тілмен тұтастандыру ұлттық таным кодексін құрастырады. Осының өзі қазақтың шешендік сөз өнеріндегі мәдениеттанулық ақыл-ойдың еркіндігінің белгісі деген тұжырым жасалады.

Қорытынды

Бұл жоғарыда айтылғандардан руханият тарихында әр ұлттың мәдени дәстүрінің, біріншіден, өз айтары болғанына куә боламыз. Екіншіден, бүгінгі XXI ғасырдағы қазақ мәдениеті өзінің тарихи тамырынан терең сусындай алмай келе жатқанымен бетпелі келіп жатырмыз деп айтуға болады. Олай болса, қазіргі жаңаруды бастан кешіп отырған отандық руханият өзінің мәдени мәйегін ұлт шешендік өнерінен іздеудің абзал болатынын есеруі қажет деп ойлаймыз. Интеллектуалды ұлт, озық өркениетті қоғамның орнықты рухани дамуының қайнарлары – көнеден келе жатқан халық фольклорындағы мәдени тұнбаларында жататыны анық. Бүгінгі мәдениет кешегі социум өнерімен біте қайнасып, бірге эволюцияланып отыратын заңдылығын жөн деп есептейміз. «Бұрынғының ізінен, тағдырдың құрған тезінен, барасың қайда жол тауып» (Тайкелтір шешен) (Төреқұл, 2006: 178, 291), – дегеніне сүйене отырып, қазақ дәстүрлі мәдениеті мен руханиятының имманентті формасы оның мазмұндық құрылымын жасағандығын көреміз. Қазақтың шешендік сөз өнерін зерттеу сол бір ділмарлық өнердің мәдени-әлеуметтік қызметінің полифониялық кеңістігімен және бүтіндей бір әлеуметтің мәдени ғұмырнамасымен танысуға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, терең мәдениософиялық ізденістер шешен сөз бен шешен тілдің қазақ мәдениеті мен өнеріне және жалпы қоғам әлеуметіне қатыстылық мәселелерді ой елегінен өткізіп сараптауға, ерекше тенденцияларды анықтауға мұрындық болады.

Халқымыздың мәдени дүниетанымының ерен қасиетінің бірі, біздің пікірімізше, әлем бәріне ортақ дейтін таным. Зерттеуде байқалғандай билердің мәдени дүниетанымдық пайымы жаратылысты бір бүтін құбылыс деп қарайтыны анық мойындалып, ондағы әр жаратылыс онымен тікелей байланыста қарастырылады. Әр нәрсе оны құраушы бөлігі ретінде танылады. Осыдан әлемнің біртұтастық ұстанымы басты детерминант ретінде ұғынылады. Бұдан қазақ бойындағы бүкіл қоршаған орта біртұтастығын әр пенденің ішкі рухани тұтастығына тәуелдендіретін этномәдениософияны көруге болады. Бұл қазақтың трансгуманистік рухани «Мені» деп айтар едік. Өйткені ділшіл қазақ үшін исламдық таным басты дүниетанымдық кредо болған. Мәселен, Мұхаммед пайғамбар: «Құдайды сүйгеннен кейінгі басты парыз – бір-біріңді сүй» (Мұхиддин, 2014: 272), – деген екен. Міне бұл жоғарыда біз айтқан көзқарастардың би-шешендерге тиесілі болғанын айғақтайды. Ол қоршаған ортаның тұтастығын ойламай, өз бүтіндігіңді қамтамасыз ете алмасың деген ойды айтып тұрғандай. Сондықтан, қазақтың шешендік сөз өнері – тіпті трансұлттық шеңберде айта алатын, бүкіл ойкумендік адамгершілікті мақсат тұтқан ынтымақшыл этномәдениософия.

Мақала шеңберіндегі зерттеуде ділмарлық өнердің қазақ мәдениетіндегі алар орны мен маңыздылығын айқындап, дәйектеу мақсаты көзделген болатын. Ұлтымыздың би-шешендерінің сөзмерлік шиырлары аясында жалпы ұлттық мәдениетанымның озық үлгілерін көрсетуге мүмкіндік алдық. Демек шешендік нақылдардағы этномәдени ұстындардың семантикалық әлемі бүгінгі ұрпақ үшін жасырын жатқан тұстарын тәпсірлеуге мүмкіндік жасалды. Біздің ойымызша, қазақ даласында қалыптасып, жетілген демосфендердің ділмарлық өнері бүгінгі өзін қазақпын деп есептейтін әр тұлғаның

мәдени көзін ашуға, мәдени жігерін ұштауға, ұлттық рухын шыңдауға негіз болатынына кәміл сенеміз. Қазақтың танымал философ-ғалымы Аманжол Қасабекұлының: «Ескіні білмей жақсылыққа жол жоқ» (Қасабек, 2023: 3), -деген ұстанымын ескерсек, алдыңғы айтылғандар растала түседі. Олай болса, қазақ даласының дәстүрлі мәдениетіне тыңғылықты талдау жасау бүгінгі зиялы қауымның ғылыми көрегендігіне, талдамгерлік әлеуетіне сенім артпақ.

Шағын зерттеуде нысанаға алынған мәселелер қазіргі әлеуметтік ортада күрделене түскен проблемалардың шешуін ұлтымыздың дәстүрлі мәдени танымынан іздеуді мойындата түседі. Онда экзистенциялық таным үдерісі әрі қазақтың ұлттық тектегі идеялық универсалийлері, елдік пайым тұғырлары мен мәдениософемдік озық өлшемдері жасырынып жатады. Біз оның этномәдени қырларын ашқан сайын, ол ұлттық мәдени болмыстың сырын ашу үшін әдіснамалық негіз қызметін атқара береді. Халықтың рухани тынысын ашу – ділмарлық өнердің басты міндеті, ал оның мәдени-танымдық қырларын көрсету – этномәдениософияның негізгі мақсаты болмақ.

Сөз соңында айтарымыз, дала демосфендерінің мәдениософиялық танымындағы басты ерекшелік – адамзат қауымының даму тарихындағы рухани факторлар үстемдігін мойындауы. Сондықтан шешендік сөздерге қазақ халқының әлеуметтік-мәдени білімінің универсалды кеңістігі, қазақ өркениетінің озық ойлар жүйесінің кешенді ортасы бола алады деген ғылыми тұжырым жасауға негіз бар деп есептейміз. Бұл ұлттық шешен сөз өнерінің мәдени философиялық қырын зерттеудің мақсатқа сәйкестігі мен оны зерттеудің өзектілігін және оны әртүрлі ғылымдар пәні аясында қарастырудың маңыздылығын айқындай түседі. Ол кез келген ғылымның априорлық сипаттарымен анықталып, детерминанттық деңгейге көтеріліп отырады деп есептейміз.

Әдебиет

- Бабалар сөзі, 2009. Жүз томдық, Т. 56: Тарихи жырлар. Астана: Фолиант. 408 б.
- Баласағұн Ж., 1986. Құтты білік. Алматы: Жазушы. 616 б.
- Бейсенов Қ., 1994. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. Алматы: Ғылым. 168 б.
- Гегель, 1956. Философия духа. М.: Госполитиздаит. 371 с.
- Гумбольдт В., 1985. Язык и философия культуры. М.: Прогресс. 450 (357) с.
- Ғабитов Т.Х., 1998. Қазақ мәдениетінің типологиясы. Алматы: Қазақ университеті. 203 б.
- Исмаилов О., 1996. Бабалар сөзі – даналық көзі. Алматы: Білім. 186 б.
- Қасабек А., 2023. Заманының ұлағатты философы. Талдықорған: ЖК «Дизайн-ОТ». 288 б.
- Молдабеков Ж., 1998. Қазақ осы – мың өліп, мың тірілген. Оқу құралы. Алматы: Санат. 208 б.
- Мұқаметханұлы Н., 2000. Қытайдағы қазақтардың қоғамдық тарихы (1860-1920). Алматы: ҚАЗ ақпарат. 336 б.
- Мұхиддин Әбу Зәкәрия Яхия ибн Шәрәф ибн Мурри, 2014. Хадистер жинағы (риядус-салихин). Алматы: «Көкжиек» баспасы. 656 б.
- Негимов С., 1997. Шешендік өнер. Алматы: Ана тілі. 208 б.
- Нұрмұратов С.Е., 2000. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау. Алматы: ҚР БҒМ. Философия және саясаттану Институты. 180 б.

- Оразалы және т.б., 2007. Ұлылық қалғыса ұлт ұйқыға кетеді. Даналардан жеткен сөз/құраст. С.Ш.Оразалы, Ө.Ақыпбекұлы, Г.Оразғалиева. Астана. 384 б.
- Потебня А.А., 1976. Эстетика и поэтика. М.: Искусство. 614 с.
- Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым / Құрастырушылар: Тоғысбаев Б., Сужикова А. Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. 376 б.
- Төрекұл Н., 2006. Даланың дара ділмарлары. Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі. 592 б.
- Раев Д.С., 2019. Дала өркениетінің рухани-мәдени қырлары: әлеуметтік-саяси талдама. Оқу құралы. Алматы. 344 б.
- Элдридж Р., 2020. Өнер философиясы. Кіріспе. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. 304 б.
- Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry. Turkic Studies Journal, 3(3). P. 28-36. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-3-28-36>

Reference

- Babalar sözi [Grandfather's word], 2009. Jüztomdyq, T. 56: Tarihi jyrlar [One hundred volumes, Vol. 56: Historical poems]. Astana: Foliant. 408 p. [in Kazakh].
- Balasağün J., 1986. Qütty bilik [Qutti Bilik]. Almaty: Jazuşy. 616 p. [in Kazakh].
- Beisenov Q., 1994. Qazaq topyrağynda qalyptasqan ğaqliatty oi keşu ürdisteri [Ignorant thought processes formed in the Kazakh soil]. Almaty: Ğylym. 168 p. [in Kazakh].
- Gegel, 1956. Filosofıa duha [Philosophy of spirit]. Moscow: Gospolitizdai. 371 p. [in Russian].
- Guboldt V., 1985. Iazyk filosofıa kultury [Language philosophy of culture]. Moscow: Progress. 450 (357) p. [in Russian].
- Ğabitov T.H., 1998. Qazaq mädenietinij tipologiasy [Typology of Kazakh culture]. Almaty: Qazaq universiteti. 203 p. [in Kazakh].
- Ismailov O., 1996. Babalar sözi – danalyq közi [The words of the ancestors are a source of wisdom]. Almaty: Bilim. 186 p. [in Kazakh].
- Qasabek A., 2023. Zamanynij ülağatty filosofy [Great philosopher of his time]. Taldyqorğan: JK «Dizain-OT». 288 p. [in Kazakh].
- Moldabekov J., 1998. Qazaq osy – myñ ölip, myñ tırilgen. Oqu qūraly [This Kazakh is a thousand dead and a thousand resurrected. Educational tool]. Almaty: Sanat. 208 p. [in Kazakh].
- Mūqamethanūly N., 2000. Qytaidağy qazaqtardyn qoğamdyq tarihy (1860-1920) [Social history of Kazakhs in China (1860-1920)]. Almaty: QAZ aqparat. 336 p. [in Kazakh].
- Mūhiddin Äbu Zākāriia İahıia ibn Şārāf ibn Murri, 2014. Hadister jinağy (riyadus-salihin) [Collection of Hadiths (Riyadus-Salihin)]. Almaty: «Kökjiek»baspasy. 656 p. [in Kazakh].
- Negimov S., 1997. Şeşendik öner [The art of rhetoric]. Almaty: Ana tılı. 208 p. [in Kazakh].
- Nürmūratov S.E., 2000. Ruhani qūndylyqtar älemi: äleumettik filosofıalyq taldau [The world of spiritual values: a socio-philosophical analysis]. Almaty: QR BĜM. Filosofıa jäne saiasattanu Instituty. 180 p. [in Kazakh].
- Orazaly etc., 2007. Ülylyq qalğysa ült üiqyğa ketedi. Danalardan jetken söz [If greatness remains, the nation will go to sleep. A word passed down from wisdom]. qūrastyrğan S.Ş.Orazaly, Ö.Aqypbekūly, G.Orazgalieva [composition. S. Sh. Orazaly, O. Akypbekuly, G. Orazgalieva]. Astana. 384 p. [in Kazakh].

Potebnia A.A., 1976. Estetika i poetika [Aesthetics and poetics]. Moscow: Iskustvo. 614 p. [in Russian].

Tarihi tұлғалар, 2006. Tanymdyq-kөpсілік basylym [Historical figures. Public publication]. Qūrastyrushylar: Toғysbaev B., Sujikova A. Almaty: «Almatykitap» JŞS. 376 p. [in Kazakh].

Tөreqül N., 2006. Dalanyñ dara dilmarlary [Individual dilmars of the field]. Almaty: JŞS «Qazaqstan» baspa üi». 592 p. [in Kazakh].

Raev D.S., 2019. Dala örkenietiniñ ruhani-mädeni qyrlary: äleumettük-sarasi taldama. Oqu qūraly [Spiritual and cultural aspects of steppe civilization: socio-political analysis. Educational tool]. Almaty. 344 p. [in Kazakh].

Eldridge R., 2020. Öner filosofıasy. Kırıspe [Philosophy of art. Introduction]. Almaty: «Ülttyq audarma biyrosy» qoғamdyq qory. 304 p. [in Kazakh].

Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry. Turkic Studies Journal, 3(3). P. 28-36. <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2021-3-28-36>

Д.С. Раев^а

*^аКазахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: raev_53@mail.ru)*

Е.Е. Сейтқожа^б

*^бКазахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,
Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: elnur.yermek@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: elnur.yermek@mail.ru*

Ораторское искусство в казахской культуре

Аннотация. В статье впервые в отечественной культурологии осуществлено подробное изучение места и роли ораторского искусства в казахской культуре. Вместе с тем в статье рассматриваются основа, когнитивная эпистема, методологические позиции казахского красноречия как континуума общеэтнокультурного бытия, антропоцентрические, социоцентрические, этноцентрические аспекты искусства красноречия, культурно-софистическая подоплека природы и особенности подвижной мысли в контексте красноречивой словесной мудрости как феномен-культуры. При этом в исследовании акцентируется внимание на культурологических аспектах когнитивно-эмоционального воздействия ораторского искусства на воспринимающего. Наряду с этим измеряется глубина подачи мысли аудитории красноречивым языком, ее аксиологическая ценность. Анализируются культурно-аксиологические смысловые сферы, такие, как «начало, изложение, содержание, разогревающее начало, сплав/синтез» в рамках различных риторических формул. Осуществлены шаги по раскрытию культуроведческих аспектов понятий «облекать/обволакивать», «убеждать», «исповедовать» через способность слушателя донести мысль в риторике до других посредством художественного языка. Проблема неразрывности

между красноречием и объективной реальностью анализируется сквозь призму казахского национально-культурного нравственного этоса. Риторические выражения являются чертой культурно-иррациональной модели освоения объективной действительности в художественном образе путем осмысления риторического материала. Тот факт, что казахские бии-ораторы при любых обстоятельствах вершат великую справедливость, признается культурной позицией, сочетающей риторику с объективной истиной. В качестве основного положения анализируется казахская культурная этнософия, утверждающая, что «настоящий би/судья/вершитель справедливости все еще не рожден, рожденный же судья не обладает истинной справедливостью».

Ключевые слова: казахская культура, язык ораторского искусства, культурное сознание, онтология, гносеология, антропоцентризм, социоцентризм, этноцентризм, аксиология, культурфилософия.

D.S. Raev^a

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: raev_53@mail.ru)*

Ye.Ye. Seitkozha^b

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Republic of Kazakhstan
(E-mail: elnur.yermek@mail.ru)*

**Corresponding author: elnur.yermek@mail.ru*

Oratory in Kazakh culture

Abstract. The article is the first attempt in the local cultural studies to carry out a detailed study of the place and role of oratory in Kazakh culture. At the same time, the article considers the basics, cognitive episteme, methodological positions of the Kazakh eloquence as a continuum of general ethnocultural existence, anthropocentric, sociocentric, ethnocentric aspects of the art of eloquence, cultural and sophistic background of the nature and features of mobile thought in the context of eloquent verbal wisdom as a phenomenon-culture. At the same time, the study focuses on the cultural aspects of the cognitive-emotional impact of oratory on the perceiver. Along with this, the depth of presentation of thoughts to the audience in eloquent language and its axiological value are measured. Cultural and axiological meanings such as «beginning, presentation, content, warming up, fusion/synthesis» within the framework of various rhetorical formulas are analyzed. Steps have been taken to reveal the cultural aspects of such concepts as «wrap/envelope,» «persuade,» and «confess» through the listener's ability to convey a thought in rhetoric to other people through the poetic language. The problem of inseparability between eloquence and objective reality is analyzed through the prism of the Kazakh national-cultural moral ethos.

Keywords: Kazakh culture, the language of oratory, cultural consciousness, ontology, gnoseology, anthropocentrism, sociocentrism, ethnocentrism, axiology, cultural philosophy.

Авторлар туралы мәлімет:

Раев Дәулетбек Садуақасұлы, философия ғылымдарының докторы, Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру факультеті кафедрасының профессоры, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID: 0000-0001-7630-5167

Сейтқожа Елнур Ермекұлы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көш., 200, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID: 0009-0000-1487-6087

Сведения об авторах:

Раев Даулетбек Садуакасович, доктор философских наук, профессор кафедры послевузовского образования, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Муратбаева, 200, Алматы, Республика Казахстан.

Orcid ID: 0000-0001-7630-5167

Сейтқожа Елнур Ермекович, магистр социальных наук, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Муратбаева, 200, Алматы, Республика Казахстан.

Orcid ID: 0009-0000-1487-6087

Information about authors:

Dauletbek Saduakasovich Raev, Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Postgraduate Education, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbaev str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID: 0000-0001-7630-5167

Yelnur Yermekuly Seitkozha, Master of Social Science, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 200 Muratbaev str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID: 0009-0000-1487-6087

Процесс аккультурации казахской диаспоры в США

Ж. Сайын

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

(E-mail: jazirasaiyn@yandex.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:
взаимодействие культур, аккультурация, ассимиляция, адаптация, диаспора, мигранты, казахи в США.

МРНТИ 13.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-83-98>

В условиях глобализации миллионы людей, принадлежащие к различным культурам и этническим группам, получили возможность свободно передвигаться по миру и участвовать в практике культурного обмена с другими народами. В крупнейших городах мира количество мигрантов из зарубежных стран постоянно увеличивается, и вместе с этим увеличивается количество проблем. Число мигрантов в мире составило 272 млн человек или 3,5% населения земного шара. К 2050 году эта цифра может достичь 400 миллионов (Отчет ДЭСВ ООН, 2019 <https://www.un.org/ru/desa>). Эти миграции часто приводят к недопониманию, а иногда и к конфликту между представителями двух культур. Согласно Дж. Берри, в период, когда одни страны стремятся к политической и экономической интеграции, другие, наоборот, к независимости, ситуация взаимодействия культур становится особенно острой. Последние события в мире показывают, насколько важен культурный диалог для мирного сосуществования культур. Поэтому ученые и отдельные лица, которые так или иначе соприкасаются с процессом межкультурной коммуникации на практике, придают особое значение изучению этих процессов, одним из которых является аккультурация.

В данной статье рассматриваются проблемы процесса аккультурации казахов, проживающих в США, дается понятие таким формам аккультурации, как сегрегация, ассимиляция, интеграция и маргинализация. Вопросы аккультурации казахов рассматриваются в культурно-языковой сфере их современной жизни.

Received 31 October 2023. Revised 03 November 2023. Accepted 30 November 2023. Available online 30 December 2023.

Для цитирования:

Ж. Сайын Процесс аккультурации казахской диаспоры в США // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – С. 83-98. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-83-98>

For citation:

Zh. Saiyn The process of acculturation of the Kazakh diaspora in the USA // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 83-98. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-83-98>

Введение

В США, согласно данным сайта Joshua Project, проживают около 245000 казахстанцев, из которых около 55000 казахского происхождения (<http://surl.li/mrfxj>). По неофициальным данным казахов в США насчитывают до 100000 человек (<http://surl.li/njmsm>). Однако подтверждения этим данным найти нам не удалось, т.к. ни в посольстве Казахстана, ни в агентстве по статистике США нет точной информации. Обращение в Национальный архив также не дало результатов, так как к данным иммигрантов США нет доступа до семидесяти пяти лет после их прибытия. В архиве нам предоставили документ с именами легальных иммигрантов, прибывших в США до сороковых годов прошлого столетия, где казахских фамилий не оказалось. В этой связи вопрос о количестве населения казахов в США остается открытым. В данной статье мы попытались исследовать причины миграции казахской диаспоры, формы их адаптации к американской культуре, удовлетворенность жизнью на новой земле и т.п.

Материалы и методы исследования

Для написания статьи мы обратились к западным, российским и отечественным исследователям: Редфилд Р., Линтон Р., Херсковиц, Берри Дж., Боас Ф., Пауэлл Д., Хоумз У., Турнвальд Р., Тер-Минасова С., Ушканова Р., Бороноев А., Шаймердинова Н., Каиржанов А. и др.

В данной статье, помимо вопроса адаптации казахов, проживающих в США, к новой культуре, мы попытались также исследовать взаимосвязь между формами аккультурации и степенью удовлетворенности жизнью в новой культуре. Для достижения данной цели был проведен социологический опрос путем анкетирования и интервьюирования. Вопросы анкетирования были составлены на трех языках: казахском, русском и английском (приложение 1). Опрошено пятьдесят респондентов, возраст которых от двадцати до восьмидесяти лет. Мужчин – 16, женщин - 34. Также использованы методы наблюдения, описания и сравнительно-сопоставительный методы исследования.

Анализ

Число казахских иммигрантов в США с каждым годом увеличивается. Причины миграции наших соотечественников различны. В большинстве случаев это образование, трудоустройство, политические причины, поиск лучшей жизни, желание реализовать себя, брак с американцами и многое другое. Естественно встает вопрос: как же казахи приспосабливаются к американской культуре? Прежде чем ответить на данный вопрос, нам необходимо рассмотреть понятия культура, взаимодействие культур и аккультурация, т.к. именно эти понятия используются для теоретического анализа процессов адаптации народов к новой культуре.

В современном понимании культура – это неотъемлемая часть жизнедеятельности людей, отображающая ее духовную сторону. Основными составляющими культуры являются воспитание, образование и интеллект. В наши дни важно направлять культуру на понимание других культур, в частности, культур, соседствующих народов. Во все времена соседствующие народы вступали и продолжают вступать в диалог друг с другом в различных сферах. В зависимости от того, как выстраивается общение, развиваются взаимоотношения сторон. Отношения могут быть как между группами, так и между отдельными членами сторон. В результате происходят изменения и в группах (социальных институтах), и в поведении индивидов. Процесс этих изменений, включающий различные формы и этапы, в науке обозначается такими терминами, как взаимодействие культур, межкультурная коммуникация, межкультурный контакт, аккультурация и др. (Ушканова Р., 2010). На наш взгляд, аккультурация является наиболее кратким вариантом, что делает его более удобным в употреблении (аккультурация от лат. ad – к чему-либо, приближение, дополнение, присоединение, близость, соотнесенность с чем-либо и cultura – культура, в сочетании дает значение – связь с различными культурами (Ушканова Р., 2010)). Данный термин использовался европейскими и западными учеными Д. Пауэлл, У. Хоумз, Р. Турнвальд, Ф. Боас и др. для определения ассимиляции одной культуры с другой в результате длительного культурного контакта друг с другом. Большинство исследований аккультурации сосредоточены на изучении групп мигрантов, и существует небольшое количество исследований, которые основаны на принимающем обществе или доминирующей группе. Поскольку аккультурация в своей основе предполагает взаимодействие, при котором меняются как характеристики этнического меньшинства, так и доминирующей культуры, Дж. Берри предложил рассматривать изменения в двух культурах через четыре формы аккультурации мигрантов и принимающего общества. Итак, по Дж. Берри, имеются следующие формы аккультурации мигрантов: сегрегация, ассимиляция, интеграция и маргинализация. Сегрегация предполагает сохранение своей культуры, избегая контакта с другими культурами (в результате сегрегации образовались такие районы, как China Town, Brighton Beach и др.). Ассимиляция же, напротив, характеризуется слиянием с доминирующей культурой и отказом от своей собственной. Иммигранты, подвергшие ассимиляции, растворяются в новой культуре, не желая поддерживать свою культурную идентичность. В процессе интеграции сохраняется родная культура при активном участии в новой. Наконец, маргинализация характеризует иммигрантов, у которых мало возможностей или заинтересованности в сохранении своей культуры по причине ее вынужденной потери, в то же время отказываясь от общения с другими культурами. Касательно принимающего общества Дж. Берри предложил такие стратегии аккультурации, как: мультикультурализм, сегрегация, «плавильный котел» и исключение (Берри, 2006). «Плавильный котел» – это стратегия, направленная на ассимиляцию этнического меньшинства, к чему обычно стремится принимающее общество. Сегрегация – это процесс, при котором принимающее общество отделяется от прибывших мигрантов. Для обозначения маргинализации,

осуществляемой доминирующей группой, был введен термин «исключение». Если все общество стремится к интеграции и культурному разнообразию, это означает, что обе группы будут придерживаться стратегии взаимной адаптации, которая позже получила название «мультикультурализм» (Берри, 2006).

Рассмотрим формы аккультурации казахской диаспоры в США в рамках указанных теорий. Нами исследованы следующие компоненты аккультурации: язык, культура и взаимоотношение с народами, проживающими в США. Практические данные об этом нашли отражение в Приложение 1.

Язык (английский): для многих казахстанских иммигрантов изучение английского языка имеет решающее значение, чтобы эффективно общаться и ориентироваться в повседневной жизни, участвовать в социальных взаимодействиях, искать работу и получать доступ к услугам образования и здравоохранения. Несмотря на владение довольно хорошим уровнем языка, по приезду в США многие испытывают затруднения в общении. Респондент Аяулы, получившая образование в казахстанском вузе на английском языке, рассказывает, что английский язык, который она знала, был академическим, и ей понадобился год для адаптации и свободного повседневного общения. Респондент Т. (сокращено по просьбе респондента), прибывшая в Соединенные Штаты без знания языка, несколько лет посещала бесплатные английские курсы для взрослых иммигрантов. Подобные курсы функционируют в рамках программ повышения межкультурной чувствительности и финансируются из городского бюджета. Нам также довелось обучаться в подобном заведении, где предоставлен весь спектр услуг по адаптации иммигрантов, начиная с обучения языку (всего восемь уровней, каждый длится по полгода), материальной (предоставляется бесплатный проезд в городском транспорте, выдается ноутбук для временного пользования на период обучения, разыгрываются лотереи) и психологической поддержки в виде повседневной беседы и заканчивая помощью в поисках работы. Иммигранты, прошедшие отбор приемной комиссии, могут пользоваться услугами таких учебных заведений столько, сколько необходимо. Были обучающиеся, которые сидели на одном уровне по несколько лет, так как не могли набрать проходные баллы на следующий уровень.

Детям школьного возраста достаточно пяти-шести месяцев обучения в американской школе для свободного владения. Хотелось бы отметить, что местные правительственные органы проводят тестирования на знание английского языка иностранных детей после чего в школах к детям прикрепляют учителей английского языка, которые помогают детям до полного овладения языком. Учителя в свободное от уроков время занимаются с детьми без каких-либо домашних заданий, заучиваний слов, правил и т.д. При этом родителей просят использовать дома только родной язык в общении с детьми, так как в основном наблюдается тенденция ассимиляции и утраты родного языка детьми. В конце каждой четверти правительство тестирует детей, на определение роста знания английского языка.

В сравнении с испаноязычным населением – латиноамериканцами, которые проживают в Штатах и составляют свыше шестидесяти двух миллионов человек, многие

из которых не пытаются или просто не имеют необходимости изучать английский (лично знакомилась с теми, кто прожил в США двадцать лет или более и не знает языка, т.к. испанский является вторым языком в США: во всех общественных местах вывески, анонсы ведутся на двух языках), казахи вынуждены знать его. Однако были среди опрошенных представителей казахской диаспоры, проживающих в США, и не знающие языка. Для них этот вопрос не стоит так остро. В основном это старшее поколение пенсионного возраста, прибывшие в США следом за детьми, или же недавно переехавшие молодые мамы, сидящие дома с маленькими детьми и не имеющие возможности посещать образовательные учреждения.

Язык (казахский). В основном в молодых двухпоколенных семьях казахский язык не используется в общении с детьми, несмотря на то, что оба родителя или хотя бы один из родителей владеет родным языком. Только пятеро из пятидесяти опрошенных, подтвердили знания их детьми родного языка благодаря старшему поколению. Заметим, многие казахские дети, проживающие в США, понимают русский язык, но не говорят на нем свободно.

В нашем случае в вопросе языка отслеживается интеграция в девяносто пяти процентах опрошенных, которые являются представителями среднего возраста и в пяти процентах сегрегация, как было отмечено выше, это люди пенсионного возраста или мамы в декрете. Детей школьного возраста мы не опрашивали, но по ответам их родителей и по нашему наблюдению можно сделать вывод об их языковой ассимиляции. Добавим, что в настоящее время ведется работа по устранению данной проблемы: открываются курсы казахского языка в таких штатах, как Мэриленд, Пенсильвания, Техас, Калифорния и др., что является показателем роста статуса казахского языка и проявления интереса казахов США к проблеме сохранности родного языка. Следовательно, ситуация с языковой ассимиляцией, возможно, переменна и процент ассимилированных с годами будет меняться в лучшую сторону. Полагаю, что данный процесс происходит благодаря целенаправленной работе казахстанского посольства в США для поддержки и развития казахского языка и культуры диаспоры. Так, при посольстве в Вашингтоне (Округ Колумбия) функционирует разговорный клуб казахского языка, где автор статьи принимал непосредственное участие в обучении детей казахской диаспоры родному языку. И это не единственный клуб, где можно научиться казахскому языку в Вашингтоне, также открыта платная языковая школа для казахских детей при Ассоциации казахов DMV (DC, Maryland, Virginia. ДиСи от сокращенного District of Columbia – округ Колумбия, так местные жители называют столицу, которая расположена между двумя штатами: Мэриленд и Вирджиния), казахскому языку обучаются в Языковом центре для дипломатов будущие сотрудники посольства США в Казахстане, т.к. для выезда в Казахстан у них должен быть уровень как минимум А1 (со слов респондента Маржан, которая преподает в этом центре).

Как видим, представители казахской диаспоры демонстрируют, что языковая аккультурация имеет место, и казахи выступают в роли не только реципиента, но и донора.

Культура (американская): казахи часто сталкиваются с новыми культурными ценностями в США. Им приходится адаптировать свое поведение, приспосабливаться к другому этикету, стилям общения и ожиданиям общества. Понимание и внедрение американских культурных ценностей, таких, как индивидуализм и равенство, становится частью их пути в процессе аккультурации. Здесь не принято делить людей по расам, религии, национальностям, гендеру, сексуальной ориентации, дееспособностям и даже возрасту. Важными понятиями являются справедливость и инклюзия. Под справедливостью понимается доступ каждого индивида ко всему необходимому, для установления которого требуется поддержка определенным социальным группам. Интересный факт, что в Америке никто не голодает, даже если он не работает. С детства американцам прививают привычку делиться: на переменах дети делятся своим обедом со своими одноклассниками, детям из бедных семей помогают обеспеченные родители, дети с малых лет понимают, что такое благотворительность, волонтерская деятельность, спонсоры. Бездомные, безработные в США получают пособия. К тому же, с середины прошлого столетия ведется активная программа Foodbank, которая обеспечивает едой всех нуждающихся. Существуют такие магазины или пункты, куда любой житель, иногда даже не предоставляя никаких документов, может зайти и взять продукты первой необходимости. Одни волонтеры забирают продукты с истекающим сроком годности из крупных супермаркетов, развозят их по точкам раздачи, другие же фасуют и раздают их нуждающимся. При этом они пытаются всячески поддержать обратившегося к ним за помощью в психологическом плане. Проработанные часы в качестве волонтеров засчитываются и учитываются при поступлении на любую работу. Также на улицах, в парках, даже в самом центре Вашингтона можно увидеть палаточные поселения бездомных, которых никто не в праве осуждать или тем более прогонять. К ним лояльны и водители городских транспортов, на которых они спокойно передвигаются абсолютно бесплатно. Касательно инклюзии как включение в активную жизнь всех социальных групп, она заметна здесь даже в довольно ответственных позициях. Так, например, вас может обслужить в крупном супермаркете кассир, у которого явные психологические отклонения, проявляющиеся в задержке движений. Никто не в праве осудить его замедленные действия, напротив, наблюдается внутреннее сопереживание и желание помочь, поддержать добрым словом. Очень бросается в глаза, как легко колясочники передвигаются по улицам, заезжают в автобус, метро. Также в США принято улыбаться прохожим, данное действие больше всего импонирует представителям казахской диаспоры, и оно охотно ими используется. По их словам, это располагает человека к себе и поднимает настроение. Есть еще в США традиция ходить дома в обуви, которую казахи не стали перенимать. По всей видимости в данном случае родные привычки преобладают над новыми, к тому же известно, что в Исламе, которая является самой распространенной религией среди казахов, принято снимать обувь при входе в дом или мечеть, дабы не занести нечисть во внутрь.

Праздники. Праздников в США большое количество. Казахи с большим удовольствием отмечают такие праздники Америки, как Хэллоуин, День Благодарения, Рождество.

Детям в школе прививается интерес к этим праздникам. Например, на Хэллоуин они наряжаются в разные персонажи, обычно в устрашающие, и ходят так в школе целый день, после они ходят по домам выпрашивать сладости с шуточной угрозой: «сладость или пакость». Хозяева домов, наряженные в смешные персонажи, с удовольствием раздают сладости детям. Несмотря на различное происхождение, данная традиция напоминает казахскую, когда дети с песней «Жарапазан» от дома к дому просят угощения. Конечно же, Хэллоуин утратил свое первоначальное значение, и празднуется больше ради развлечения детей. Также в Америке празднуют месяцы культурного наследия коренных индейских, испаноязычных, азиатских и тихоокеанских, южноафриканских народов. В установленные месяцы в учебных заведениях проводится ознакомительная работа с обучающимися, им рассказывают об истории этих народов, водят их в музеи (в Вашингтоне есть музеи каждого перечисленного народа). Как известно, в США был трагический период, когда имело место насилие, пренебрежение, которым подвергались те или иные народы, за что сейчас выплачивается компенсация в виде выплат и принесения извинений.

Сохранение культуры. Приспосабливаясь к американской культуре, многие казахи стремятся сохранить свое казахское наследие. Они объединяются в WhatsApp, Facebook, Telegram чатах для поддержания связей с земляками. Во многих штатах функционируют Ассоциации казахов, целью которых является сохранение духовно-культурных ценностей казахского народа, а также организация культурных мероприятий, где казахи могли бы объединяться, поддерживать связь друг с другом, отмечать казахские традиционные праздники и т.п. Это позволяет им сохранять свою уникальную идентичность и оставаться на связи со своими корнями. Замечен интерес казахской диаспоры к традиционным казахским изделиям: часто в чатах можно встретить объявления о поиске национальных костюмов, посуды, подушек, корпешек (матрасов) с казахскими орнаментами, украшений и т.д. Почти в каждом казахском доме в США можно встретить национальный уголок, где аккуратно развешаны или расставлены казахские традиционные изделия, государственные символы. Есть казахи, которые гордятся предметами, найденными в антикварных лавках, подтверждающими наличие, во-первых, богатой культуры казахов, во-вторых, интереса западных ученых-путешественников к казахской культуре. Так, нам удалось увидеть картину богатой казашки верхом в дорогой красивой одежде, запечатлённой западным путешественником в 19 веке. Также у президента Ассоциации казахов DMV Дархана имеется книга Томаса Уинера «The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia», изданная в 1958 году в Дьюк Университете штата Северная Каролина. Также казахи Вашингтона нашли казахские сказки на английском языке в Национальной библиотеке, переведенные на английский язык в середине 20-го века. Казахская диаспора торопится поделиться в чатах любой важной информацией о казахах, Казахстане. Иммигранты, развивающие двойную идентичность, объединяют как свое казахское наследие, так и свой американский опыт. Они свободно перемещаются между двумя культурами, включая аспекты обеих в свою жизнь. Их действия мы можем отнести к интегративному виду

аккультурации. Однако были и такие, которые не считают важным поддерживать свою идентичность. Они относят себя к планетарным жителям, желая раствориться в новой культуре. Это в основном молодые люди до тридцати лет, и их намного меньше. На данном этапе они отражают культурную ассимиляцию. Но, как мы упомянули ранее, с возрастом иммигранты могут проявить заинтересованность к своей культуре, что приведет их к интегративной аккультурации.

Взаимодействия и отношения. Дж. Берри считает, что миграции приводят к недоразумениям и даже конфронтации между представителями двух культур, в результате этническое меньшинство вынуждено адаптироваться к условиям доминирующего общества на институциональном, групповом и индивидуальном уровнях аккультурации (Берри, 2005). В настоящее время в США разработаны такие инструменты, как программы повышения межкультурной чувствительности и компетентности для интеграции этнических групп в структуру принимающего общества (Берри, 1997). Именно подобные программы помогают многим иммигрантам плавно адаптироваться в новую культуру через процесс аккультурации.

Построение отношений с американцами и представителями других культур является важным аспектом аккультурации. Казахи участвуют в общественной деятельности, заводят дружеские отношения и участвуют в общественных мероприятиях, укрепляя чувство принадлежности и связи. Однако практически все респонденты сталкивались на этом пути с определенными трудностями. По крайней мере, раз в жизни вставал вопрос «свои – чужие». Бизнесмен Елхан, выигравший грин-карту в США три года назад, убежден, что к нему как иностранцу предвзятое отношение со стороны дорожной полиции. Выпускница American University Молдир сталкивалась с данной проблемой будучи студенткой. Ей не нравилось лояльное отношение профессоров к ней как к иностранке. Также некоторые интервьюеры раздражались, когда американцы пытались разговаривать с ними на английском, как с детьми, протягивая каждое слово, тем самым ставив их на ступень ниже, в то время, когда некоторые посчитали подобный подход к ним как оказание услуги, помощи. Как мы видим, все зависит от отношения каждого отдельного индивида к ситуации. Общая же картина показывает глубокое уважение к американскому обществу.

Образование и занятость: доступ к образованию и возможности карьерного роста важны для интеграции казахстанцев в американское общество. Они могут посещать американские школы или университеты, которые знакомят их с разнообразным опытом и облегчают их интеграцию. Наши соотечественники очень ответственно подходят к вопросу образования. Они отдают детей в престижные школы, спортивные и творческие кружки. Наиболее популярны шахматы, теннис, триатлон, джиу джитсу, дзюдо, музыка, балет и т.д. Молодежь старается получить высшее образование в престижных вузах. В США принято уходить из родительского дома после 18 лет, это также влияние западной культуры. Часто за учебу они оплачивают сами, в этой связи им приходится одновременно с учебой работать. Многие казахи занимают места в составе рабочей силы США в качестве водителей, официантов, нянь, домохозяек и т.д., что позволяет

им вносить экономический вклад. Молодые люди с высшим образованием успешны и в частном бизнесе, и в таких отраслях, как банковская сфера, информационные технологии, образовательная система и многие другие.

Американская мечта. Мы не могли обойти вопрос: «Что для вас американская мечта?», и при возможности задавали его респондентам. Приведем некоторые ответы. В первых рядах стоят: равенство, свобода мысли, демократия, самореализация, независимость, оплата по заслугам, наслаждаться жизнью, увидеть мир и т.д. США действительно отличается от всех стран в плане свободы, демократии. Есть случаи, когда школьники старших классов смогли вынести свой законопроект в парламент, который был одобрен правительством, и в итоге подписан Президентом. Для американского общества очень важно не молчать, если происходит правонарушение, каждый считает своим гражданским долгом довести об этом до сведения власти. Заметим, американцы с детства верят, что в их силах изменить мир к лучшему. Казахи в США также надеются, что их «американские мечты» - быть свободными, успешными и наслаждаться жизнью воплотятся в реальность.

Результаты

Итак, в ходе исследования пятидесяти респондентов в лице казахов, проживающих в США, было выявлено, что в процессе адаптации казахов к новой культуре имеют место сегрегация, интеграция в языковом аспекте, и все формы аккультурации: сегрегация, ассимиляция, интеграция, маргинализация в различных соотношениях в культурном аспекте жизнедеятельности диаспоры. В таблице 1 мы отразили количественные показатели респондентов, находящихся в той или иной форме аккультурации в языковом и культурном аспектах.

таблица 1.

Формы аккультурации	Сегрегация	Ассимиляция	Интеграция	Маргинализация
Аспекты				
Язык	5 чел.	–	45 чел.	–
Культура	5 чел.	8 чел.	34 чел.	3 чел.

Отсутствие языковой ассимиляции объясняется тем, что не были опрошены дети, а для ассимиляции взрослого поколения не прошло так много времени. Что касается языковой маргинализации, на наш взгляд, это невозможно, так как как минимум один язык должен использоваться. В культурном же аспекте мы видим, что есть несколько человек, не желающих привязывать себя к той или иной культуре, оставаясь особняком. Ассимилировались в американскую культуру 8 человек из всех опрошенных, им не интересно соблюдать казахские традиции, обычаи, они не имеют желания встречаться

с соотечественниками. Наиболее распространенная форма аккультурации и в языковом, и в культурном аспектах – это интеграция. Респонденты с данной формой аккультурации легко живут в двух культурах, обогащая свой круг общения.

Выводы

Подводя итоги, важно отметить, что процесс аккультурации очень индивидуален и может варьироваться в зависимости от таких факторов, как возраст, образование, обстоятельства, личные характеристики, условия, в которых вырос человек и условия нового места, куда он прибыл. Чем младше возраст, тем легче проходит адаптация. Старшее поколение пытается сохранять более тесные связи со своей казахской идентичностью. Люди с образованием приспосабливаются к новой культуре быстрее и полнее. Следует отметить, что, получив ответ на заданный вопрос об удовлетворенности жизнью, мы заметили такую тенденцию: человек, прибывший в США без каких-либо обид, претензий к своей стране, удовлетворен своей жизнью и в чужой культуре, и, напротив, кто был недоволен у себя на родине, тот часто выражает недовольство новой жизнью. Это проявляется в негативном отзыве о каких-либо событиях, произошедших с ними в США, людях, с кем довелось им общаться, о чем умалчивает или просто не замечает первая группа людей. Следовательно, наблюдается связь причин миграции с видами аккультурации и степенью удовлетворенности жизнью в новых условиях, то есть, если человек покидает страну, когда у него все плохо, и в этом он винит окружающих, в новой стране ему порой бывает сложнее вдвойне. Таким образом, мы подтверждаем мысль, что где бы не был человек, он берет себя с собой.

В заключение необходимо отметить, что результаты настоящего исследования могут не отражать полную картину процесса аккультурации казахов США и не могут быть теоретически полностью обобщены, но, думаем, они будут интересны для широкого круга читателей, интересующихся вопросами межкультурных взаимосвязей, а также полезны для следующих работ в данном направлении.

Литература

Берри Дж., Финни Дж., 2006. Молодой иммигрант: аккультурация, идентичность и адаптация. Прикладная психология, 55 (3). С. 303-332. URL: 10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x (дата обращения 16.11.2023).

Берри Дж., 2005. Аккультурация: Успешная жизнь в двух культурах// Международный журнал межкультурных отношений, 29 (6). С. 697-712. URL: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013 (дата обращения 16.11.2023).

Берри Дж., 1997. Иммиграция, аккультурация и адаптация. Прикладная психология, 46 (1), 5-34. URL: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x (дата обращения 16.11.2023).

Берри Дж., Сэм Д., 1997. Аккультурация и адаптация. 3 (2). С. 291-326.

Берри Дж., Калин Р., 1995. Мультикультурные этнические отношения в Канаде: обзор национального опроса 1991 года. 27 (3). С. 301-320. URL: 10.1037/0008-400X.27.3.301 (дата обращения 16.11.2023).

Бороноев А.О., 1994. Этническая психология. Санкт-Петербург.

Каиржанов А.К., 2018. *Paleoturcica: Знак и семантика. Миф и культура*. Ростов-на-Дону: ООО «Альтаир». 240 с.

Ким Ю.Ю., Гудыкунст В.Б., 1988. *Кросс-культурная адаптация: современные подходы*. Ньюбери-парк, Калифорния.

Портес А., Румбо Р.Г., 1997. *Иммигрант в Америке: портрет*. 2-е издание. Беркли (Калифорния): Издательство Калифорнийского университета.

Редфилд Р., Линтон Р., Херсковиц М., 1936. Меморандум об изучении аккультурации. *Am Anthropol.* 38. С. 149-52.

Ушканова Р.Д., 2010. *Логико-семантический анализ аккультурации*. Издательство Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова, 1 (7). С. 149-153.

Хисамутдинов А.А. *Русские в Америке: проблемы адаптации*. URL: <http://surl.li/mrhac> (дата обращения 16.11.2023).

Шапошникова Т.Д. *К проблеме адаптации детей из семей мигрантов в современном социокультурном пространстве*. URL: <http://surl.li/mrhbb> (дата обращения 16.11.2023).

Шаймердинова Н.Г., 2012. *Проблемы межкультурной и межэтнической коммуникации // Сборник IV конференции «Проблемы языка, литературы, перевода и журналистики на стыке культур»*. Том I. Алматы: СДУ. С. 14-18.

Эрикссон Э., 1968. *Идентичность: молодость и кризис*. Нью-Йорк: Нортон.

Reference

Berri Dzh., Finni Dzh., 2006. *Molodoj immigrant: akkul'turaciya, identichnost' i adaptaciya. Prikladnaya psihologiya [Young immigrant: acculturation, identity and adaptation. Applied Psychology]*, 55 (3). P. 303-332. URL: 10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x (Accessed at: 16.11.2023). [in Russian].

Berri Dzh., 2005. *Akkul'turaciya: Uspeshnaya zhizn' v dvuh kul'turah. Mezhdunarodnyj zhurnal mezhkul'turnyh odnoshenij [Acculturation: Successful life in two cultures. International Journal of Intercultural Relations]*, 29 (6). P. 697-712. URL: 10.1016/j.ijintrel.2005.07.013 (Accessed at: 16.11.2023). [in Russian].

Berri Dzh., 1997. *Immigraciya, akkul'turaciya i adaptaciya. Prikladnaya psihologiya [Immigration, acculturation and adaptation. Applied Psychology]*, 46 (1). P. 5-34. URL: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x (Accessed at: 16.11.2023). [in Russian].

Berri Dzh., Sem D., 1997. *Akkul'turaciya i adaptaciya [Acculturation and adaptation]*. 3 (2). P. 291-326. [in Russian].

Berri Dzh., Kalin R., 1995. *Mul'tikul'turnye etnicheskie odnosheniya v Kanade: obzor nacional'nogo oprosa 1991 goda [Multicultural ethnic relations in Canada: A review of the 1991 national Survey]*. 27 (3). P. 301-320 URL: 10.1037/0008-400X.27.3.301 (Accessed at: 16.11.2023). [in Russian].

Boronev A.O., 1994. *Etnicheskaya psihologiya [Ethnic psychology]*. Saint Petersburg. [in Russian].

Kairzhanov A.K., 2018. *Paleoturcica: Znak i semantika. Mif i kul'tura [Palaeoturcica: Sign and Semantics. Myth and Culture]*. Ростов-на-Дону: ООО «Алтай». 240 p. [in Russian].

Kim Yu.Yu., Gudykunst V.B., 1988. *Kross-kul'turnaya adaptaciya: sovremennye podhody [Cross-Cultural adaptation: Current approaches]*. N'yuberi-park, Kaliforniya. [in Russian].

Portes A., Rumbold R.G., 1997. Immigrant v Amerike: portret. 2-e izdanie [Immigrant America: a portrait. 2nd edition]. Berkli (Kaliforniya): Izdatel'stvo Kalifornijskogo universiteta. [in Russian].

Redfield R., Linton R., Herskovic M., 1936. Memorandum ob izuchenii akkul'turacii [Memorandum on the study of acculturation]. Am Anthropol. 38. P. 149-52. [in Russian].

Ushkanova R.D., 2010. Logiko-semanticheskij analiz akkul'turacii [Logical-semantic analysis of acculturation]. Izdatel'stvo Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta im. M.K. Ammosova, 1 (7). P. 149-153. [in Russian].

Khisamutdinov A.A. Russkie v Amerike: problemy adaptacii [Russians in America: problems of adaptation]. URL: <http://surl.li/mrhac> (Accessed at: 16.11.2023). [in Russian].

Shaposhnikova T.D. K probleme adaptacii detej iz semej migrantov v sovremennom sociokul'turnom prostranstve [On the problem of adaptation of children from migrant families in the modern socio-cultural space]. URL: <http://surl.li/mrhbb> (Accessed at: 16.11.2023). [in Russian].

Shaimerdinova N.G., 2012. Problemy mezhkul'turnoj i mezhetnicheskoy kommunikacii. Sbornik IV konferencii «Problemy yazyka, literatury, perevoda i zhurnalistiki na styke kul'tur» [Problems of Intercultural and Interethnic Communication. Collection of the IV Conference «Problems of Language, Literature, Translation and Journalism at the Junction of Cultures»]. Vol. I. Almaty: SDU. P. 14-18. [in Russian].

Erikson E., 1968. Identichnost': molodost' i krizis [Identity: youth and crisis]. New York: Norton. [in Russian].

Приложение 1

Анкетирование

Данная анкета была создана с целью изучения языка и культуры казахской диаспоры в США

Сауалнама

Бұл сауалнама АҚШ тағы қазақ диаспорасының тілі мен мәдениетін зерттеу мақсатында жасалды

Questionnaire

This questionnaire was created in order to study the language and culture of the Kazakh diaspora in the USA

Жасыңыз нешеде?

Сколько Вам лет?

How old are you?

Жынысыңыз

Ваш пол

What's your gender

Қай елдің азаматысыз?

Гражданином какой страны вы являетесь?

Which country are you a citizen of?

Қай этносқа жатасыз (ұлтыңыз)?

Ваша этническая принадлежность (национальность)

Your ethnicity (nationality)

Біліміңіз

Ваше образование

Your education

Атқаратын қызметіңіз немесе кәсібіңіз

Занимаемая должность или род занятий

Occupation

Тұрмыстасыз ба?

Вы женаты (замужем)?

Are you married?

Иә болса, жолдасыңыздың ұлты

Если да, национальность вашего (-ей) супруга (супруги)

If yes, nationality of your spouse

Сіздің балаларыңыздың ұлты

Национальность ваших детей

Nationality of your children

Қазіргі мекенжайыңыз (штат, қала) Сіз қайда тудыңыз? (ел, қала)

Где Вы родились? (страна, город)

Where were you born? (country, city)

Ваше местожительство (штат, город)

Мекен-жайыңыз (штат, қала)

Your location (state, city)

АҚШ-та неше жыл тұрып жатырсыз?

Сколько лет вы проживаете в США?

How many years have you lived in the USA?

Сіз АҚШ-тың жергілікті тұрғынысыз ба?

Являетесь ли Вы коренным жителем США?

Are you a native US resident?

Сіз АҚШ-тың жергілікті тұрғыны болмасаңыз, көшіп келу себебін көрсетесіз бе?

Если Вы не являетесь коренным жителем США, укажите, пожалуйста, причину переселения

If you are not a native US resident can you indicate the reason for relocation, please

АҚШ-қа әулетіңізден тағы көшкен адам бар ма?

Переселился ли в США кто-нибудь еще из вашей семьи?

Has anyone else in your family moved to the US?

Иә болса, кім және қашан бірінші болып АҚШ-қа көшті (әкеңіз, шешеңіз, атаңыз, әжеңіз, балаларыңыз немесе басқа жағдай болса, оны көрсетіңіз)?

Если да, кто и когда первым переселился в США (отец, мать, бабушка, бабушка, дети или укажите другое)?

If yes, who was the first to immigrate to the US (parents, grandparents, children, or otherwise)?

Сіздің ана тіліңіз

Ваш родной язык

Your native language

Сіз тағы қай тілдерде сөйлесе аласыз?

На каких еще языках Вы умеете разговаривать?

What other languages can you speak?

Ана тілді меңгеру дәрежеңіз

Степень владения родным языком

The degree of proficiency in the native language

Сіздің ана тіліңіз жанұяңызда қаншалықты жиі пайдаланылады?

Как часто ваш родной язык используется в семье?:

How often is your native language used between:

Әдетте Сіз қай тілде (тілдерде) сөйлесесіз?

На каком языке (языках) Вы обычно говорите?

What language(s) do you usually speak at home?

Сіз үшін «Америка арманы» деген не?

Что, по вашему мнению, «Американская мечта»?

What is the «American Dream» for you?

Сізде «Америка арманына» қол жеткізу мақсат болды ма (бар ма)?

Была ли у Вас (Есть ли) цель достичь «Американской мечты»?

Did (Do) you have a goal to achieve the American Dream?

Үйіңізде қазақ дәстүрлерін сақтайсыз ба? (шілдеhana, бесік той, тұсау кесу, сырға салу, құда түсу, бет ашар, қоржын апару, сарқыт салу т.б.)? Иә болса қандай?

Сохраниете ли вы дома казахские традиции? (шилдеhana, бесік той, тұсау кесу, сырға салу, құда түсу, бет ашар, қоржын апару, сарқыт салу и т. д.)? Если да, то какие?

Do you keep Kazakh traditions at home? (shilledana, besik toi, tusau kesu, syrga salu, betashar, kuda tusu, corjyn aparu, sarqyt salu, and etc.) If yes, which ones?

Үйіңізде қазақ мәдениеті элементтері бар ма? Бар болса қандай?

Есть ли у вас дома элементы казахской культуры? Если есть, то какие?

Do you have elements of Kazakh culture at your home? If so, what elements?

Балаларыңыздың қазақ дәстүрін білуі Сіз үшін маңызды ма?

Важно ли для Вас, чтобы ваши дети знали казахские традиции?

Is it important for you that your children know Kazakh traditions?

Сіздің балаларыңыздың қазақ тілін меңгеру дәрежесі

Степень владения казахским языком вашими детьми

Degree of proficiency in your children's Kazakh language

Сіз олардың қазақ тілін білгенін /ұмытпағанын қалайсыз ба?

Вы хотите, чтобы они знали /не забывали казахский язык?

Do you want them to know / don't forget Kazakh language?

Иә болса, ол үшін не істеп жүрсіз?

Если да, то что вы для этого делаете?

If so, what are you doing for this?

АҚШ-тың қандай дәстүрлерін ұстанып жүрсіз? (үйде аяқ-киіммен жүру, далада күлімсіреу, Хелоуин, Рақмет айту күні, т.с.). Толықтырсаңыз.

Какие американские традиции вы поддерживаете? (ходить в обуви дома, улыбаться на улице, Хелоуин, День Благодарения и т.п.). Дополните, пожалуйста.

What American traditions do you uphold? (walking in shoes at home, smiling in the street, Halloween, Thanksgiving Day etc.) Please add.

Американдық мәдениетті түсінбеуде қандай қиындықтарға тап болдыңыз?

С какими трудностями вы сталкивались в непонимании американской культуры?

What difficulties have you encountered in misunderstanding American culture?

Сіз АҚШ-та қандай да кемсітушілікке ұшырадыңыз ба?

Подвергались ли вы когда-нибудь дискриминации в США?

Have you ever been discriminated against in the USA?

Қазақстанға қайтатын ойыңыз бар ма?

Планируете ли Вы вернуться в Казахстан?

Do you plan to return to Kazakhstan?

АҚШ-тағы өміріңізге көңіліңіз тола ма?

Удовлетворены ли своей жизнью в США?

Are you satisfied with your life in the USA?

Ж. Сайын

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана,

Қазақстан Республикасы

(E-mail: jazirasaiyn@yandex.ru)

АҚШ-тағы қазақ диаспорасының аккультурация процесі

Аннотация. Жаһандану жағдайында әртүрлі мәдениеттер мен этникалық топтарға жататын миллиондаған адамдар бүкіл әлем бойынша еркін қозғалуға және басқа халықтармен мәдени алмасу тәжірибесіне қатысуға мүмкіндік алды. Әлемдегі ең ірі қалаларда шет елдерден келген мигранттардың саны үнемі артып келеді және онымен бірге мәселелер саны да артуда. Дүние жүзіндегі мигранттардың саны 272 миллион адамды немесе әлем халқының 3,5%-ын құрады. 2050 жылға қарай бұл көрсеткіш 400 миллионға жетуі мүмкін (БҰҰ ДЭСВ есебі, 2019 <https://www.un.org/ru/desa>). Бұндай миграция түсініспеушілікке, кейде екі мәдениеттің өкілдері арасындағы қақтығысқа әкелуі мүмкін. Дж. Берридің (1997) пікірінше, кейбір елдер саяси және экономикалық интеграцияға ұмтылып, тағы біреулер, керісінше, тәуелсіздікке ұмтылған кезде, мәдениеттердің өзара әрекеттесу мәселесі ерекше өзекті бола бастайды. Әлемдегі соңғы оқиғалар мәдениеттердің өзара бейбіт өмір сүруі үшін мәдени диалогтың қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Сондықтан ғалымдар мен мәдениетаралық қарым-қатынас процесімен қандай да бір түрде байланыста болатын адамдар (БАҚ қызметкерлері, оқытушылар, психологтар) іс жүзінде осы процестерді зерттеуге ерекше мән береді, солардың бірі – аккультурация.

Бұл мақалада АҚШ-та тұратын қазақтардың аккультурациялану процесінің мәселелері қарастырылады, сегрегация, ассимиляция, интеграция және маргинализация сияқты аккультурация формалары туралы түсінік беріледі. Қазақтардың аккультурациялану мәселелері олардың қазіргі өмірлерінің мәдени тұрғысынан қарастырылуда.

Кілт сөздер: мәдениеттердің өзара ықпалдастығы, аккумуляция, ассимиляция, адаптация, диаспора, мигранттар, АҚШ-тағы қазақтар.

Zh. Saiyn

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: jazirasaiyn@yandex.ru)

The process of acculturation of the Kazakh diaspora in the USA

Abstract. In the context of globalization, millions of people belonging to different cultures and ethnic groups have been given the opportunity to move freely around the world and engage in cultural exchanges with other peoples. In the largest cities of the world, the number of migrants from foreign countries is constantly increasing, and along with this the number of problems is increasing. The number of migrants in the world amounted to 272 million people, or 3.5% of the world's population. By 2050, this figure could reach 400 million (UN DESA Report, 2019 <https://www.un.org/ru/desa>). These migrations often lead to misunderstandings, and sometimes to conflict between representatives of the two cultures. According to J. Berry (1997), in the period when some countries are striving for political and economic integration, while others, on the contrary, for independence, the situation of cultural interaction becomes especially acute. Therefore, scholars and individuals who somehow come into contact with the process of intercultural communication, attach special importance to the study of these processes, one of which is acculturation.

This article examines the acculturation process of Kazakhs living in the United States, gives the concept of such forms of acculturation as segregation, assimilation, integration and marginalization.

Keywords: interaction of cultures, acculturation, assimilation, adaptation, diaspora, migrants, Kazakhs in the USA.

Информация об авторе:

Сайын Жазира, PhD, и.о. доцента кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0009-0004-3417-0662

Scopus 57202093602

Автор туралы мәлімет:

Сайын Жазира, PhD, түркітану кафедрасының доценті м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0009-0004-3417-0662

Scopus 57202093602

Information about the author:

Saiyn Zhazira, PhD, acting Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0009-0004-3417-0662

Scopus 57202093602

Түркі тілдері/ Turkic languages/ Тюркские языки

Реликтовые корневые морфемы казахского языка в ряду универсалий

*Н. Букетова^a, А. Аратаева^b, С. Туркенова^c, А. Амренова^d^aҚарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан (E-mail: nursulu.buketova@mail.ru). *Автор для корреспонденции: nursulu.buketova@mail.ru^bҚарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан (E-mail: sgaat@mail.ru)^cҚарағандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан (E-mail: saltanat_turkeno@mail.ru)^dЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан (E-mail: assel.s.a@mail.ru)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

реликтовая
корневая морфема,
синхроническая
плоскость,
диахроническая
глубина, деструкция
слова, языковой
знак, импульс
значения, слово-
образовательный
анализ, модель
словообразования,
элементарные
единицы
словообразования.

Лексические остатки как один из факторов динамических процессов в словообразовании вызваны самим существованием языков. Данное явление обычно находит место в разряде исключений и называется «языковые окаменелости», «уникалии», «радиксоиды», «квази-морфы», «мёртвые корни» и др. В статье представлен новый подход к вопросу морфемного членения с лексическими остатками, которые предлагается называть реликтовыми корневыми морфемами (РКМ).

В статье приведен пример выделения названных единиц с позиций синхронного словообразовательного анализа, где рассмотрены слова с РКМ в казахском языке как производные и сложные. При этом РКМ, по Ф. де Соссюру, рассматривается в статье как языковой знак, имеющий свой смысл как с позиций современного состояния языка, так и в историческом ракурсе. Становится возможным выделение значений или импульсов значений лексических остатков в синхронической плоскости, сохраняющимся благодаря словообразовательным швам и участию слов с ними в потоке речи. Анализ слов с РКМ в диахронии позволяет выявить, на уровне какого временного фактора диахронной глубины происходит аккумуляция значения.

Существование РКМ в языках, в том числе и казахском, носит универсальный характер. Таким образом, реликтовая корневая морфема – это остаточная выделяемая при синхронном словообразовательном анализе корневая морфема, семантика которой характеризуется фразеологичностью, выражается в словообразовательном значении и подтверждается множественной семантикой, находящей место в различных исторических срезах в диахронном аспекте.

МРНТИ 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-99-114>

Received 01 July 2023. Revised 12 July 2023. Accepted 27 November 2023. Available online 30 December 2023.

Для цитирования:

Н. Букетова, А. Аратаева, С. Туркенова, А. Амренова Реликтовые корневые морфемы казахского языка в ряду универсалий // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – С. 99-114. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-99-114>

For citation:

N. Buketova, A. Aratayeva, S. Turkenova, A. Amrenova Relic root morphemes of Kazakh language among linguistic universals // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 99-114. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-99-114>

Введение

Ф. де Соссюр, основоположник семиологии и структурной лингвистики, проведя анализ работ крупных лингвистов, таких, как Ф.А. Вольф, Ф. Бопп, Я. Гримм, А.Ф. Потт, М. Мюллер, Г. Курциус, А. Шлейхер и др., приходит к мысли, что в задачу лингвистики входит «...обнаружение факторов, постоянно и универсально действующих во всех языках, и установление тех общих законов, к которым можно свести отдельные явления в истории этих языков; определение своих границ и объекта» (Соссюр, 1977: 44). Следует отметить, что названные задачи и сегодня являются актуальными в связи с тем, что появилась возможность проводить типологический анализ как полнозначных слов, так и слов, сохранивших лишь усечённые структуры с импульсом значений. В большинстве своём исследователи современного языка исходят из синхронных позиций, определяя синхронию как некоторое реальное «состояние» языка в определённый период, то есть употребляя термин «состояние языка» как синоним термина «синхрония» (Соссюр, 1977: 133). Исходя из этого «диахрония» будет трактоваться как эволюционная фаза, т.е. аккумулировавшая процессы, которые происходили в данном языке до современного его состояния. В данной статье представлено исследование корневых морфем казахского языка, которые мы называем реликтивными, в производных и сложных словах, входящих в синхронную систему словообразования полнозначной корневой морфемой, если это сложное слово, либо присоединяющихся суффиксом (Букетова, 2018: 11). Определение реликтивной корневой морфемы, данное Н.И. Букетовой, является универсальным по отношению к описанным явлениям во многих исследуемых языках, в том числе и казахского языка: «Реликтивная корневая морфема – это остаточно выделяемая при синхронном словообразовательном анализе корневая морфема, семантика которой характеризуется фразеологичностью, выражается в словообразовательном значении и подтверждается множественной семантикой, находящей место в различных исторических срезах в диахронном аспекте» (Букетова, 2018: 58). Рассмотрение данного явления в казахском языке даёт эволюционную картину формирования остаточной семантики в синхронии с углублением в диахронию.

Материалы и методы исследования

Выборка материала исследования корпуса реликтивных корневых морфем казахского языка проводилась по имеющимся этимологическим словарям тюркских языков, лексике письменных памятников. Получение динамичной картины тюркских языков было бы возможным, как отмечает академик А.Т. Кайдаров, при обращении внимания на «зондирование глубинных процессов эволюции корневой лексики каждого отдельно взятого современного тюркского языка» (Кайдаров, 1986: 4). Для выявления корпуса лексики казахского языка с реликтивными корневыми морфемами был подвергнут анализу весь комплекс односложных самостоятельных корней и основ (далее ОКО – А.Т. Кайдаров), среди которых, в первую очередь, были отобраны «затемненные», то

есть те, где сегмент, рассматриваемый как корень в одну языковую эпоху, мог оказаться для предшествующего периода сложной единицей (основой или словом), и, наоборот, сложная единица на определённом этапе развития языка могла для последующего этапа, оказаться простой и неразложимой.

Значительным вкладом в изучение структуры древнетюркского корня является исследование Н.Г. Шаймердиновой «Корневая морфема в древнетюркском языке» с позиций синхронного и диахронного подхода к системе словообразования и выделения «корневой морфемы как знаковой единицы, содержательной стороной которой является закодированная информация, воплощённая в лексическом значении слова» (Шаймердинова, 2022: 95). Применение исследователем современных методов словообразовательного и морфемного анализа к пласту древнетюркской лексики даёт ему возможность выявить, что древнетюркский язык в VI-X веках н.э. имел полноценную структуру слова, в котором четко различались функции и значения корневых и аффиксальных морфем (Шаймердинова, 2022: 103).

Известный тюрколог Э.В. Севортян подчеркивает динамику словообразовательных процессов: «Морфологически затемненные основы не являются изолированными величинами, но входят, с одной стороны, в разные ряды, образовавшиеся по древним, большей частью непродуктивным словообразовательным моделям, с другой, – в лексико-семантические гомогенные объединения, каждое из которых восходит к определенной производящей основе, части корневого характера» (Севортян, 1978: 70). Также он отмечает, что этимологический анализ лексической основы тем результативнее, чем результативнее его морфемный, прежде всего словообразовательный анализ, который исходит из соответствующей словообразовательной модели, из всей совокупности характеристик, относящихся к производящей основе модели и словообразовательному аффиксу с учетом его функционирования в истории тюркских языков (Севортян, 1978: 43).

Некоторые затруднения при отборе слов с реликтовыми корневыми морфемами в казахском языке были вызваны тем, что обратный словарь К.Б. Бектаева (Бектаев, 1971) отражает лексику казахского языка не в полной мере, т.е. при необходимости проверки по аффиксу нет возможности проверить весь обратный список.

Название монографии А.Т. Кайдарова «Структура односложных корней и основ в казахском языке» объясняется тем, что в тюркологии под термином «корень» обычно понимается неразложимая часть слова, которая может быть не только односложной, но и двусложной, даже трехсложной. Направление развития тюркского корня от простейших моносиллабических форм к сложным полисиллабическим или наоборот остается все еще спорным. По мнению А.Т. Кайдарова, односложный лексический элемент, кажущийся на первый взгляд неразложимым, при более тщательном анализе может распадаться на реальные составные части, а в другом, наоборот, оказаться «продукцией» сплавления, слияния, опрощения, стяжения, фузии и прочих структурных изменений и модификаций. Именно поэтому он считает, что односложная лексема, квалифицируемая в плане синхронии как корень, в плане диахронии может оказаться основой, состоящей из производящей и производной морфем (Кайдаров, 1986: 4-5).

Эта позиция, вероятно, является наиболее подходящей в исторической перспективе. В соответствии с нашей интерпретацией, где в центре синхронного анализа находятся сложное и производное слова, из «Словаря односложных корней и основ в казахском языке» нами были отобраны только те ОКО, которые входят в словообразовательные гнезда и ряды, а также имелась возможность выделения хотя бы одного компонента сложных существительных. ОКО как корневая морфема, «семантически ущербная» в синхронии, может подвергнуться анализу в ретроспективном плане для определения различных процессов, способствовавших превращению корневых морфем в неразложимые. Для слов с РКМ казахского языка используется периодизация М. Томанова, основанная на исторической хронологии Н.А. Баскакова (Баскаков, 1969).

XX в. – Современный казахский язык.

XIX в. – Национальный казахский язык.

XVI в. – XIX в. – Народный казахский язык.

X в. – XV в. – Среднетюркский (язык) период.

Vb. – Древнетюркский период.

Дообщетюркский:

а) раннепратюркский гуннский период – исторический

б) алтайский период – доисторический

а) раннепратюркский гуннский период – исторический

б) алтайский период – доисторический

Родственность алтайской группы языков является гипотезой, которую нельзя ни опровергнуть, ни доказать, поэтому предположительно выделение дообщетюркского периода. Древнетюркские показатели определяются по этимологическому словарю. Среднетюркский период представлен письменными памятниками, однако нет системного описания лексики всего среднетюркского периода, поэтому поиск значения осуществляется в этимологическом словаре, а также в словнике Э.Н. Наджиба в «Исследования по истории тюркских языков XIV вв.» (Наджиб, 1989). Период с XVI по XIX вв. назовем условно раннеказахским, т.к. деление на периоды «народный» и «национальный казахский язык» создает необходимость объяснения качественного отличия одного от другого, а эти определения являются также условными. Исследования на уровне современного языка проводятся в синхронической плоскости. Анализ по периодам, из которых извлекается первичное значение, включает в себя историческую периодизацию и проводится в диахроническую глубину.

Синхрония	XX в.	Современный казахский язык
Диахрония	XV-XIX вв.	Раннеказахский период
Диахрония	X-XV вв.	Среднетюркский период
Диахрония	V в.	Древнетюркский период
Диахрония	до V в.	Дообщетюркский период

Тематическая классификация слов с РКМ в казахском языке

Тематическая классификация слов с РКМ указывает на тот факт, что данные лексические единицы группируются вокруг большой темы «Человек». Подтверждение неслучайности данного явления находим в исследовании корневой морфемы древнетюркского языка: «Корневая морфема – главный и обязательный компонент древнетюркского слова, без корня слова не бывает. В то же время корневая морфема – знаковая единица, поскольку как единица языковой системы она кодирует информацию об окружающем мире. Материальной стороной корневой морфемы в устной речи является звук и звукоряд, в письменной речи – буква и букворяд. Идеальной стороной корневой морфемы является информация об окружающем мире: природе, социуме и человеке» (Шаймердинова, 2022: 103).

1. Физический мир (земля, вода, растительность) – *айдала, айтақыр, атырау, арал, арық, бөге, бөгет, бөген, дөңбек, дөңгелек, жалын, жылы, жылымшы, жылым, қақыр, қаңбақ, қаңқа, қаңырсы, қаңсы, қаңғырла, қаңтар, қоқы, қоқыр, қоқтық, қоқым, балдыр, балқаш, балшық, балжыр, балқы, үңгір, үңіре, ылас, ылжыра, қақай, қойнау.*

2. Животный мир (птицы, насекомые и др.) – *жылан, жорға, түлкі, жорт, түлік, түле.*

3. Человек и его мир (обозначения человека по полу, возрасту и другим признакам, части тела, жилью (дом), постройки, утварь и пр., земледелие, трудовая деятельность, движение, измерения, способ выражения мыслей и их восприятие, законодательство, обычаи, религия и суеверие) – *айт, атқай, айны, айлан, айыр, адарғы, алғыс, ақса, аңқай, арық, арғы, аршы, ару, аудан, аумақ, ауыл, аула, безілде, безгек, белгі, белгілі, бөген, бөксе, бөксер, бүкте, бүкір, бүйір, бүйрек, бүйен, балғын, балауса, балбыра, байла, жалын, жалбарын, жігіт, жігітшілік, жылжы, жаңылтпақ, жаңсақ, жары, жарылқа, жасыр, жасырмақ, жасырыңқы, жадыра, жері, жерік, жөргек, жөрме, жұмыл, жұмыр, жұмыс, жұмса, итер, итеңдеу, қайтар, қайқай, қайталау, қаймақ, қайрақ, қағанақ қақыр, қамшы, қаңқа, қаңғы, қарт, қария, қартаң, қары, қартай, кеки, кекжи, кекши, көкірек, көлік, көксау, көкей, қоын, қурбылас, құрбы, құрдас, құралты, құрса, құтыл, құтқар, қызған, қызық, көтер, күзет, күзетші, күрес, мақтау, мақтаншақ, мақта, маңғаз, маңқи, меңзе, меңде, мүкіс, мүгедек, өгей, өгейлік, секір, секеңде, сексем, сектек, секси, сызда, сыздауық, сыздықтат, талғам, талға, табақ, табалдырлық, тобық, топшы, топса, топай, төркін, тұрық, түлек, уат, ұлтан, ұлтар, ұрық, ұрпақ, үйрен, үйрену, үлес, үрік, ұрын, шақыр, ынты, ынтық, ырғақ, ырға.*

Степень изученности темы

Сходный путь развития в языках индогерманских и неиндогерманских не только в общих чертах, но и в частности обнаруживает А. Шлейхер (Schleicher, 1861: 26). Лексические остатки, которые нами определяются как реликтовые корневые морфемы, имеют место во многих языках: в германских (немецком, шведском, английском),

романских (испанском, французском), тюркских (чувашском, киргизском, казахском) и других, где они назывались по-разному: уникалиями, радикаоидами, квази-морфами, сегментами, «окаменелостями», «мёртвыми корнями» (Букетова, 2018: 51-59).

По мнению К.М. Мусаева, некоторые слова являются реликтами древнетюркского наследия, сохранившимися в диалектах и говорах, с одной стороны, или будут отражать региональные контакты тюркских языков в определенные эпохи, с другой стороны (Мусаев, 1984: 45). Отсутствие широкого спектра хронологизации истории тюркских языков (диалектов) в фонетическом, семантическом, грамматическом плане, например, в среднетюркском периоде вносит затруднения в такого рода исследования, что требует капитальных исследований общетюркского пласта диалектов тюркских языков (Мусаев, 1984: 48). Рассмотрение словообразования как самостоятельной лингвистической дисциплины явилось основой для нахождения места таким языковым явлениям, которые в традиционной науке выводились в «исключения», трактовались как изолированные, нетипичные для системы языка. Спор о членении таких слов, как «малина», «говядина», происходил потому, что одни лингвисты исходили с позиций морфологического, а другие словообразовательного анализа (Смирницкий, 1956; Винокур, 1981).

Зарубежные лингвисты считали возможным членение слов типа «cranberry» с «уникальными компонентами» (Bloomfield, 1955), (Глисон, 1959), более того признали, например, остаток «у» в «обуть» значимым в словообразовательном ряду «обуть, разуть» (Dokulil, 1968), в то время как в советской лингвистике эти «остатки» с трудом были признаны корневыми морфемами.

Некогда полнозначные корневые морфемы в синхронической словообразовательной системе являются реликтом, поэтому к ним возможно применение термина «реликтовая корневая морфема». Слова, содержащие реликтовые корневые морфемы, удерживаются в синхронической словообразовательной системе под влиянием действия «выравнивания языковой системы», что выражается в том, что они вступают в словообразовательные отношения с продуктивными аффиксами, образуя многочисленные словообразовательные гнезда. А.Т. Кайдаров подчеркивает, что понятие «мертвые корни», «мертвые основы» не лишено определенной условности, так как оно неравнозначно понятию «бесследное исчезновение» или «безвозвратная их утрата» языком. Большая часть так называемых «мертвых корней» сосуществует в языке с живыми и продолжает участвовать в процессе словотворчества. В тюркских языках существование «мертвых корней» признается почти всеми учеными-тюркологами, разница лишь в подходе к ним: одни считают «мертвыми» те корневые элементы, которые не употребляются в языковой практике самостоятельно, а другие – те, которые не поддаются вычленению из состава производной основы (Кайдаров, 1986: 30). Системное рассмотрение слов с РКМ в казахском языке выполняется впервые и затруднено отсутствием специализированных лексикографических источников по среднетюркскому и другим историческим хронологическим срезам.

Анализ

Корневые морфемы как основной источник словообразования, как первые «мысленные слепки» представляют собой нечто статичное, константное в общем представлении, и нечто динамичное, подверженное изменениям в языковом рассмотрении: «Действительный язык историчен и динамичен, где языковая деятельность состоит не в том, чтобы говорить и понимать, а в том, чтобы посредством языка сообщать и понимать нечто новое..., принцип последовательности основан на изменениях», - пишет известный лингвист Е. Косериу (Coseriu, 1974: 92). Языковое состояние в синхронической проекции – это только плоскость, срез, который может быть продолжен в историческом плане. В этом отношении корневые морфемы, превратившиеся в реликт в синхронной плоскости, интересны нам не с позиции, почему это произошло, а с позиции, почему произошло то или другое изменение вообще, приведшее к такому результату, т.е. превращению в реликт. Факт, что в языках происходят изменения, является универсальным: они чаще происходят на «критических точках» языковой системы. В словообразовании этими точками являются стыки словообразовательных морфем, словообразовательные швы, модели и словообразовательные аффиксы, находящиеся на стадии архаизации. Поэтому взгляд в ретроспективу даёт дополнительный материал для описания реликтовых корневых морфем. Было бы неверным трактовать это направление как поиск причин превращения в реликтовые корневые морфемы в процессе эволюции от полнозначной корневой морфемы в реликтовую, начиная от дообщeturкского, древнетюркского до современного казахского языка.

Приведём несколько примеров реликтовых корневых морфем казахского языка, с полным списком которых можно ознакомиться в (Букетова, 2018: 26-28). РКМ ай в словах «айт, айқай», которое восходит к дтюрк. *aj-* «говорить, разъяснять, толковать, называть, указывать, руководить, позволять, повелевать, предписывать». Отсюда видно, что превращение в РКМ произошло вследствие резкого сужения значений до такой степени, что в казахском языке осталось лишь одно – «говорить». Из многочисленных слов от *ай* отмечаются производное с именным аффиксом *-t* в значении действия *-ajyt* («*aj-* + *-yt*») «проповедь», *aydet* – (*ayı + et*) «петь песни», возможно, отсюда, казахское «эдет» «традиция». Тюрк. *ай* сравнивается с монг. *aja, ajas* «звук», «звуки», «произношение», «акцент», «ритм», «мелодия», «тон» (Lessing, 1960: 22-24), с позднеавест. *ad* – «говорить», «сказать», а также с лат. *ai (i)* о «говори же!», «утверждай!». Отсюда можно сделать вывод, что РКМ *at* в «айт, айқай» восходит к дообщeturкскому (Севортян, 1978: 100). До сегодняшнего дня, вероятно, сохранилось одно из самых древних значений. Далее, РКМ *ай* в слове «айыр», РКМ *at* в слове «атырау» восходят, по Г. Вамбери, к *aj-*. *at-* «отделять», «разделять» (Vambery, 1878: 26). Между тем, для тюркских языков исходным является скорее вещественное значение «отделять», «разъединять», значение же «отмечать», «различать» вторичное. Имеется маньчж. *fazira* – «отделять», поэтому мы относим РКМ *ad* в данном случае к дообщeturкскому периоду.

Из сопоставления арал «остров», *argu* «большая река», *ary* «рукав реки», «арыг» (як. ары:) Э.В. Севортян выделяет корень **ar* (**a*: *r*?), о происхождении которого имеются различные мнения (Севортян, 1978: 99). Например, Г. Вамбери сопоставлял *ag, or*

«между», «посреди», «общий», «общество» и включал в ряд уйг. ага «между», *ortak*, *ortaki* «середина, гаг. *aris* «оглобля», *aral* «море», «озеро», «остров» (собственно «маленькое тело, заключенное между большими телами» (Vambery, 1878: 17). Г. Рамстедт сравнивал арал с а: ра – ага «промежуток», «между», считая, что первое происходит из второго (Ramstedt, 1935: 14). И. Покорны считает, что отношение *ар (*а: р) к и.-е., *ar-, *auer-, также связанному с понятием вода, не ясны (Pokorny, 1959: 80–81). Можно присоединиться к гипотезе А.Т. Кайдарова о происхождении «айыр» из ар, если объяснять это тем, что «а» в корне «ар» было длинным и при присоединении суффикса -(а) р, согласно принципу экономии в языке, произошла дифтонгизация и совпадение двух «р».

Приведём пример слова с РКМ древнетюркского происхождения. В словах «айдала, айтақыр» РКМ ай восходит к дтюрк. а: й/а: со значением «луна», «месяц». Исторически наряду с а: u «всходить (о луне)», ау *aydigi*, ау *ayazi* «очень светлая лунная ночь», турк. диал. имеется производное от ай: ауа- «ходить, гулять при лунном свете» (Севортян, 1978: 99). Г. Вамбери сблизал *aj juzluk* «со светлым, ясным лицом» (Vambery, 1878: 5). Диахронная глубина – древнетюркский период. Причина превращения в РКМ, видимо, безударное положение первого компонента, находящегося не под главным, а под второстепенным ударением. Отсюда, например, можно компонент ай- заменить на слово *ми* и сказать «ми дала». РКМ ай в производном айлан – «айла – н или ай-лан) восходит к возвратной форме глагола айла- -айлан, в казахском языке сохранилась форма с метатезой -айнал-, которая встречается также в староузбекских текстах, т.е. в литературном тюрки (Наджиц, 1989: 102), восходит к древнетюркскому периоду (Севортян, 1978: 105, 109). РКМ ал восходит, по мнению Г. Вамбери, к корням *al*, *al*, *ul*, *ul* «большой, высокий, увеличивать, восхвалять» (Vambery, 1878: 5). Э.В. Севортян объединяет с алт. алмак, «хороший», из сопоставления которых выделяется корень *ал. Он может быть глагольным и именным, в зависимости от этого алка — можно представить как *ал + қа, т.е. в качестве отыменного глагола, или как *ал- + қа-қы т.е. в качестве усилительной формы глагола *ал- (Севортян, 1978: 137). РКМ ал восходит к древнетюркскому периоду.

Н. Оралбаева относительно корневых морфем в производных словах пишет, что в редких случаях в их составе встречаются слова, не употребляющиеся самостоятельно в языке. Лексическое значение этих слов затемнено. Это связано с современным состоянием языка. Н. Оралбаева называет ряд слов, таких, как *ұял*, *ұят*, *оян*, *жұбан*, *жұбат*, *момын*, *момақан*, где производящей основой служат *ұя*, *оя*, *жұба*, *мом*, не имеющие лексического значения (Балакаев и др., 1989: 15). Но как отмечают авторы книги «Қазіргі қазақ тілі сөзжасам жүйесі» (Балакаев и др. 1989: 4), еще есть много неизученного с позиций словообразования как самостоятельной науки. Исходя из этого, в плане общей теории словообразования предлагается рассмотреть производные слова с «мертвыми корнями» с чисто синхронных позиций, так как лексическая затемненность не говорит об отсутствии словообразовательного значения в производном слове в целом, то есть речь может идти о семантике слов с РКМ в синхронии. Относительно термина «производное

слово» следует отметить, что в казахском словообразовании это еще не общепринятый термин, иногда он употребляется в значении «производный корень». Под производным корнем понимается одна группа производных слов, образованных посредством суффиксации или синтетическим путем. В данном исследовании мы предлагаем рассматривать слова, образованные посредством суффиксов, словосложением как производные слова.

Из односложных корневых морфем (ОКО), данных в Словнике А.Т. Кайдарова, 1352 отмечены гипотетической звездочкой, показателем, что они являются «мертвыми». Нас интересуют только те ОКО, которые входят в синхронное словообразование либо суффиксом, релевантным для современной системы словообразования, либо одним из компонентов сложного слова, который является корневым словом. В восьми ОКО -ай-, казалось бы, различных по значению, имеется некий импульс общей семантики «пространственная динамика».

ОКО -ай –	– грозное внушительное
	– необозримое
	– безбрежное
	– говорить
	– круглое, кольцеобразное
	– разводить
	– нечто изменчивое, склонное к переменам
	– нечто перекрещивающее, раздвоенное
	– нижняя конечность, часть чего-либо

Приведём примеры аффиксальных существительных, образованных по моделям, имеющимся в современной словообразовательной системе казахского языка. Модель с аффиксом -ық (-ік), -ақ (ек), -қ (к) относится в словообразовании казахского языка к продуктивным и имеется ряд производных, образованных по ней. Из Словника А.Т. Кайдарова нами выбраны существительные с затемненной основой, образованные по этой модели.

Это существительные с -ық: асық «альчик», быртық «коротыш, замухрышка», борық «болото, болотистая местность», арық «арык», балшық «грязь», шалшық «лужа», жарық «свет», қайық «лодка», сырық «длинный шест», тобық «надколенная чашечка», ұшық «болезнь», қорық «шлак», қабық «кожура», жосық «обычай, традиция», ырық «воля», ұрық, «семя», тымық «духота», тұйық «тупик», суық «холод», қытық «щекотка»; существительные с аффиксом -ақ: пышақ «нож», ылақ «козленок», тымақ «шапка-ушанка», қабақ «веко, надбровие»; существительные с -ік: етік «сапоги», ерік «свобода, воля», бесік «люлька», есік «дверь», жерік «избирательность в еде»; существительные с -ін: дүркін «период». Огромное количество затемненных корней в словообразовательной модели говорит уже о том, что аффикс и производящая основа находятся на грани слияния и словообразовательный шов определяется с трудом. Производное слово по своей форме становится ближе к простому и находится на грани перехода в простые корневые слова. В слове «жосық», для придания дополнительной мотивации РКМ жос,

в разговорной речи употребляется в паре со словом *жән*, которое само обозначает «порядок, обычай, традиция» – *жән-жосық*. В некоторых случаях сближается с РКМ *жор* в словах *жорық*, *жорт*, *жорға* и употребляется как *жорық*, *жосы*, *жән-жосық*, где налицо ротаизм согласных, как РКМ *көр* (*көз*), который, естественно, повлиял на превращение некогда полнозначных морфем в реликтовую.

Парное употребление слов имеет место при демотивации слова, при изменении его внутренней структуры. К сожалению, нет возможности рассмотрения каждого существительного в отдельности, но, видимо, в этом нет особой необходимости, так как общая тенденция слов с РКМ, образованных по модели *-ық* (*ік*), *-ақ* (*-ек*), *-қ* (*-к*) – это стремление слова к свертыванию структуры от производного в простое и выражение чего-то конкретного, где аффикс выполняет уже почти формальную функцию оформления существительного. На примере нескольких моделей мы показали, что словообразовательная модель, если она непродуктивна, то уже не имеет группового значения словообразовательного ряда, как в примере с суффиксом *-ыр* (*-ір*), и, сливаясь с РКМ, все производное слово подвергается качественным изменениям и в архитектонике полевого структурирования перемещается ближе к элементарным единицам словообразования.

Полученные результаты

Таким образом, универсалии, являясь одной из центральных проблем познания, постепенно переходят в теорию языка, образуя новый аспект лингвистики – универсологию. Как утверждает К. Бюлер, если предзнаменования не лгут, то мы движемся навстречу новому взлету сравнительного языковедения – некой фазе универсального сравнения человеческих языков, на которой должен быть на более высоком уровне реализован тот замысел, который маячил уже перед В. фон Гумбольдтом и его современниками (Бюлер, 1993: 8). Знак, означаемое, означающее – эти термины введены Ф. де Соссюром (Соссюр, 1977: 98). Важнейшим свойством соссюровского знака является его двусторонний характер или билатеральность, где вместо термина «понятие» он вводит «означаемое (план содержания)» и вместо акустического образа — «означающее» (план выражения) (Соссюр, 1977: 100). Реликтовая корневая морфема с этих позиций рассматривается как языковой знак. Языковой знак, по Соссюру, произволен, т.е. означающее немотивировано, произвольно по отношению к данному означаемому, с которым у него нет в действительности никакой естественной связи. Таким образом, Соссюр подчеркивает линейный характер языкового знака. «Язык совершенно неспособен защититься от сил, которые каждое мгновение изменяют соотношение означающего и означаемого. Это одно из следствий произвольности знака» (Соссюр, 1977: 108).

С вопросами асимметрии связана и проблема РКМ. Особенно ярко эта связь проявляется в сложных существительных с РКМ. В казахском языке прослеживается динамика от сложного слова, представленного сначала словосочетанием, например, *тас бақа* «черепаха», которое превращается в лексико-грамматическое единство и начинает писаться вместе «*тасбақа*». В некоторых сложных словах внутренняя структура нарушается и появляются слова типа «*қайнене*», «*қайната*», которые имеют значения «свекровь», «свекор», т.е. уже не выводятся из ранее синтаксического образования «*қайын ене*» – «мать со стороны мужа или жены», «*қайын ата*» – «отец со стороны

мужа или жены». Вследствие изменений в первом или втором компоненте происходит деструкция сложного слова, которое воспринимается уже как простое корневое слово, где первый или второй компонент еще выполняют роль ономаσιологического базиса: көгел, колғап.

Рассмотрение слов с РКМ как производных позволяет говорить о семантической значимости РКМ в синхронии. В слове «қараторғай» первый компонент вследствие потери внутренней мотивации из обозначения вида превратился в часть сложного слова для обозначения рода птиц. В дальнейшем под воздействием вторичной мотивации и добавлением атрибута «қара» происходит возвращение видового значения и слово принимает форму «қара қараторғай».

Выводы

Изменения во внутренней структуре сложных и производных слов с РКМ не влияют на сохранение главной функции языкового знака – номинативной. Диахроническая глубина позволяет проследить не только изменение до реликтовых корневых морфем, но и уточнить, какая часть значения сохранилась в современном языке: «...смысл слов – это самый надежный свет, к которому можно обращаться за советом» (Фуко, 1994: 144). Универсальность явления превращения некогда однозначных корневых морфем в реликт дает возможность на материале периферийного явления определить закономерные тенденции в словообразовании казахского языка. Слова с РКМ находятся на переходных линиях от ядра к периферии, производные с РКМ размещаются между корневыми морфемами, т.е. центром и производными словами. Реликтовая корневая морфема вызвана к жизни уже самим существованием языка, и в этом смысле она универсальна.

Литература

- Балакаев М.Б., Есенов К.М., Жанпеисов Е.Н., Оралбаева И.О., 1989. Қазіргі қазақ тілі сөзжасам жүйесі. Алматы. 365 с.
- Баскаков Н.А., 1969. Введение в изучение тюркских языков. М.: Высшая школа. 331 с.
- Бектаев К.Б., 1971. Обратный словарь казахского языка. Алматы.
- Bloomfield L., 1955. Language. London: g.Allen Unwin. 566 p.
- Букетова Н.И., 2018. Реликтовая корневая морфема как языковая универсалия. Караганда: ТОО Tengri Ltd. 292 с.
- Бюлер К., 1993. Теория языка. Москва: Прогресс. 501 с.
- Vambery H., 1878. Etymologisches Wörterbuch der Turkotatarischen Sprachen. Leipzig: F.A. Brockhaus. 228 s.
- Dokulil M., 1968. Zur Frage der Stellung der Wortbildung im Sprarhsystem. // Slovo a Slovesnost, R.28. S.13. [Электронный ресурс] – URL: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1589>. (дата обращения: 21.06.2023).
- Кайдаров А.Т., 1986. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР. 322 с.
- Coseriu E., 1974. Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Spiachwandels. Munchen: Fink. 250 s.
- Lessing F.D., 1960. Mongolian-English dictionary. Berkeley; Los-Angeles: University of California Press.

- Мусаев К.М., 1984. Лексикология тюркских языков. М.: Наука. 227 с.
- Наджиб Э.Н., 1989. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. М.: Наука. 291 с.
- Pokorny J., 1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern und München: A.Francke. 1183 s.
- Ramstedt G.J., 1935. Kalmukisches Wörterbuch. Helsinki. 321 p.
- Севортян Э.В., 1978. Этимологический словарь тюркских языков. Москва: Изд-во «Наука». 349 с.
- Смирницкий А.И., 1956. Лексикология английского языка. М.: Изд-во ин. лит. 260 с.
- Сосюр Ф. де, 1977. Труды по языкознанию. Москва: Прогресс. 696 с.
- Фуко М., 1994. Слова и вещи. Санкт-Петербург: А-сэд. 408 с.
- Шаймердинова Н.Г., 2022. Корневая морфема в древнетюркском языке// Turkic Studies Journal. 1 (Т. 4). P. 95-108.
- Schleicher A., 1861-1862. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. В.І. Weimar. 784 s.

Reference

- Balakaev M.B., Esenov K.M., Zhanpeisov E.N., Oralbaeva I.O., 1989. Kazipgi qazaq tili sözhasam zhuiesi [Word-building System of the Modern Kazakh Language]. Almaty. 365c. [in Kazakh].
- Baskakov N.A., 1969. Vvedenie v izuchenie tiurkskikh iazykov [Introduction to the Study of Turkic Languages]. М.: Vysshaya shkola. 331s. [in Russian].
- Bektaev K.B., 1971. Obratnyi slovar kazakhskogo iazyka [Reverse Dictionary of Kazakh Language]. Almaty. [in Russian].
- Bloomfield L., 1955. Language. London: g.Allen Unwin. 566 p.
- Buketova N.I., 2018. Reliktovaia kornevaia morfema kak iazykovaia universaliiia [Relic Root Morpheme as a Linguistic Universal]. Karaganda: TOO Tengri Ltd. 292 s. [in Russian].
- Biuler K., 1993. Teoriia iazyka [Theory of Language]. Moskva: Progress. 501 c. [in Russian].
- Vambery H., 1878. Etymologisches Wörterbuch der Turkotatarischen Sprachen [Etymology Dictionary of Turkic and Tatar Languages]. Leipzig: F.A. Brockhaus. 228 s. [in German].
- Dokulil M., 1968. Zur Frage der Stellung der Wortbildung im Sprachsystem [Revisiting the Role of Word Formation in the Language System], Slovo a Slovesnost [Word and Verbal Folklore], R.28. S.13. [Electronic resource]. Available at: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1589>. (Accessed: 21.06.2023). [in German].
- Kaidarov A.T., 1986. Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom iazyke [Structure of One-Word Roots and Stems in Kazakh Language]. Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» Kazakhskoi SSR. 322 s. [in Russian].
- Coseriu E., 1974. Synchronic, Diachronie und Geschichte. [Synchrony, Diachrony and History]. Das Problem des Sprachwandels [The Problem of Language Change]. München: Fink. 250 s. [in German].
- Lessing F.D., 1960. Mongolian-English dictionary. Berkeley; Los-Angeles: University of California Press.
- Musaev K.M., 1984. Leksikologiya tiurkskikh iazykov [Lexicology of Turkic Languages]. М.: Nauka. 227 s. [in Russian].
- Nadzhip E.N., 1989. Issledovaniia po istorii tiurkskikh iazykov XI-XIV vv [Research of Turkic Languages History of XI-XIV Centuries]. М.: Nauka. 291 c. [in Russian].
- Pokorny J., 1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch [Indo-Germanic Etymology Dictionary]. Bern und München: A.Francke. 1183 s. [in German].

Ramstedt G.J., 1935. Kalmukisches Worterbuch [Kalmyk Dictionary]. Helsinki. 321 p. [in German].
Sevortian E.V., 1978. Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov [Etymology Dictionary of Turkic Languages]. Moskva: Izd-vo «Nauka». 349 s. [in Russian].

Smirnitskii A.I., 1956. Leksikologiya angliiskogo iazyka [English Lexicology]. M.: Izd-vo in. lit. 260 s. [in Russian].

Sossiur F. de, 1977. Trudy po iazykoznaniiu [Works on Linguistics]. Moskva: Progress. 696 s. [in Russian].

Fuko M., 1994. Slova i veshchi [Words and Things]. Sankt-Peterburg: A-cad. 408 s. [in Russian].

Shaimerdinova N.G., 2022. Kornevaia morfema v drevnetiurkskom iazyke [Root Morpheme in Old Turkic Language], Turkic Studies Journal, 1 (4), P. 95-108. [in Russian].

Schleicher A., 1861-1862. Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen [Pantology of Contrastive Grammar of Indo-Germanic Languages]. B.I.Weimar. 784 s. [in German].

***Н. Букетова^a**

^aАкадемик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
(E-mail: nursulu.buketova@mail.ru).

*Байланыс үшін автор: nursulu.buketova@mail.ru

А. Аратаева^b

^bАкадемик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sgaat@mail.ru)

С. Туркенова^c

^cАкадемик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы
(E-mail: saltanat_turkeno@mail.ru)

А. Амренова^d

^dЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: assel.s.a@mail.ru)

Қазақ тіліндегі реликт түбір морфемалар универсалия қатарында

Аннотация. Лексикалық қалдық сөзжасамдағы қарқынды үдерістің бір факторы ретінде көптеген тілде сипатталған. Реликт түбір морфемалар (РТМ-лар) тілден туындайтыны көрсетілген. Құрамында РТМ-сы бар сөздер тіл жүйесінде көбінесе ережеден тыс ерекшеліктер қатарына жатады, сол себепті «тілдің қатып қалуы», «уникалия», «радиксоид», «квази-морфа», т.б. деп аталады. РТМ-лы сөздерді морфемалық жіктеуді ғалымдар әлемдік деңгейде талай талқылаған, бірақ бұл мәселеде ортақ бір пікірге келе алмаған.

Мақалада РТМ-лы сөздерде аталған бірліктерді синхронды сөзжасамдық талдау тұрғысынан бөліп анықтаудың мысалдары берілген, мұнда қазақ тіліндегі РТМ-лы сөздер туынды сөз және

күрделі сөз ретінде қарастырылады. РТМ-лы сөздер синхронды сөзжасам жүйесіне қосымша және толық мағыналы түбір сөздер арқылы жалғанады, осылайша тілдер корпусында сақталады.

Мақалада РТМ-лар Ф. де Соссюр бойынша тілдің қазіргі қалпы, сондай-ақ тарихи ракурс тұрғысынан өзіндік мағынаға ие тілдік белгі ретінде қарастырылады. Сөзжасамдық жымдасуы және онымен сөз ағымына қатысуы нәтижесінде синхрондық жазықтықта сақталатын лексикалық қалдықтардың мағына импульсін немесе мағынасын айқындау мүмкіндігі пайда болады. РТМ-лы сөздерді диахронияда талдау уақыт факторы бойынша диахрондық тереңдіктің қай деңгейінде мағыналар аккумуляциясы болатынын, айқындап берді. РТМ-лардың тілде болуы, соның ішінде қазақ тілінде болуы универсалды сипатқа ие.

Сонымен, реликт түбір морфемалар синхронды сөзжасамдық талдауда қалдыққа бөлінетін, семантикасы сөзжасамдық мағынаны білдіретін фразеологиялық сипатқа ие түбір морфема, сондай-ақ диахрондық аспектіде әр алуан тарихи кесімінен табылатын көптеген мағынасы дәлелденгені айтылады.

Кілт сөздер: реликт түбір морфема, синхрондық жазықтық, диахрондық тереңдік, сөздің деструкциясы, тілдік белгі, мағына импульсі, сөзжасамдық талдау, сөзжасам моделі, қарапайым сөзжасам бірліктері.

***N. Buketova^a**

*^aKaraganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
(E-mail: nursulu.buketova@mail.ru).*

**Corresponding author: nursulu.buketova@mail.ru*

A. Aratayeva^b

*^bKaraganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sgaat@mail.ru)*

S. Turkenova^c

*^cKaraganda Buketov University, Karaganda, Republic of Kazakhstan
(E-mail: saltanat_turkeno@mail.ru)*

A. Amrenova^d

*^dL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: assel.s.a@mail.ru)*

Relic root morphemes of Kazakh language among linguistic universals

Abstract. Lexical remnants as one of the factors of the dynamic processes of word formation, are caused by the language existence. These phenomena are included in the category of exceptions in the system of languages and called «fossilized constructions», «quasi-morphs», «dead roots», etc. The new approach to the morphemic segmentation of words with lexical remnants is represented in the article. The term “relic root morphemes” (RRM) is suggested for lexical remnants.

The example of RRM separation based on synchronic word formation analysis is given in the article. According to F. de Saussure, the RRM is considered as a linguistic sign, which has its meaning both from the point of view of the current language state and the historical perspective.

The analysis of words with RRM based on diachronic approach makes it possible to identify at what level of time factor of the diachronic depth the meaning accumulation takes place.

The existence of the RRM in languages, including Kazakh, has a universal character. The relic root morpheme is a residually distinguishable root morpheme, the semantics of which is characterized by idiomativeness, expressed in the word-forming meaning, and confirmed by multiple semantics, finding a place in different historical periods in diachronic aspect.

Keywords: relic root morpheme, synchronic level, diachronic depth, word destruction, linguistic sign, meaning impulse, word formation analysis, word formation model, elemental units of word formation.

Сведения об авторах:

Букетова Нурсулу, доктор филологических наук, профессор кафедры иностранной филологии, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Муканова, 1, Караганда, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5117-775X>

Аратаева Айгуль, кандидат филологических наук, ассистент профессора кафедры теории и практики перевода, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Муканова, 1, Караганда, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7619-2720>

Туркенова Салтанат, кандидат педагогических наук, ассистент профессора кафедры теории и практики перевода, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Муканова, 1, Караганда, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5084-2105>

Амренова Асель, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9935-2991>

Авторлар туралы мәлімет:

Букетова Нурсулу, филология ғылымдарының докторы, шетел филологиясы кафедрасының профессоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Мұқанов көшесі, 1, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5117-775X>

Аратаева Айгуль, филология ғылымдарының кандидаты, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессор ассистенті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Мұқанов көшесі, 1, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7619-2720>

Туркенова Салтанат, педагогика ғылымдарының кандидаты, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессор ассистенті, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Мұқанов көшесі, 1, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5084-2105>

Амренова Асель, филология ғылымдарының кандидаты, шет тілдер теориясы мен практикасы кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9935-2991>

Information about authors:

Buketova Nursulu, Doctor of Philology, Professor of the Department of Foreign Philology, Karaganda Buketov University, 1 Mukanov str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5117-775X>

Aratayeva Aigul, Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Translation Theory and Practice, Karaganda Buketov University, 1 Mukanov str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7619-2720>

Turkenova Saltanat, Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor of the Department of Translation Theory and Practice, Karaganda Buketov University, 1 Mukanov str., Karaganda, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5084-2105>

Amrenova Assel, Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Foreign Languages Theory and Practice, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9935-2991>

Studies on the Armenian-Kypchak manuscripts in Turkey

*A. Serikkazykyzy^a, R.A. Avakova^b

^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: akonya_alakol_kz@mail.ru)

*Corresponding author: akonya_alakol_kz@mail.ru

^bAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

(E-mail: r_avakova@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

Armenian-Kypchak manuscripts, Armenian-Kypchak language, Kypchak language, Kypchaks, proverbs and sayings, style, genre, spoken language, written language, Turkish scientists.

MPHTI 16.21.47

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-115-129>

This article raises a question that has not been considered before. It refers to Turkish researchers' studies of old Kypchak manuscripts, written in the Armenian alphabet in the 16th-17th centuries. During this period, due to historical events, Armenians and Kypchaks lived in the same settlement. Trade was especially active among Kypchaks and Armenians so kinship was established.

This led to the formation of the Armenian-Kypchak language and writing. According to researchers, the Armenians who were living in Ukraine during the 16th-17th centuries forgot their native language and used the Kypchak as a spoken language and even they prayed in the Kypchak. In accordance with sources, only church ministers spoke Armenian. The Turkish-Armenian researcher K. Pamukchia, relying on the classification of Yak. Dashkevich, who studied the of Armenian-Kypchak written records, divides the development process of the Armenian-Kypchak language into three stages.

The first is the mastery of the Kypchak language by the Armenians as a spoken language before the linguistic period (end of 13th -15th centuries).

The second is the flourishing of the Armenian-Kypchak written language (start of 16th-first half of 17th century, i.e. 1524-1699).

The third is the decline and death of the Armenian-Kypchak language (second half of 18th century).

Received 06 April 2023. Revised 12 April 2023. Accepted 20 November 2023. Available online 30 December 2023.

For citation:

A. Serikkazykyzy, R.A. Avakova Studies on the Armenian-Kypchak manuscripts in Turkey // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 115-129. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-115-129>

Introduction

Language is not only a means of communication, but also an expression of human nature and culture (Mankeeva, 2021: 51). The development of a language is directly related to the history of the development of a people.

Therefore, apart from classical linguistics, which is limited to describing only the level structure of the language, it is important to conduct a comprehensive study of the language, connecting it with the history, culture and worldview of the people who speak that language. The history of the language is an integral part of the history of the people. Determining the glottogenesis of a particular language or group of languages overlaps with issues of ethnogenesis. The way of life, economy, culture, and general concepts of the people, in turn, are reflected in their language. Therefore, in order to study the origin of a language, it is necessary to study the anthropocentric paradigms in combination with the historical-comparative method. At the same time, written heritage has a special place in restoring the names and concepts whose meanings have been obscured and even forgotten from the people's memory. The place and role of linguistic data reflected in the written monuments of the Middle Ages are very important in determining the historical development of modern Turkish languages. This is evidenced by the fact that this century is becoming the main object of research in Turkological works. We can add manuscripts written in the Armenian-Kypchak language to the list of such valuable medieval written monuments. Kypchak monuments of Armenian writing, which are large in size and include various genres, have a special place among the medieval written heritage, where monuments of the old Kypchak language are mentioned. In the 14th-17th centuries, an ethnic group that settled in the lands of modern Ukraine, Moldavia, and Romania, lived as a community, followed the Armenian-Gregorian religion, and spoke the Kypchak language, are called «Armenian-Kypchaks» in domestic and foreign Turkology, and their relics written in the Armenian alphabet are called «Armenian-Kypchaks».

The Armenian-Kypchak language is the language of many ethnographic groups of Armenian-Kypchaks who lived in separate colonies in Ukraine. Many written records of different genres have appeared, which have become an important cultural achievement of the people who speak this language. The total number of monuments written in the Armenian-Kypchak language, written between 1521 and 1669, is 112, they are about 25-30 thousand pages. These works are preserved in the archives of Likhistan and Warsaw, and in the national libraries and institutes of Austria, the Netherlands, Italy, Romania, Russia, Ukraine, Armenia, and Vienna.

The written heritage of the Armenian-Kypchaks, which gives a lot of information about their economic, political, social and cultural life, is diverse in terms of genre and style, also it has a large volume, in the subsequent research of these heritages in this field:

- 1) historical records;
- 2) legal codes and act documents;
- 3) philological works;

- 4) religious literature;
- 5) works of art;
- 6) it is considered as natural science-scientific literature (Garkavec, 2002: 12).

Materials and research methods

The research of Turkish scientists on the written language of Armenian-Kypchak manuscripts was considered in the article. This is because we can determine the closeness of Armenian-Kypchak written monuments to general Turkic languages, including the Kazakh language, only by comparing them with the language of related Turkic peoples, the Kazakh language. That is why descriptive and comparative-historical methods were used during the writing of the article.

History of the study of the problem

Although linguistic features of Armenian-Kypchak written monuments have become the object of research by many scientists, it is still one of the issues that need deeper research. Kypchak manuscripts written in Armenian scripts are a common cultural heritage of Turkic-speaking peoples, so they received considerable attention of Turkish researchers. A number of Turkish scientists showed great interest in this issue and conducted comparative-historical research.

Turkish scientists showed considerable interest in this issue and conducted comparative-historical researches. Linguistic and cultural significance of monuments and some grammatical features of Professor Mehmet Kutalmış (Kutalmış, 2004), Hülie Kasopoulou Çengel's (Kasapoğlu, 2009) morphological and phonetic features of Armenian-Kypchak monuments are published in scientific publications. Moreover, professor Zhan Özgür's (Özgür, 2019) works about synonyms in the texts of the Armenian-Kypchak language are included.

Turkish scholar Fulya Akman wrote about the usage of the verb «*ma bol*» in the Armenian-Kypchak language. In his article, Fulya Akman says that the verb «*ma bol*» is used in the Armenian-Kypchak language, as well as in the Karatay-Kypchak language in the sense of *bol*. So, it is emphasized that the verb «*ma bol*» is used in the negative sense in modern Turkish. Verb + *ma* + *bol*, *bol* + verb + *ma* had such a sentence formation system in the Armenian-Kypchak language. It is said to be found only in this language and not in the texts of any other language (Akman, 2021).

We can underline Musa Salan (Salan, 2017) as one of the scholars who conducted research work related to works written in the Armenian-Kypchak language in a religious direction.

He has a research article entitled «The version of our grandfather's prayer in Armenian Kipchak». He translated the Armenian-Kypchak version of the prayer «Our Father's Prayer», which was previously unknown to the Turkic world, into Turkish.

The Turkish scientist Kevork Pamukçiyani (Pamukçiyani, 2002) in his article «Kypchak-Turkish inscriptions based on Armenian letters» considers the stages of development and formation of the Armenian-Kypchak language.

Hulia Kasapuli Çengel (Çengel, 2012), who is actively engaged in the study of the Armenian-Kypchak language in Turkey, studies the issue of the emergence of the Armenian-Kypchak language and Armenian-Kypchak written monuments in her book «Kypchak Turkish with Armenian writing».

Nadezhda Özakda (Chirli) (Chirli, 2005) in her doctoral thesis entitled «Armenian-Kypchak writing: Algış Bitigi» states that there is a double opinion regarding the emergence of the Armenian-Kypchak language, and researches the opinions of scientists who have been engaged in researching this issue, and the notes of travelers. In addition, M. Kutalmış (Kutalmış 2004) in his article «About the Armenian Kypchaks» writes that trade relations between Armenians and Kypchaks led to kinship ties.

Similarly, Ismail Emre Özkan (Özkan, 2021) in his article entitled «Cultural connection between Armenians and Kypchaks and Kypchak writings based on Armenian letters», as a result of the development of public and social relations established between Armenians and Kypchaks, Kypchaks adopted the religion of Armenians and the Armenian-Kypchak language appeared.

Erdoğan Altynkaynak (2011) translates Adalbert Merck's book «Proverbs and Idioms of the Gregorian Kypchaks written in the Armenian alphabet» into Turkish and compares the proverbs of the Armenian-Kypchak language with the proverbs of the modern Turkic languages and makes a comparative-historical analysis. Ersyn Akbulut (Akbulut, 2017) conducts a scientific study of the valuable relic of the Armenian-Kypchak written monuments in his dissertation «Tore Bitigi» (Text Review).

Analysis

Based on historical data, there is information that Turks and Armenians lived in the same region for certain periods and established close relations. For example, Turkish scientist Ismail Emre Özkan in his article «Cultural connection between Armenians and Kypchaks and Kypchak inscriptions based on Armenian letters» says that Armenians and Kypchaks were sometimes friends and sometimes even enemies. The Kypchaks who settled in the territory of Deshti Kypchaks first established trade and cultural relations with Armenians. Later, the Kypchaks adopted the Armenian-Gregorian religion. As a result, Kypchak language texts with Armenian script appeared (Özkan, 2021: 118).

In general, there are different opinions among scholars regarding the history of mutual relations between Armenians and Kypchaks. One of the Turkish scientists engaged in the study of Armenian-Kypchak monuments is M. In his article «About Armenian-Kypchaks», Kutalmış says that the relationship between Kypchaks and Armenians started mainly in the 11th century, and a bridge of friendship was established between them from the 13th century. An important factor that led to the interaction of the Kypchaks and Armenians was trade. Initially, they engaged in mutual trade, and over time, kinship relationships such as marriage and marriage took place between them (Kutalmış, 2004: 38).

Turkish and Armenian scholar Kevork Pamukchiya's research work entitled «Kypchak-Turkish inscriptions based on Armenian letters» published in 2002: Kypchak Turkish language

based on Armenian letters developed in three stages. The first of them is the period when the Kypchak language was acquired by the Armenians as a spoken language and before the written language (between the end of the 13th century and the end of the 15th century).

The second is the formation of the Armenian-Kipchak written language and the flourishing period of the Armenian-Kipchak written language (the beginning of the 16th century and the first half of the 17th century, i.e., 1524-1699). The third is the period of decline and death of the Armenian-Kipchak language (second half of the 18th century).

This opinion was expressed in the XVI-XVII centuries. Dashkevich Yaroslov, a Soviet and Ukrainian historian who actively studied Armenian-Kipchak written monuments written in the Armenian script since the 60s of the 20th century and emphasized the importance of studying these monuments in the science of Turkic studies, and an Armenologist who specially studied the Armenian colonies in Ukraine and Poland (Pamukçiyani, 2002): 11).

Kevork Pamukchyan says that the Armenian-Kypchak language flourished in Western Ukraine between 1524 and 1699, that is, during the period when the written language was formed.

This period appears in the research of Soviet and Western Turkologists under different names: «Armeno-Coman, Armenisch-Kyptschakisch, Armeno-Qipchaq, Armenian Qıpchaq, Armyano-kıpçakskiy yazık, Armyano-Polovetskiy yazık» etc.). And in Turkology it is known as «Armenian-Kypchak language».

However, the name «Armenian-Turkish language» is frequently used in Anatolia (Pamukçiyani, 2002: 11). Professor of Afyon Kozhatepe University, Turkologist Nadezhda Özakda (Chirli) in her doctoral thesis entitled «Armenian-Kypchak script: Algış Bitigi» points out that there are two different opinions among scientists about the formation of the Armenian-Kypchak language. In the science of Turkic studies, scientists like Edward Tryarsky, Edmund Schütz, Omelyan Prytsak and Jean Denis, who began to study the language of the «Armenian-Kypchak monuments» in 1970, using the term «Armenian-Kypchak» in their works, pointed out that the Armenians followed the Kypchaks, who were much more numerous, and they believed that over time, they forgot their mother tongue, they began to speak and even write in Kypchak language.

According to professor A. Garkavets: «Armenians in Ukraine called themselves Armenians and used Armenian letters».

However, they completely forgot their mother tongue, Armenian, and spoke Kypchak. He wrote and prayed in Kypchak (Chirli, 2005: 8).

The spread of the opinion that «Armenians became Kypchak and started speaking Kypchaks» was influenced written by travelers.

Antonia Maria Grazini (1537-1611), Italian church figure, Martin Kromer (1512-1589), Polish historian and German traveler Johann Alnpe (1636) travelled to the regions where Armenians and Kypchaks lived between the 15th and 18th centuries and kept records. In his writings, «... the people who live in this region and call themselves Armenians speak only the Tatar-Kypchak language. Worship in Kypchak language. And only some priests use the Armenian language» (Chirli, 2005: 9). According to the opinions of the above-mentioned

scientists, professor, Turkicologist Nadezhda Ozakda (Chirli): «It is clear that the main language of Kypchak texts written in Armenian letters is Kypchak Turkish language. It is false that the Armenians were Kypchak and adopted this language as their mother tongue. This opinion should be reconsidered. We must take into account one thing, they are not Kypchaks who accepted the Armenian-Gregorian religion and became Christians. Kypchaks are the only ones who used Armenian letters he concludes.

Professor Erdogan Altynkaynak, a Turkish Turkologist made a great contribution to this topic and Turkology by studying the Gregorian Kypchaks and their languages. He translated the book «Proverbs and idioms of Gregorian Kypchaks written in the Armenian alphabet» published by the German orientalist Merck Adalbert in 1877 into Turkish and conducted his research. According to Erdogan Merck named this book as «Proverbs of the Turks». The content of this book is clearly written in Turkish; however, the proverbs and phrasal verbs in the book are written in the Armenian alphabet. The title of the book itself, proves that people who use the Armenian alphabet are not Armenian (Altynkaynak, 2011: 150).

There are approximately 355 proverbs and idioms in the book.

Unfortunately, Merck was not able to translate some parts of the book entirely, nevertheless, he could translate it successfully.

Since there are no letters like «sh» (ի) and «sh» (ի) in the Armenian alphabet, different letters were used instead. The letter «c» was sometimes used instead of «u», and the letters «c» and «3» were sometimes used instead of «u» (Altynkaynak, 2011:150).

The book illustrates examples of 76 proverbs and idioms found in the language of Turks in Turkey:

1. *Damlaya damlaya göl olur. / Damla damla göl olur. (353)*
2. *Kusursuz dost arayan dostsuz kalır. / Kusursuz dost arayan dostsuz kalır. (237)*
3. *Allah bir kapıyı kaparsa diğerini açar. / Allah bir kapıyı kaparsa birini açar (206)*
4. *Su testisi su yolunda kırılır. / Su bardağı su yolunda kırılır. (177)*
5. *Haydan gelen huya gider. / Haydan gelen huya gider. (176)*
6. *Ak akçe kara gün içindir. / Ak akce kara gün isindir. (9)*
7. *Kendi düşen ağlamaz. / Kendinden disen ağlamaz. (170)*
8. *Akıl yaşta değil baştadır. / Akıl yasta değil bastadır. (33)*
9. *Üzüüm üzümüne baka baka kararır. / Üzüm üzümüne bakarak kararır. (43)*
10. *Her kuşun eti yenmez. / Her kusun eti yenmes. (21)*
11. *Vakitsiz öten horozun boynunu keserler. / Vakitsiz öten horozun boynunu keserler. (48)*
12. *Balık baştan kokar. / Balık basdan kokar. (100)*
13. *Leyleğin ömrü laklak ile geçer. / Legleğin ömrü laklak ile gecer. (87)*
14. *Tok açın halinden anlamaz. / Tok agın halinden ne agnar. (123)*

The proverbs and idioms which are mentioned above, are still frequently used in both daily life of Turks and Kazakhs in Turkey. Undoubtedly, it proves that the Gregorian Kypchaks spoke the Kypchak language, and they were Turkic-speaking.

Table 1. Comparison of proverbs found in the Armenian-Kypchak language with proverbs in the Turkish and Kazakh languages.

Armenian-Kypchak language	Turkish languages	Kazakh languages
<i>Damlaya damlaya göl olur.</i>	<i>Damla damla göl olur.</i>	<i>The sea is filled by drops.</i>
<i>Akil yaşta değil baştadır.</i>	<i>Akil yasta değil bastadır.</i>	<i>The mind starts from the young age.</i>
<i>Balık basdan kokar.</i>	<i>Balık baştan kokar.</i>	<i>Fish rots from the head down.</i>
<i>Tok açın halinden anlamaz.</i>	<i>Tok açın halinden ne agnar.</i>	<i>A full child does not think that he will be hungry.</i>
<i>Kusursuz dost arayan dostsuz kalır.</i>	<i>Kusursuz dost arayan dostsuz kalır.</i>	<i>A person who is looking for a perfect friend, will be without any.</i>
<i>Allah bir kapıyı kaparsa diğerini açar.</i>	<i>Allah bir kapıyı kaparsa birini açar.</i>	<i>When God (Allah) closes one door, he opens another.</i>
<i>Haydan gelen huya gider.</i>	<i>Haydan gelen huya gider.</i>	<i>Easy come, easy go.</i>
<i>Her kuşun eti yenmez.</i>	<i>Her kusun eti yenmes.</i>	<i>It is forbidden to eat every bird.</i>
<i>Aza kanaat etmeyen çoğu bulamaz.</i>	<i>Aza kanagat et ki sokı bulasın.</i>	<i>Be grateful for what you have, you can lose it, though.</i>
<i>Ak akçe kara gün içindir.</i>	<i>Ak akce kara gün isindir.</i>	<i>Save money for a rainy day.</i>

It is obvious that our research problem is closely related to historical aspects. Today's written monuments have covered the 20s of the 16th century and the end of the 17th century. Those written in the earlier period have been lost, so there is a lack of information about them. However, we cannot deny that it was discovered and studied in earlier times. For example, Mkhitar Gosh's «Collection of Laws» - «Tore Bitigi», written in Armenian in the 12th century, has now become the object of research of many Turkologists. Although «Tore Bitigi» was originally written in Armenian in 1184-1213, it was translated from Armenian into Latin and from Latin into Polish in 1518-1519 under the King of Poland's instructions. In 1523 it was translated from Polish into Kypchak language. It is basically a Polish-Kypchak version of the law collection of Armiyanskiy Sudebnik (Kasapoğlu, 2012: 29).

The first who studied «Tore Bitigi» were Marian Levitskyi and Renata Konnova. The Polish version of «Tore Bitigi» was studied and presented to the public by these two scientists. Substantially, Turkologist A.N. Garkavets conducted the most extensive research related to «Tore Bitigi». He published his book «Tore Bitigi». In his book, A.N. Garkavets compared the French and Austrian versions of «Tore Bitigi». Moreover, in this book the Polish and Russian version were also included. He also compiled all his research work until 2000 related to the language of «Tore Bitigi» which were translated into Latin and he created a special collection of dictionaries (Akbulut, 2017: 27).

Nowadays a young Turkologist Ersin Akbulut, who is currently engaged in the study of Armenian-Kypchak monuments and analyzes the Austrian version of «Tore Bitigi» in his dissertation «Tore Bitigi» (Review of Texts). This version consists of three parts. The first part consists of introduction, the second part of the laws on the secular state and the third part of the procedural articles. In addition to these three parts, a collection of laws which consist of 24 articles describing the concept of law of the Kypchaks and 98 articles describing the Gregorian laws are attached. Ersin Akbulut expressed that he reviewed 149 to 210 of the Austrian versions of the decree, because these pages contain data about the customs and laws of the Kypchak Turks. The Austrian version of the Tore inscription is written in the Polish-Armenian alphabet (arevelahayeren) used in the Eastern dialect of the Armenian language. There are seven vowels in the alphabet. They are: *a*, (*a*, *á*) *e*, *ı*, *i*, *ı*, *o* (*ö*), *u* (*ü*). After the destruction of Bagratid state and by conquering Ani Seljuks, in the 11th century Gregorian Armenians started to settle in Ukraine as a result of migration. The main alphabet used by the Armenians who settled here was the Polish-Armenian alphabet used in the Western dialect of the Armenian language. This alphabet does not correspond at all to the Kypchak Turkic rules for using vowels. For instance, Armenians used the symbols (*ı*, *u*) to indicate the vowels and *ä* found in the texts. Furthermore, the letter *n* was used to indicate the letters *o* and *ö*, and the letter *nı* was used to indicate the letters *u* and *ü* in the Armenian alphabet. Some confusion was found in the works of Zh.Deni, T.Grunin, E.Schutz, Ya.Dashkevich and E. Tryarsky who had read the transliterated format of Gregorian texts in Kypchak Turk languages. However, a great specialist of Kypchak monuments with Armenian writing A.N. Garkavets read the texts according to the Turkish transcription and transliteration. For example, *köz* (*eye*), *kün* (*sun*), *köp* (*a lot of*), *körüin* (*blind*), *yürák* (*heart*). In addition, N.Garkavec also indicated the letters /a/ and /ä/ in the transcription with two different signs: *barçañız* «hepiniz» (all/everybody); *emgäk* (*emek*) – meal). One more symbol was used for the closed letter /e/: *eyämiz*, *sahibimiz*, Tanrı (our Lord, our Creator); *kendiläriniñ*; themselves (their). Therefore, phonetics and laws of the Gregorian Kypchak Turkish language are well preserved in the texts of Garkavets. Ersin Akbulut, in his dissertation «Tore Bitigi» comes to the following conclusion that there is a difference between the vowels used in «Tore Bitigi» and in Gregorian Kypchak Turkish. It goes without doubts, lip and voice harmonies are preserved in both texts. However, there are many places where the laws of harmony are violated in the texts. For example, when adding a noun forming suffix after the verb «*vuçi*» in old Turkish, the law of harmony of sounds is significantly violated. In addition, when the letters *g/g* change to *v*, the tone of voice is broken to the human ear. Some words with the /e/ sound found in Old Turkish were written in Gregorian Kypchak Turkish with /ı/ instead of /e/ in the texts. It leads to the break of sound rhythms. Moreover, /v/ changed to *a > u* to *e > ö* under the influence of a silent sound. There are 31 consonants used in Tore. They are: *b*, *c*, *ç*, *d*, *dz*, *f*, *g*, *ğ*, *h*, *h̄*, *j*, *k*, *k'*, *l*, *m*, *n*, *ñ*, *p*, *p'*, *r*, *r̄*, *s*, *ş*, *t*, *t'*, *ts*, *ts'*, *v*, *w*, *y*, *z*. Even in the use of consonants, sound harmony is not preserved. Voiceless consonants in the texts are as following: *k > ğ/g*, *p > b*, *t > d*, *k > g*, *-k- > -ğ-*, *b- > m-*, *ğ/g > y*, *q > h̄*, *k > h̄*, *b > v*, *k > h̄*, *g/ğ > v*, *g/y > v*, *d > y*, *d > t*, *g/ğ > k*. Between the texts, when silent consonants changed, the letter *g* at the end of words was sometimes dropped. It

is true that Gregorian Kypchak Turkish was influenced by Slavic languages and Armenian. As a consequence of these languages, some unique features of Turkish language have changed. The syntactic structure of Gregorian Kypchak Turkish texts is contrary to the structure of classical Turkish. The syntactic features of Tore dialect are similar to Gagauz Turkish, which is considered to be one of the modern Turkish dialects. (Akbulut: 28).

In documents, there are a lot of words related to trade and sales: *ališli berišli kiši* “merchant, speculator”, *paylaş* (shareholder), *bazar*, *bezirgän* (merchant), *kebit* (store), *ülüš* (share), *ziyanlı* (harmful), *ağça*, *pul*, *altın ağça*, *kümüš ağça*, *som taši* etc.. Along with metal names such as *altın*, *kümüš*, *sari yez*, *çalayî*, *bağır* with names of jewellery such as *altın yüziük yılan sıfatlı*, *altın sıvlu yüziük*, *biläziük*, *boyunçağ*, *indži* are also encountered. One of the words in the language of deed books belongs to lexis about lifestyle, clothing, fabric, house and construction.

Fabric names: *atlas*, *xadifa*, *çirmizi*, *ças ipäk* (eyebrow, pure, silk), *yašil altınli çamça*, *yurγan* (blanket), *belbaγ*, *türk yaγlıçi* (Turkish hostility),

Clothing names: *börk*, *xadifa börk*, *çayit* (paper) *börk*, *çatun kišiniñ börkü*, *saçtıyan etik*, *iç etik*, *yalan ton*, *tülkü ton*, *tiyin ton*, *teri ton*, *ton-opraç*;

Names of household items: *tepsi*, *çaşuç*, *tegänä*, *aγaç tegänä*, *biçaç*, *balta* etc.,

Names of saddle: *er*, *noçta*, *yügän*, *çayıš yügän* (crossbow), *çamçi* (17, 26-27).

There are generally three versions of Tore Bitigi. Different people at different times wrote them in Lviv and Kaments-Podolsk.

1. Wrocław copy (1523) registered as 1916/II in the library of the National Institute named after Wrocław Ossolineum.

2. Paris copy (Lviv version 1568) registered in the National Library of Paris (National Library of Paris) with number 176.

3. Stored in the library of the Vienna Mkhitarist Monastery with the number 468 (Vienna Mkhitarist Monastery), (Kamenets-Podolsk version 1575).

4. Hulia Kasapuli Chernel, one of the Turkic scholars from Turkey, in her book «Kypchak Turkish with Armenian script» published in 2012, focuses on the monuments of Armenian-Kypchak written in the 16th and 17th centuries. In her book, she gives an overview of the history of the writings written in earlier century.

Hulia Chernel, according to the genre and style of Armenian Kypchak written heritage on the basis of professor A.N.Garkavec's research classified as the following (Çengel, 2021: 29):

- 1) Historical records;
- 2) Legal codes and act documents;
- 3) Philological works;
- 4) Religious literature;
- 5) Works of art;
- 6) Classified as natural science literature.

Religious works: Among the Armenian Kypchak written monuments there are a lot of written works which have religious content. They were written in Kypchak language with Armenian letters and stored in the libraries of Europe, Russia and Armenia. Among written works of religious direction, we can include 5 Psalm collections, 1 Psalm dictionary, 9 prayer

books (one of them is a printed work), 4 sermon collections by Vartabed Anton, letters of Apostle Paul and works written about the lives of saints. The first translation of the psalm into Kypchak Turkish was made in 1575 in Lviv. It is not known who made the first translation of the Psalms. Deacon Lussig retranslated the Psalms five years later, in 1580 (Çengel, 2021: 30).

Prayer books: Among the prayer books, the most necessary book is «Algiş Bitigi» (The book of Gratefulness). It was published in Lviv in 1618, was known in the world of science as the first printed book in Turkish. The work is stored in the library of Leiden University of Holland (Leiden University Library). This book was first introduced to the public in 1961 by scientist Edmund Schutz. In 1962, he published the transcribed text and dictionary of the three prayers in the book (Çengel, 2021: 31).

It should be noted that Nadezhda Özakda (Chirli), a professor of Kozatepe University and a Turkologist translated «Algiş Bitigi» into Turkish and published the book «Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı, ALGIŞ BİTTİĞİ» in 2005.

Philological works: Two language textbooks about the Armenian language written in Kypchak, 5 Armenian Kypchak dictionaries and 1 dictionary of Psalms. These works were in Lviv between 1581 and 1613. Today they are kept in the libraries of Yerevan, Vienna and St.Petersburg (Çengel, 2017: 17).

Literary works: «Bilgir Hikar's» story is written in Kypchak with Armenian letters. There is also discussion among scholars that it was translated from Armenian into Kypchak. It is recorded in the Ermeni Mekhitarist Library in Vienna as manuscript # 468. (Çengel, 2021: 31).

Works on natural sciences:

Andrey Torosovich's work «The Secret of the Philosopher's stone» can be attributed to the work written in the direction of natural science. Exactly this work was written for chemical problems between 1626-1631. It is preserved in the State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. (Çengel, 2021: 31).

In 2012 a special scientific visit to Ukraine was organized by the International Turkic Academy established in Astana. The purpose of this visit was to obtain, if possible, digital photocopies of Kypchak monuments with Armenian writing stored in archives, libraries and museums of Lviv and Kyiv. As a result of the visit, photocopies of all Armenian-Kypchak monuments which were preserved in Ukraine were taken and brought to Kazakhstan. (Qūdasov, 2016: 24).

Furthermore, in her book, Hulia Chengel briefly touched on every work of different genres written in the Armenian-Kypchak language.

Results

The language of Armenian-Kypchak monuments, covering numerous genres, is very rich. There are words and phrases related to the cultural and spiritual world, material culture, public and social life, profession and the Turkic peoples' lifestyle are extensively reflected in them. These linguistic materials are abundantly found in the records of the act books, which were recorded directly from the mouths of court visitors. According to grammatical

rules of Kypchak language new words were created to give concepts and names that have no equivalent. Linguistic facts reflected in written monuments include all thematic groups of Kypchak language vocabulary. The main vocabulary is made up of the general Turkish vocabulary.

According to historical development and external linguistic influences, new word usages created on the basis of Kypchak language in order to expand the meanings of words and giving new concepts can be noticed. This process was also used to create new words by word-forming way, exactly by adding suffixes. In the written monuments, there are loads of words that inform about the names of various phenomena and objects, beliefs and culture; moreover, borrowed names are also adopted from the original language with absence of equivalent in the Kypchak language. The inclusion of borrowed words in the vocabulary along with original words is considered as a phenomenon characteristic of all languages.

Conclusion

In the process of studying the lexicon of a certain language, it is important to take into consideration the natural conditions in which the people lived, economy, the main occupation, household features, socio-political structure, features of the ancient beliefs of the people. The essential vocabulary of the language if the written monuments consists of words common to modern Kypchak and other Turkic languages, that is, words of general Turkic character. It is seen that a large group of Turkic words from ancient times, although they have undergone phonetic changes that form their own system of modern Turkic languages, have preserved their main characters and lexical meanings. General Turkic vocabulary is a common treasure that was the impetus for the modern Turkic languages and the basis for their further development. By studying the linguistic features of the Armenian-Kypchak written monuments, which prove the deep history of Kazakh language, is one of the most significant drawbacks in the language history. Therefore, the importance of studying the language of our relics written in Armenian script proves the relevance of the topic of our article.

Reference

Гаркавец А.Н., 1980. Армяно-кыпчакские письменные памятники XVI-XVII вв. // Средневековый Восток: источниковедение и историография. Москва. С. 81-90.

Гаркавец А.Н., 2002. Кыпчакское письменное наследие. Том I. Каталог и тексты памятников армянским письмом. Алматы: Дешт и Кыпчак. 1084 с.

Құдасов С.Ж., 2016. XVI-XVII ғғ. армян-қыпшақ тіліндегі сот жазбалары // Түркология журналы. №5. Түркістан. Б. 21-28.

Манкеева Ж.А., 2021. Қазақ тілінің түркілік сабақтастығы. Turkic Studies Journal № 3, 3. Б. 47-51.

Akbulut E., 2017. Töre Bitigi (inceleme, metin). Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığs. 149 s.

Akman F., 2021. «Ermeni kırçakçasından karay türükçesine yansımalar: yeterlilik kategorisi» . Türklük Bilimi Araştırmaları. S. 11-18.

- Altinkaynak E., 2011. Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. №10. S. 149-156.
- Kasapoğlu Ç., 2012. «Ermeni Kıpçak Türkçesi». Dil Araştırmaları. Bahar. №10. S. 29-30.
- Kasapoğlu H., 2009. «Ermeni harfli kıpçakça söz varlığı üzerine notlar». International Journal of the Central Asian Studies. №13. S. 165-181.
- Kutalmış M., 2004. On The Armeno Kolchak. Karadeniz Araştırmaları. №2. S. 35-40.
- Özkan İ.E., 2021. Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. №1 (51). S. 116-132.
- Özgür C., 2019. Kıpçak türükçesi söz varlığında sinonim kelimeler. Türkoloji. №96. S. 29-34.
- Pamukçıyan K., 2002. Ermeni Harfli Türkçe Metinler. İstanbul: Aras Yayıncılık. 256 s.
- Salan M., 2017. Atamızın duası'nın ermeni kıpçakçası bir versionu. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. №12. S. 83-90.
- Çengel H. K., 2012. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi. Dil Araştırmaları. №10. S. 17-81.
- Chirli N., 2005. Bir Ermeni Kıpçakçası Metni: Alış Bitigi (Durum Ekleri İncelemesi, Metin, Dizin). Türklük Araştırmaları Dergisi. S. 313-317.

Reference

- Garkavecz A.N., 1980. Armyano-ky`pchakskie pis`menny`e pamyatniki XVI-XVII vv. [Armenian-Kypchak written monuments of the 16th-17th centuries]. Srednevekov`j Vostok: istochnikovedenie i istoriografiya [Medieval East: Source Studies and Historiography]. Moscow: P. 81-90. [in Russian].
- Garkavecz A.N., 2002. Kypchakskoe pismennoe nasledie. Tom I. Katalog i teksty pamätnikov armänskim pismom [Armenian-Kipchak written monuments of the XVI-XVII centuries]. Almaty: Deşt i Kypchak. 1084 p. [in Russian].
- Qudasov S.Zh., 2016. XVI-XVII ğġ. armän-qypşaq tılındegı sot jazbalary [XVI-XVII c. Court records in Armenian-Kypchak language]. Türkologia jurnaly. Türkıstan. P. 21-28. [in Kazakh].
- Mankeeva J.A., 2021. Qazaq tılınıń türkılık sabaqtastyġy [Turkic continuity of the Kazakh language]. Turkic Studies Journal. № 3, 3. P. 47-51. [in Kazakh].
- Akbulut E., 2017. Töre Bitigi [Töre Bitigi], (inceleme, metin [review, text]). Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Elazığs. 149 p. [in Turkish].
- Akman F., 2021. «Ermeni kıpçakçasından karay türükçesine yansımalar: yeterlilik kategorisi» [«Reflections from Armenian Kipchak to Karaite Turkish: Proficiency Category»]. Türklük Bilimi Araştırmaları. P. 11-18. [in Turkish].
- Altinkaynak E., 2011. Ermeni Alfabeti ile Yazılı Gregoryen Atasözleri Kitabı. [The Book of Gregorian Proverbs Written with the Armenian Alphabet]. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. №10. P. 149-156. [in Turkish].
- Kasapoğlu Ç., 2012. Ermeni Kıpçak Türkçesi [Armenian Kipchak Turkish]. Dil Araştırmaları [Linguistic Studies]. Bahar. №10. P. 29-30. [in Turkish].
- Kasapoğlu H., 2009. Ermeni harfli kıpçakça söz varlığı üzerine notlar [Notes on the existence of the kipchak word with Armenian letters]. International Journal of the Central Asian Studies. №13. P. 165-181. [in Turkish].
- Kutalmış M., 2004. On The Armeno-Kipchak. Karadeniz Araştırmaları. №2. P. 35-40. Özkan İ.E., 2021. Ermeni-Kıpçak Kültür Etkileşimi ve Bununla Birlikte Oluşan Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi [Armenian-Kipchak Cultural Interaction and Concomitant Kipchak Turkish with Armenian Letters]. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi. №1 (51). P. 116-132. [in Turkish].

Özgür C., 2019. Kıpçak türükçesi söz varlığında sinonim kelimeler [Synonym words in the presence of Kipchak yiwu words]. Türkoloji. №96. P. 29-34. [in Turkish].

Pamukçıyan K., 2002. Ermeni Harfli Türkçe Metinler [Turkish Texts with Armenian Letters]. İstanbul: Aras Yayıncılık. 256 p. [in Turkish].

Salan M., 2017. Atamızın duası'nın ermeni kıpçakçası bir version [An Armenian kipchak version of the prayer of our ancestor]. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi. №12. P. 83-90. [in Turkish].

Çengel H.K., 2012. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi [Kipchak Turkish with Armenian Letters. Language Studies]. Dil Araştırmaları. №10. P. 17-81. [in Turkish].

Chirli N., 2005. Bir Ermeni Kıpçakçası Metni: Alğış Bitigi [An Armenian Kipchak Text: Alğış Bitigi]. Türklük Araştırmaları Dergisi. P. 313-317. [in Turkish].

***А. Серікқазықызы^а**

^аӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

(E-mail: akonya_alakol_kz@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: akonya_alakol_kz@mail.ru*

Р.А. Авакова^б

^бӘл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы,

(E-mail:r_avakova@mail.ru)

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштерінің Түркияда зерттелуі

Аннотация. Мақалада бұрын-соңды қарастырылмаған мәселе көтеріледі. XVI-XVII ғасырларда армян әліпбиімен жазылған қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштердің Түркиядағы ғалымдардың тарапынан зерттелуі жайлы айтылады. Бұл кезеңде армяндар мен қыпшақтар тарихи оқиғаларға байланысты бір елді мекенде өмір сүрген. Әсіресе, қыпшақтар мен армяндардың арасында саудаттық жұмыстары белсенді жүргізілген, кейінірек туыстық қарым-қатынастар орнаған. Соның нәтижесінде, армян-қыпшақ тілі пайда болып, армян-қыпшақ жазба ескерткіштері дүниеге келген. Ғалымдардың айтуынша, Украина аумағында өмір сүрген армяндар XVI-XVII ғасырларда өздерінің туған тілі – армян тілін ұмытып, күнделікті өмірде ауызекі сөйлеу тілі ретінде қыпшақ тілін қолданған, қыпшақ тілінде дұға жасаған. Тіптен, кейбір дереккөздер көрсеткендей, армян тілінде тек шіркеу қызметкерлері ғана сөйлеген.

Түрік және армян ғалымы К. Памукчия армян-қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттеумен айналысқан ғалым Я. Дашкевичтің жіктемесін негізге ала отырып, армян-қыпшақ тілінің даму кезеңін үшке бөліп қарастырады. Олар: біріншісі – армяндардың қыпшақ тілін ауызекі сөйлеу тілі ретінде меңгеруі және жазба тілге дейінгі кезеңі (XIII ғасырдың соңы мен XV ғасырдың арасы). Екіншісі – армян-қыпшақ жазба тілінің қалыптасуы және армян-қыпшақ жазба тілінің гүлдену кезеңі (XVI ғасырдың басы мен XVII ғасырдың бірінші жартысы, яғни 1524-1699 жж). Үшіншісі – армян-қыпшақ тілінің құлдырауы және жойылуы кезеңі (XVIII ғасырдың екінші жартысы) деп атап көрсетеді.

Кілт сөздер: армян-қыпшақ ескерткіштері, армян-қыпшақ тілі, қыпшақ тілі, қыпшақтар, мақал-мәтелдер, стилі мен жанры, ауызекі сөйлеу тілі, жазба тіл, түрік ғалымдары.

***А. Серикказыкызы^а**

*«Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: akonya_alakol_kz@mail.ru)*

**Автор для корреспонденции: akonya_alakol_kz@mail.ru*

Р.А. Авакова^б

*^бКазахский национальный университет имени им.аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: r_avakova@mail.ru)*

Изучение памятников армяно-кипчакской письменности в Турции

Аннотация. Статья посвящена изучению учеными Турции письменных кипчакских памятников, написанных армянским алфавитом в XVI-XVII веках, когда в силу ряда исторических событий и причин армяне и кипчаки территориально проживали вместе. Кипчаки и армяне особенно активно вели торговлю, между ними установились культурные, родственные связи и отношения. В результате появился армяно-кипчакский язык, на котором были написаны памятники армяно-кипчакской письменности. Также в армянских колониях на территории Украины, Молдавии, Польши в XVI-XVII веках армяне активно использовали кипчакский язык в качестве разговорного языка в повседневной жизни, в торговле, в религиозных молениях, в судебных и других решениях.

Турецкий ученый К. Памукчия, опираясь на классификацию Я. Дашкевича, занимавшегося изучением памятников армяно-кипчакской письменности, процесс развития армяно-кипчакского языка делит на три этапа. Первый этап – овладение армянами кипчакским языком как разговорным языком (конец XIII и XV вв.). Второй этап – период становления армяно-кипчакского письменного языка и расцвет армяно-кипчакского письменного языка (начало XVI-первая половина XVII в., т. е. 1524-1699 гг.). Третий этап – период упадка и гибели армяно-кипчакского языка (вторая половина XVIII века). Авторы статьи освещают эти исторические этапы развития армяно-кипчакского языка, раскрывают особенности его письменного и разговорного типов, привлекают для иллюстрации пословицы и поговорки из армяно-кипчакского языка.

Ключевые слова: армяно-кипчакские памятники, армяно-кипчакский язык, кипчакский язык, кипчаки, пословицы и поговорки, стиль и жанр, разговорный язык, письменный язык, турецкие ученые.

Information about authors:

Serikkazykyzy Akbota, PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi str., Almaty, Republic of Kazakstan.

ORCID 0000-0002-1796-5541

Avakova Raushan Amirdinovna, Doctor of Philology, Professor of the Department of Turkic Studies and Language Theory, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi str., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>

Scopus ID 55917762700

Авторлар туралы мәлімет:

Серікқазықызы Ақбота, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-1796-5541

Авакова Раушан Амирдиновна, филология ғылымдарының докторы, түркітану және тіл теориясы кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби, 71, Алматы, Қазақстан Республикасы.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>

Scopus ID 55917762700

Сведения об авторах:

Серикказықызы Акбота, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-1796-5541

Авакова Раушан Амирдиновна, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии и теории языка, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, аль-Фараби, 71, Алматы, Республика Казахстан.

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4631-1755>

Scopus ID 55917762700

Lexical Peculiarities of Kazakh Spoken in China

*S.Zh. Tazhibayeva^a, I.A. Nevskaya^b, A.K. Mutali^c, A. Kadyskyzy^d,
A.A. Absadyk^e

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz). *Corresponding author: tazhibaeva_szh@enu.kz

^bFrankfurt University, Frankfurt, Germany; Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Philology, Novosibirsk, Russia. (E-mail: nevskaya@em.uni-frankfurt.de)

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: mutali_tur62@mail.ru)

^dL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: kadys_a@mail.ru)

^eAkhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan
(E-mail: absalmas@mail.ru)

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Keywords:

The Kazakh language, the Kazakh ethnic groups, Chinese influence, language variety, lexicon, peculiarities, sociolinguistic situation.

IRSTI 16.41.25

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-130-145>

After the collapse of the Soviet Union, the relationship between the Republic of Kazakhstan and the People's Republic of China has increased in the fields of economics, politics, and culture. This situation attracts the attention of scholars dealing with the functioning of the Kazakh language in China. The Kazakh language in China has developed differently than the Kazakh language in Kazakhstan. The situation of the Kazakh language in and outside Kazakhstan differed greatly during the Soviet era, especially in the period between 1930-1991. After Kazakhstan gained its independence, the Kazakh language became the state language of the Republic of Kazakhstan. Ethnic Kazakhs from different parts of the world started migrating to their historical Motherland. In Kazakhstan, they have encountered various socio-cultural problems, the main of which is connected with different cultural backgrounds. Kazakhs in Kazakhstan have been strongly influenced by the communist ideology and the Russian culture. As for the ethnic Kazakhs from China they have also been influenced by the communist ideology, the Chinese language and culture. All that was mirrored, in the Kazakh language varieties they speak. This article aims at describing specific lexical language features of Kazakh spoken in China.

Received 28 September 2023. Revised 05 October 2023. Accepted 19 November 2023. Available online 30 December 2023.

For citation:

S.Zh. Tazhibayeva, I.A.Nevskaya, A.K. Mutali, A. Kadyskyzy, A.A. Absadyk Lexical peculiarities of Kazakh spoken in China // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 130-145. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-130-145>

Introduction

The language situation of the Kazakh language has tremendously changed at present. The article aims to show some peculiarities of the variety of the Kazakh language spoken in China. The Kazakh language belongs to the Kipchak branch of the Turkic languages of the Altai language family.

Kazakh is not a pluricentric language like German, Chinese, or English and understood without difficulty by Kazakhs coming from different regions. Pluricentric is a term applying to languages that have several interacting codified standard forms, often corresponding to different countries (Stewart, 1968: 534), compare German in Germany, Switzerland, Austria, etc. Although at present, Kazakh is spoken in a number of countries, it has only one standardized form – Standard Kazakh of the Republic of Kazakhstan.

Kazakh is considered not to have distinct dialects either. Turcologists noticed the closeness of the language of all Kazakh speakers, both in Kazakhstan and in neighboring countries, already in the nineteenth and twentieth centuries. V. Radlov was the first scholar to express the idea that the Kazakh language has no distinct geographic variants (Radlov, 1866). This point of view was supported by N. Ilminsky and S. Malov who assumed that Kirghiz-Kaisaks' language was not divided into dialects (Brokgauz, 1895). Zhusipbek Aimauytuly introduced the term “local peculiarities” instead of dialects (Naqysbekov, 2001). However, N.T. Sauranbaev wrote: “the Kazakh language is monolithic and has preserved many features of the languages of the ancient Turkic tribes. Nevertheless, the Kazakh language is not unified, like any language. Although a series of phonetic deviations and lexical divergences can be found in the Kazakh language, there are no obvious dialects in it like the ones in the Uzbek, Kirghiz and other languages.” (Sauranbaev, 1982: 249).

According to the *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, dialectology is “the study of the regional variations of a language. Usually, studies in dialectology have concentrated on different words used in various dialects for the same object or on different pronunciations of the same word in different dialects” (Richards, Schmidt, 2003: 156). There are many ways of speaking languages; each way of speaking can be a variety. R. Hudson defines a variety of language as “a set of linguistic items with similar distribution” (Hudson, 1996: 22). Speech varies depending on the specific region of the speaker. As for the regional variation, he states that it is “variation in speech according to the particular area where a speaker comes from. Variation may occur concerning pronunciation, vocabulary, or syntax. For example, in the southwest of England and in the American Midwest, many speakers use an /r/ sound in words such as *her*, *four*, *part*, whereas speakers from some other places, such as the London region and New England, do not” (Richards, Schmidt, 2003: 452).

Variation can be called a language; it refers to the “differences in pronunciation, grammar, or word choice within a language. Variation in a language may be related to the region, to social class and/or educational background or to the degree of formality of a situation in which language is used” (Richards, Schmidt, 2003: 577).

This article deals with the sociolinguistic situation of ethnic Kazakhs in China and the formation and functioning of the word-stock in the Kazakh language spoken in China. Our

main purpose is to investigate lexical peculiarities of Kazakh as spoken in China. The article describes the sociolinguistic situation of Kazakhs in China, presents previous research on the language of ethnic Kazakhs in China, detects and analyzes the factors that are contributing to the lexical divergence of Kazakh as spoken in China from Standard Kazakh in Kazakhstan, describes some peculiarities of the Kazakh language in China and conducts a comparative analysis of Standard Kazakh and Kazakh as spoken in China.

Sociolinguistic situation of ethnic Kazakhs in China: General information

The Kazakh language in China is one of the most important minority languages: it serves as a lingua franca in predominantly Kazakh localities, that is, the Kazakh language is the common language used by other ethnic groups in that area where Uyghur, Chinese, Sibe (or Xibo) and Tyva are also spoken. The Xinjiang Television was established in October 1970 in Urumqi; since 1993, programs have been conducted in Kazakh beside Chinese and Uighur. At present, there are 15 channels; three of them are in Kazakh. Local, domestic and foreign news is broadcasted in Kazakh, the broadcasting time is two hours per day in Ili, Altai, and Tarbagatai. In addition, in Beijing, the National Radio of China broadcasts in the Kazakh language for 7 hours a day. In Urumqi, the Xinjiang Peoples' Radio Station releases programs in Kazakh five days a week, for 18 hours a day, and in Ili 16 hours a day (Tazhibayeva et al., 2018: 64).

According to the 2010 census, the Kazakhs in China number 1,462,588 (Dwyer, 2016: 11). Most Kazakhs live in the northern part of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region (XUAR), in the vast parts of the Xiangjiang Tian Shan Mountains, the Altai Mountains and the Dzungarian Lowland. We agree with Arienne M. Dwyer's idea that Chinese Kazakhs have a "double minority" status, in that their language is subordinate to the regional lingua franca, Uyghur (Dwyer, 2016: 11), because some universities teach their courses not only in Chinese, but also in Uyghur in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region. Many Kazakh young people are fluent in two or three languages. Arienne M. Dwyer explains this by fact that the Uyghur language has a privileged language status compared to other Turkic languages; being the titular language of the so-called Xinjiang Uyghur Autonomous Region and enjoying the support of print and broadcast media (and, until 2002, schooling), the Uyghur language can be considered vigorous and not endangered (Dwyer, 2016: 8). Arienne M. Dwyer describes the Kazakh language as a sub-regional lingua franca, used by several groups in northwestern Xinjiang; it is also cannot be considered endangered because both languages "serve important functions for business and intergroup communication. They are learned outside of the home either formally or informally and often have a standardized (though perhaps not officially sanctioned) written form" (Dwyer, 2016: 11).

Previous research

There are many local lexical peculiarities of the Kazakh language inside and outside the territory of Kazakhstan. As an ethnic minority, the Kazakhs in China have to use the state language of the country they reside in as a lingua franca for the purpose of communication.

Several scholars, such as Mark Kirchner, William Fierman, Aynur Abish, Uldanay Jumabay and others, investigated the Kazakh language spoken in China.

In Kazakhstan, the history of the ethnic Kazakhs in China, their language and its lexical peculiarities were studied by a number of scholars, such as N. Mukhametkhanuly, G.M.Mendikulova and Zh.T. Mamyrkhanova.

Local special features of the Kazakh language, its lexicon as well as the Kazakh culture were investigated also by Chinese scholars, such as Li Sen, Geng Shimin and Bi Xun.

After the Republic of Kazakhstan has become an independent country in 1991, various issues of the Kazakh language inside and outside Kazakhstan have been studied by many domestic and foreign scholars. In particular, Mark Kirchner studied the phonology of the Kazakh language of a Kazakh ethnic group in Turkey, William Fierman studied the functions and sociolinguistic features of the Kazakh language during the Soviet era and thereafter. Aynur Abish and Uldanay Jumabay, ethnic Kazakh scholars from China, conducted research on different grammatical problems of the Kazakh language used in China. In addition, a number of Kazakhstani scholars have also investigated various research problems of the Kazakh in China: N. Mukhametkhanuly studied the condition of the Kazakh ethnic group in People's Republic of China, while G.M. Mendikulova conducted a comprehensive study of the history of migration between Kazakhstan and China in the 1860s-1960s. Zh.T. Mamyrkhanova analyzed lexical features of the Kazakh language in China (Tazhibayeva et al., 2018).

The Kazakh language has been studied by a Chinese scholar Li Sen. Li Sen was the first to differentiate the local specific features of the Kazakh language in China. In 1955, he organized a seven-people expedition to the regions that were densely populated by the Kazakhs. Li Sen revealed a number of phonetic peculiarities of their language; e.g. in Kazakhstan, Kazakh uses *tize*, *lezde* while Chinese Kazakh *dize* 'knee'; *ilezde* 'split-second'; the sound [q] (IPA transcription, its Latin Turcological transcription is *k*)¹ appears mostly in borrowed from Arabic words in the Kazakh language in China; e.g. *ķabar* 'news', *tāryik* 'history', *ķat* 'letter' in Chinese Kazakh while *habar*, *tarih* and *hat* in Kazakhstani Kazakh (Li Sen, 1993).

A famous Chinese scholar and Old Turkic language researcher in China Geng Shimin studied the Kazakh language and its grammar. In his book *Contemporary Kazakh Grammar* he presented his research on the history of the Kazakh language, the Kazakh literature, vocabulary, dialects, and sentence structures (Geng Shimin, 1989).

Bi Xun also studied the Kazakh language and made a great contribution to the preservation of the Kazakh cultural heritage. He published Kazakh myths and legends, folk tales, investigated the Kazakh history and traditional culture (Bi Xun, 2006).

Diarbek Alimakynuly studied varieties of Kazakh in China with respect to their phonetic, lexical and grammatical peculiarities. Some scholars in China divided the Kazakh language into two dialects: south-western and north-eastern ones. Diarbek Alimakynuly presented several peculiarities of the dialects of the Kazakh language. According to him, the Altai region belongs to the north-eastern dialect and the Ili region belongs to the south-western dialect, e.g. 'clover' and 'bucket' in the Altai region are *ķonjīška* and *ķätel* while in the Ili region *bede* and *ķelek* (Alimaqynuly, 2016).

¹ The transcription system used in the paper is a Turcological convention which is proposed by Johanson & Csató (2022), Johanson (2021: 6–10) and adopted by Abish (2016) and Jumabay (2022).

Factors influencing the Kazakh language in China

There are some varieties of the Kazakh language both in China and in Kazakhstan that have emerged because of the contact influences of different languages and cultures. A lot of factors have caused the divergence of varieties of the Kazakh language in both countries. The main factors among them are alphabetic systems, political factors, and globalization (Table 1).

Table 1. The main factors influencing the divergence of the Kazakh varieties in China and Kazakhstan and their impact

The main factors	Alphabetic systems	Political Factors	Globalization
In Kazakhstan	The Cyrillic alphabet	Using Russian loans e.g. <i>semiya</i> ‘family’ and <i>karındaš</i> ‘pencil’ from Russian <i>sem’ja</i> and <i>karandaš</i>	The influence of the Russian language through the mass media, now the English is becoming popular with the young generation.
In China	The Arabic alphabet (<i>töte žazuw</i>)	Using Chinese loans e.g. <i>yawkıñ</i> 遥控 ‘remote control’; <i>juñgo</i> ‘China’ *Kazakhs in China use these words orally in their daily life not in writing. Usage of borrowed Kazakh words of Russian origin (apparently through the Kazakh of Kazakhstan) <i>kapıwsta</i> ‘cabbage’ and <i>bölke</i> ‘bread’ from Russian <i>kapusta</i> and <i>bulka</i>	People get their education today predominantly in Chinese and use Kazakh only in a restricted linguistic domain, mostly at home. Kazakh speakers in China are mostly multilingual. They have different types of multilingualism. However, there are still few monolingual speakers in the rural areas.

Alphabetic systems

In whatever part of the world the Kazakhs live, they understand Kazakh oral speech of the Kazakhs living in other areas. However, they do not understand the written language of each other because of the differences in the alphabetic systems. The Cyrillic alphabet is used in Kazakhstan, as well as among ethnic Kazakhs in Russia and Mongolia. The Arabic alphabet (*töte žazuw*) is used by Kazakhs in China, Afghanistan, and Iran. Latin is used by ethnic

Kazakhs of Turkey and other European countries. The use of different writing systems by one ethnicity led, firstly, to its separation from the common written heritage in the 19th and the beginning of the 20th centuries. Secondly, it leads to misunderstanding of the Kazakh written language. A huge layer of modern scientific and fictional literature as well as historical documents cannot be read both by Kazakhs in Kazakhstan and outside it. Thus, the Kazakh written language has failed to fulfill its unifying function. As a result, this has weakened the standing of the language and its functions.

Political Factors

In China, after the creation of the People's Republic of China (PRC) in 1949, textbooks and scientific and technical books in the Kazakh language printed in Kazakhstan became available in China during the Soviet Union era. There was a tendency to copy the Kazakh Standard language from Kazakhstan, e.g. *bölke* '(loaf of) bread' from Russian *bulka*, *kämpit* 'candy' from Russian *konfeta* (pronounced as *kanfeta*), *aptobus* 'bus' from Russian *avtobus* (pronounced as *aftobus*), *poyiz* 'train' from Russian *pojezd*, *mășine* 'car, machine' from Russian *mašina*, *kapuŭsta* 'cabbage' from Russian *kapusta*, *qarındaş* 'pencil' from Russian *karandaş*, *semiya* 'family' from Russian *sem'ja*. Arienne M. Dwyer states that such words of Russian origin have been borrowed due to the close relationship in the 1950s between the Soviet Union and China (Dwyer, 2016: 3-5). They were copied from Russian. Their spelling and pronunciation have been changed according to the phonetic rules of Kazakh, e.g. *qarındaş*, compare *karandaş* in Russian, *kämpit*, compare *konfeta* in Russian. Later, the deterioration of the Sino-Soviet relations has also caused inconvenience to the Kazakh people of the two countries. Their language was no exception. The words and phrases copied from the Soviet Kazakhstan variety had been banned and ruled out. Previously Kazakh or Russian terms started to be expressed in Chinese. This situation continued until the Xinjiang Language Committee on normative terms was created. In 1960, the Minority Languages and Writing Committee was established in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China in order to ensure a comprehensive development of the languages of minorities, including the Kazakh language. The main purpose of this committee is to monitor the correct use of new words, their modernity and their response to the linguistic requirements of the minority languages (Abish, 2016: 6).

Globalization

Many minority languages around the world are threatened with extinction in the 21st century due to the globalization processes. According to the research of M. Krauss, since 1970, about 60% of more than 7,000 languages in the world have disappeared or are become acutely endangered (Krauss, 1992: 4). At present, Kazakh in China is spoken mostly by multilingual speakers. The speakers represent different types of multilingualism: there are still, however, few monolingual speakers in the rural areas. Most native speakers of Kazakh have acquired native-like competence in Chinese and those in contact with the largest Turkic minority language also speak Uyghur. Contrary to this, there are speakers of other minority languages who use Kazakh as a lingua franca. The linguistic situation of young Kazakhs living in urban settings is significantly different. They get their education predominantly in Chinese today and use Kazakh only in a restricted linguistic domain, mostly as the language of informal communication within the family and with Kazakh friends. The number of schools with the

Kazakh language of education is declining from year to year. Children of ethnic Kazakhs have to study in Chinese schools. Thus, the functions of the language of ethnic Kazakhs are narrowing and weakening. Kazakh from a dominant language is turning into a household language (Abish, 2016). The ongoing processes of globalization, the influence of the Chinese language through the mass media and education contribute to the destruction of the unique culture and language of ethnic Kazakhs living in China.

Peculiarity of social culture and intercultural communication

Sh. Sarybaev, Zh. Bolatov have done research on the peculiarities of the Kazakh language of repatriates from China (2000). Sh. Sarybaev states: “There are a lot of Kazakhs repatriated from China to the Makanshy region. According to available researched data, the Chinese and Uyghur languages have had a lot of influence on the Kazakh language; in agricultural terminology: *lobi* (from Chinese) *rediska* (from Russian) ‘radish’, *łazi* (from Chinese) *kızııl bırıř* ‘red pepper’, etc.” (Sarybaev, 2000: 83). Zh. Bolatov has stated that repatriates from China have an ethnic similarity with residents of Eastern Kazakhstan, Semey, Pavlodar, and Almaty regions (Bolatov, 1990: 38).

We have studied some oral and written examples of the Kazakh language used in China:

1) *Менің әпекеме чезы рең жарасады*. Latin Turcological transcription: *Meniñ äpekeme čezi reñ žarasadı* (Kazakh language variant in China). The word *čezi* 茄子 (Qiézi) means ‘aubergine’. The sentence in English is interpreted as ‘My sister looks good in the aubergine colour (about clothes)’.

2) *Иаукуң қайда? Бүгінгі жаңалықтарды көрейін деп едім. Тауып берші*. Latin Turcological transcription: *Yawkuñ qayda? Bügingi žaňalıqtardı köreyin dep edim. Tawıp berři*. The sentence is translated into English as ‘Where is the remote control? I want to see the news. Please find it for me’. *Yawkuñ* 遥控 means ‘remote control’.

During the Soviet era in Kazakhstan, the Soviet government aimed to promote the integration of various ethnic groups. The oppression of ethnic minority languages lasted for 70 years. Affected by this, various educational institutions used the Russian language for teaching; as a result, the mother tongue – the Kazakh language could not be fully mastered by young generations, and the scope of its application was limited.

Here are some written examples of the Kazakh language used in China:

1) *Ақынның 2002 жылға дейінгі шығармалары айтыс ақындарына арналған желілес кітап «Ақындар айтысы» (Күлән дәптерінен) дейтін жинақ болып баспадан шықты*. Latin Turcological transcription: *Aқınnıñ 2002 žılğa deyiñgi řığarmaları aytıс aқındarıна арнаған želiles kıtap “Aқıндар аytісі” (Külän дәpterінен) deytin žınaq bolıp baspadan řiktі* (Aqyndar aitysy, 2009). ‘All the works written by the poet until 2002 had been published as a series of books named *Aқıндар аytісі* which are devoted to the *aytıс* poets. *Želiles kıtap* means ‘a series of books’, it is used only in China while it is used as *kıtap seriyaşı* in Kazakhstan.’ *Želilesis* a term used by ethnic Kazakhs in China; it is not used in Standard Kazakh.

2) *Таңжарық өлеңдерінен таңдамалыларда (ханзуша) қамтылған 44 өлеңінің ішінде Іле туралы өлеңдер тең жарымына таяуын иеленген*. Latin Turcological transcription: *Taňžarıq öleñderінен taňdamalılarda (hanzıwřa) қamtıлған 44 öleñiñiñ ішінде Іle тұralі öleñder teñ žarımına tayawin iyelengen*. ‘There are nearly half of the poems about Ile among the 44 poems in the book “*Tangzharyk selected poems* (Hanzıwřa is a Chinese loan).

3) “*Іле педагогика шүеюаны ғылыми журналының*” 2009 жылғы жалпы мазмұны Latin Turcological transcription: “*Ile pedagogika šü eyuanı ǵılımi žornalıñıñ*” 2009 žıltǵı žalptı mazmıñı. The general content of the “*Journal of Yili Normal University*” in 2009. *Šüeyuan* means ‘a college or a university’ in Chinese.

4) *Таңжарық Жолдыұлы (1903-1947) өзінің алға басар идеясы, жемісті поэзия жасампаздығы арқылы джоңғо қазіргі заман қазақ әдебиет тарихына мол мұра қалдырып, джоңғо қазақ әдебиетін танушылардың зерттеу объектісіне айналды.*

Latin Turcological transcription: *Tañžarıq Žoldıuılı (1903-1947) öziñiñ alǵa basar ideyaşı, žemisti poyeziya žasampazdıǵı arqılı ĵıñgo qazirgi zaman qazaq ädebiyet tariyhına mol mıra kaldiriip, ĵıñgo qazaq ädebiyetin tanıwşılardı zertteu obyektisine aynaldı.* ‘Tanzharyk Zholdyuly (1903-1947), thanks to his pioneering ideas and fruitful poetry, has left a rich legacy to the Chinese history of modern Kazakh literature, and his works became an object of study on Kazakh literature for researchers in China.’ (Aqyndar aitysy, 2009:37). *ĵıñgo* means ‘Chinese or China’.

5) *Іле – Отанымыздың айнымас бір бөлегі. Іледегі қазақ халқы да ынтымағы жарасқан, джоңғуа ұлттарының бір мүшесі.* Latin Turcological transcription: *Ile – “Otañimizdiñ aynımas bir bölegi. Iledegi qazaq xalkı da iñtimayı žarasқан, ĵıñhıwa ultiarıñıñ bir müšesi.*

‘Ili is an indivisible part of our motherland. The Kazakh people in Ili show solidity as they are one of the nationalities of the People’s Republic of China.’ (Aqyndar aitysy, 2009: 45). *ĵıñhıwa* also means ‘China’.

Table 2. Examples of Kazakh language lexical variants in China and Kazakhstan

Kazakh language variant in China	Standard Kazakh language		Meaning in the English language	Meaning in the Russian language
	Cyrillic	Latin		
чезы рең (čezı reñ) 茄子色 (qiézi sè)	баялды	<i>bayałdı</i>	aubergine	баклажановый (цвет) (baklažanovij tsvet)
иаукуң (yawkuñ) 遥控 (Yáokòng)	пульт	<i>pul’t</i>	remote controle	пульт (<i>pul’t</i>)
шүеюан (šüeyuan) 学院 (Xuéyuàn)	колледж/ университет	<i>kolledž/universitet</i>	college	колледж/ университет (kolledž/ universitet)
желілес кітап (želiles kıtap)	кітап сериясы	<i>kıtap seriyası</i>	series of books	серия книг (serija knig)

Ханзуша (<i>Hanzuŋša</i>) 汉语 (Hànyǔ)	Қытайша	<i>Hanzuŋša</i>	in Chinese	на китайском (<i>na kitajskom</i>)
Джоңго 中国 (<i>Ĵuŋgo</i>) (Zhōngguó) / Джоңхуа (<i>Ĵuŋhуа</i>) 中华 (Zhōnghuá)	Қытай	<i>Ĵuŋgo</i> <i>Ĵuŋhуа</i>	China	Китай (<i>Kitaj</i>)

Comparative analyses of standard Kazakh and its variety in China

After Kazakhstan has gained independence, ethnic Kazakhs started migrating to Kazakhstan from other countries as the result of the migration policy of the Republic of Kazakhstan. The following lexical peculiarities have been identified as the outcomes of our survey among *kandas* people (*kandas* means ‘somebody of the same blood’); see Table 3.

Table 3. Differences in the Kazakh language of repatriates from China from Standard Kazakh

/N	Kazakh language variant in China	Standard Kazakh language	Meaning in the English language	Meaning in the Russian language
1	бүліншілік салу (<i>būlīnšīlīk salūw</i>)	бүлік салу <i>būlīk salūw</i>	to revolt	взбунтоваться (<i>vzbuntovat’sja</i>)
2	шоужи (<i>šuwži</i>)/ қол телефон (<i>qol telefon</i>)	ұялы телефон (<i>ūyalī telefon</i>)	mobile phone	сотовый телефон / сотка (<i>sotovyj telefon / sotka</i>)
3	пәтер (<i>päter</i>) / үй майлау (<i>ūy maylaūw</i>)	пәтер / үй жалдау, жалға алу/беру (<i>päter / ūy žaldaūw,</i> <i>žalga alūw / berūw</i>)	to rent a house / flat	арендовать дом / квар- тиру (<i>arendovat’ dom /</i> <i>kvartiru</i>)
4	парқы (<i>parqī</i>)	ерекшелік (<i>erekšelīk</i>)	difference	разница (<i>raznica</i>)
5	айуанат (<i>aywanat</i>)	хайуанат (<i>haywanat</i>)	animal	животное (<i>životnoje</i>)
6	Уий, Уей! (<i>Wiy, Wey</i>)	Алло! (<i>Allo!</i>)	Hello!	Алло! (<i>Allo!</i>)
7	лазы (<i>lazi</i>)	бұрыш (<i>būriš</i>)	pepper	перец (<i>perets</i>)
8	чезы (<i>čezi</i>)	баялды (<i>bayaldī</i>)	eggplant or aubergine	баклажан (<i>baklažan</i>)

According to the assessment system EGIDS (Expanded Graded Intergenerational Disruption Scale) and its applications to language, as shown by Dwyer (2012, by using ten criteria), there are thirteen labels referring to a language’s status and its vitality: international, national, regional, trade, educational, written, vigorous, threatened, shifting, moribund, nearly extinct, dormant and extinct. Applying the UNESCO criteria, Arienne M. Dwyer has studied major Turkic languages of China. Her studies show the status of the Kazakh language - ‘trade and vigorous’. According to the EGIDS rating, the label ‘trade’ is applied to languages used for local and regional work by both insiders and outsiders and ‘vigorous’ to those used orally by all generations and being learned by children as their first language (Dwyer, 2016: 3-5) which can be illustrated in Table 4.

Table 4. Kazakh Language in China:
Endangerment Overview by Arienne M. Dwyer (Estimated size)

Lang	spkrs.	pop.	EGIDS	Status	Orthography	Schools	Media	attitudes
Kazakh	1.4 m.1	1.46 m.	3	trade; vigorous	yes – Arabic	limited	some TV, radio, print	positive

Although the study of A. Dwyer states that the Kazakh language in China is vigorous and not endangered, according to the Chinese researcher Aynur Abish, the functions of the language of ethnic Kazakhs are narrowing and weakening. Kazakh from the dominant language turns into a household language (Abish, Csato, 2011). Ultimately, the policy of Kazakhstan’s transition to the Latin alphabet will help to bring the Kazakh language varieties in both countries closer together.

Results

By reviewing the works of Chinese and Kazakh scholars and on the basis of the considered examples, we have revealed some linguistic features of the language of the Kazakhs in China and the Kazakhs in Kazakhstan. We have identified some correspondences between lexical items used by Kazakhs in China and in Kazakhstan. Although it is considered that there are no dialects in the Kazakh language, we have encountered a few exceptions. One of the main reasons of divergence of the Kazakh varieties is their geographical position. Another reason is the influence of mass media and globalization. Contacts with other languages and cultures are a further factor in language divergences.

Conclusion

In this study, some lexical peculiarities of the Kazakh language variants in China and Kazakhstan have been identified. The Kazakhs in China have been influenced by the Chinese language and culture. A perspective research should be devoted to the study of peculiarities

of the Kazakh language in different regions with respect to their sociolinguistic situation and language documentation.

Acknowledgements. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant no. AP19676809)

Reference

- Ақындар айтысы, 2009. Йили педагогикалық университетінің журналы (қазақ тіліндегі басылым). Йили педагогикалық университетінің баспасөзі, Йили, Қытай. ISSN 1009-1084. № 4.
- Әлімханұлы Д., 2016. Қытай қазақтарының тіліндегі жерлік парықтар мен өзгешеліктер. Туған тіл. № 2 (27). Б. 54-57.
- Болатов Ж., 1990. Қытайдан келген қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер // Қазақ тіліндегі аймақтық ерекшеліктер. Алматы: Ғылым. Б. 38-51.
- Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А., 1895. Энциклопедический словарь. Т. 29. Спб. 105 с.
- Нақысбеков О., 2001. Ж. Аймауытұлының диалектология туралы негізгі ойлары // «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы» атты ғылыми теориялық конференция материалдары. Алматы.
- Радлов В.В., 1886. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. I: Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черневых и лебединских татар, шорцев и саянцев. Т. 4. Спб. 454 с.
- Сарыбаев Ш., 2000. Қазақ тіл білім мәселелері. Алматы: Арыс. 624 б.
- Сауранбаев Н.Т., 1982. Некоторые черты древнекипчакского языка // Қазақ тіл білімінің проблемалары / Проблемы казахского языкознания Таңдамалы еңбектерінің жинағы. Алматы: Ғылым баспасы. 351 с. / С. 241-251.
- Abish A. 2016. Modality in Kazakh as spoken in China. (*Turcologica* 107.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 250 p.
- Abish A. & Csato E., 2011. Language attitudes and linguistic habits of young Kazakhs in Xinjiang // Kazakh in post-soviet Kazakhstan. Proceeding of the International Symposium on Kazakh. November 30 - December 2. P. 159-175.
- Bi Xun, 2006. Introduction to Kazakh Folklore. Central Minzu University Press. 444 p.
- Dwyer Arienne M., 2016. Endangered Turkic Languages of China. Ankara: International Turkic Academy and Astana: International Turkish-Kazakh University. Vol.1. P. 3-20.
- Geng Shimin, 1989. Contemporary Kazakh Grammar. Central Minzu College Press. 291 p.
- Hudson R.A., 1996. Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press. 279 p.
- Johanson, L. & Csató, É. (eds.), 2022. Turkic languages. London & New York: Routledge. 512 p.
- Johanson, L., 2021. Turkic. Cambridge: Cambridge University Press. 1084 p.
- Jumabay U., 2023. Clause combining strategies in Kazakh as spoken in China in comparative perspectives. PhD dissertation. Frankfurt: Goethe-Universität Frankfurt.
- Krauss M., 1992. The world's languages in crisis. *Language, Journal of the Linguistic Society of America*. Vol. 68. No. 1. P. 6-10.
- Li Sen, 1993. Шынжаңдағы түркі тілдерінің диалектілері жөніндегі алғашқы ізденістер. Тіл және аударма. Үрімжі. № 1. Б. 8-14.
- Richards J.C., Schmidt R., 2003. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. Beijing-Foreign language teaching and research press. 606 p.
- Stewart, William A. 1968, Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism. In

Fishman, Joshua A (ed.). Readings in the Sociology of Language. The Hague, Paris: Mouton. P. 531-545.

Tazhibayeva S.Zh., Nevskaya I.A., Mutali A.K., Kadyskyzy A., 2018. Kazakh Language as Spoken in China: Problems and Research Perspectives. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. No.3 (124). P. 59-68.

Reference

Abish A. 2016. Modality in Kazakh as spoken in China. (Turcologica 107.) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 250 p.

Abish A., Csato E., 2011. Language attitudes and linguistic habits of young Kazakhs in Xinjiang // Kazakh in post-soviet Kazakhstan. Proceeding of the International Symposium on Kazakh. November 30 - December 2. P. 159-175.

Alimaqynuly D., 2016. Qytai qazaqtarynyn tilindegi zherlik paryqtar men ozgeshelikter [Local dialects and peculiarities of the Kazakh language in China], Tugan til [Native language]. 2 (27). P. 54-57. [in Kazakh].

Aqyndar aitys 2009. [Poets' contest], Journal of Yili Normal University, Yili, China. ISSN 1009-1084. No. 4. [in Kazakh].

Bi Xun, 2006. Introduction to Kazakh Folklore. Central Minzu University Press. Beijing, China. 444 p. [in Chinese].

Bolatov Zh., 1990. Qytaidan kelgenqazaqtar tilindegi zhergilikti erekshelikter [Local peculiarities of the language of Kazakhs from China], Qazaq tilindegi aimaqtyq erekshelikter [Regional peculiarities in the Kazakh language]. Almaty: Gylym. P. 38-51. [in Kazakh].

Brokgauz F.A., Efron I.A., 1895. Enciklopedicheskiy slovar' [Encyclopedic Dictionary]. Vol. 29. St. Petersburg. 105 p. [in Russian].

Dwyer, Arienne M., 2016. Endangered Turkic Languages of China. Ankara: International Turkic Academy and Astana: International Turkish-Kazakh University. Vol.1. P. 3-20.

Geng Shimin, 1989. Contemporary Kazakh Grammar (Central Minzu College Press, Beijing, China. 291 p. [in Chinese]

Hudson R.A., 1996. Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press. 279 p.

Johanson L., & Csato É., (eds.), 2022. Turkic languages. London & New York: Routledge. 512 p.

Johanson L., 2021. Turkic. Cambridge: Cambridge University Press. 1084 p.

Jumabay U., 2023. Clause combining strategies in Kazakh as spoken in China in comparative perspectives. PhD dissertation. Frankfurt: Goethe-Universität Frankfurt.

Krauss M., 1992. The world's languages in crisis. Language, Journal of the Linguistic Society of America. Vol. 68. No. 1. P.6-10.

Li Sen, 1993. Shynzhandagy turki tilderinin dialektileri zhonindegi algashqy izdenister [Preliminary research on dialects of Turkic languages in Xinjiang], Til zhane audarma [Language and translation]. Urumqi, China. No. 1. P. 8-14. [in Kazakh].

Naqysbekov O., 2001. "Zh. Aimauytulynyn dialektologiya turaly negizgi oilary" [Main thoughts of Zh. Aimauytuly about dialectology], "Qazaq tilitarihy men dialektologiyasy" atty gylymi teoriyalq konferenciya materialdary [Proceedings of the scientific-theoretical conference «History and dialectology of the Kazakh language»]. Almaty. [in Kazakh].

Radlov V.V., 1866. Obrazcy narodnoj literatury tyurkskih plemen, zhivushchih v yuzhnoj Sibiri i Dzhungarskoj stepi. Ch. I: Podnarechiya Altaya: altajcev, teleutov, chernevyh i lebedinskih tatar, shorcev i sayancev [Samples of folk literature of the Turkic tribes living in southern Siberia and the Dzhungar steppe. Part I: Sub-dialects of Altai: Altaians, Teleuts, Tuba and Lebedin Tatars, Shors and

Sayans]. Vol. St. Petersburg. 454 p. [in Russian].

Richards J.C., Schmidt R., 2003. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. Beijing-Foreign language teaching and research press. Beijing. 606 p.

Sarybaev Sh., 2000. Qazaq til bilim maseleleri [Problems of Kazakh linguistics] Almaty: Arys. 624 p. [in Kazakh].

Sauranbaev N.T., 1982. "Nekotorye cherty drevnekipchakskogo yazyka", Qazaq til biliminin problemalary / Problemy kazahskogo yazykoznaniya [Some features of the ancient Kipchak language Problems of Kazakh linguistics], Tandamaly enbekterinin zhinagy [A collection of selected works]. Almaty: Gylym baspasy. 351 p. / P. 241-251. [in Kazakh].

Tazhibayeva S.Zh., Nevskaya I.A., Mutali A.K., Kadyskyzy A., 2018. Kazakh Language as Spoken in China: Problems and Research Perspectives // Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. No. 3(124). P. 59-68.

***С.Ж. Тажибаева^a**

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz)

*Байланыс үшін автор: tazhibaeva_szh@enu.kz

И.А. Невская^b

^bФранкфурт Университеті, Франкфурт, Германия; Ресей Академия ғылымының Сібір бөлімі,
Филология Институты, Новосибирск, Ресей.

(E-mail: nevsкая@em.uni-frankfurt.de)

Ә.Қ. Мүтәлі^c

^cЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mutali_tur62@mail.ru)

А. Қадысқызы^d

^dЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kadys_a@mail.ru)

А.А. Әбсадық^e

^eАхмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан Республикасы

(E-mail: absalmas@mail.ru)

Қытайдағы қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктері

Аннотация. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Қазақстан мен Қытай арасындағы экономикалық, саяси және мәдени салалардағы қарым-қатынас нығая түсті. Бұл жағдай Қытайдағы қазақ тілінің жағдайына қатысты мәселелерге ғалымдардың назарын аудартты. Қытайдағы қазақ тілі Қазақстандағы қазақ тіліне қарағанда өзгеше жағдайда дамыды. Кеңес дәуірі кезеңінде, әсіресе 1930-1991 жылдар аралығында, Қазақстандағы және шетелдегі қазақ тілінің жағдайы мүлде басқаша болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тілі Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі мәртебесіне ие болды. Дүние жүзіндегі қазақтар тарихи отанына қоныс аудара бастады. Олар әлеуметтік-мәдени мәселелерге кезіге бастады, ең бастысы, аталған мәселелер әртүрлі мәдени ортамен байланысты еді. Қазақстандағы қазақтарға коммунистік идеология мен орыс мәдениеті өз әсерін тигізген. Қытайдан келген қазақтарға келсек, олардың тілінен коммунистік

идеологияның, қытай тілі мен мәдениетінің әсерін көреміз. Бұл мақалада қазақ тілінің лексикалық ерекшеліктерін, тарихын зерттеп жүрген Қытай, қазақ және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, жазбаша және ауызекі тілдік қолданыстағы қазақ тіліндегі сөздерге талдау жасалды. Қытайдағы қазақ тілінің қазіргі кездегі хал-ахуалы сараланып, кейбір тілдік ерекшеліктері анықталды. Осы мақаланың мақсатына сәйкес қарастырылған мысалдар негізінен қазақ тілінің нұсқаларын стандартты қазақ тіліндегі нұсқалармен салыстыру арқылы талдау жасалды. Сонымен қатар, Қытайдағы қазақ тіліне әсер еткен факторларға талдау жасалып, олардың басты себептері анықталды. Қытайда қазақтар көп шоғырланған аймақтардағы қолданыстағы қазақ тілі доминантты тілден тұрмыста қолданылатын тілге айналып бара жатқандығы анықталды.

Кілт сөздер: қазақ тілі, қазақ этникалық топтары, қытай тілінің әсері, тілдік құбылмалылық, лексика, ерекшеліктер, социолінгвистикалық жағдай.

***С.Ж.Тажібаева^а**

*^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: tazhibayeva_szh@enu.kz)*

**Автор для корреспонденции: tazhibayeva_szh@enu.kz*

И.А. Невская^б

*^бФранкфуртский университет, Франкфурт, Германия;
Сибирское отделение Российской академии наук, Институт филологии, Новосибирск, Россия
(E-mail: nevs kaya@em.uni-frankfurt.de)*

А.К. Мутали^с

*^сЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: mutali_tur62@mail.ru)*

А. Кадыскызы^д

*^дЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: kadys_a@mail.ru)*

А.А. Абсадық^е

*^еКостанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынулы,
Костанай, Республика Казахстан
(E-mail: absalmas@mail.ru)*

Лексические особенности казахского языка в Китае

Аннотация. Политические, экономические, социокультурные отношения между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой получили новый импульс развития после распада Советского Союза. Происходящие изменения в КНР стали привлекать внимание ученых. Особый научный интерес представляли вопросы функционирования казахского языка в Китае. Необходимо отметить, что казахский язык в Китае развивался иначе, чем казахский язык в Казахстане. Социолінгвистическая ситуация казахского языка в Казахстане и за ее пределами в период с 1930-1991 годы отличалась от современной ситуации. В социалистический период

лексический фонд литературного казахского языка пополнился заимствованиями из русского языка, а также лексикой, отражающей идеологию того периода. Статус казахского языка изменился после обретения Казахстаном независимости. Казахский язык стал государственным языком Республики Казахстан. Благодаря новому статусу расширились и функции казахского языка. Этнические казахи из разных уголков мира начали возвращаться на свою историческую Родину. Репатрианты столкнулись с социокультурными проблемами, связанными с разным культурным наследием, идеологией, межъязыковыми и межкультурными отношениями. Что касается особенностей языка этнических казахов из Китая, то влияние коммунистической идеологии, китайского языка и китайской культуры отразилось и на лексике казахского языка. В данной статье рассматриваются особенности лексики казахского языка в Китае, имеющего статус официального языка одного из малочисленных этносов, проводится анализ особенностей лексики, используемой в письменной и разговорной речи.

Ключевые слова: казахский язык, казахский этнос, влияние китайского языка, языковое разнообразие, лексикон, особенности, социолингвистическая ситуация.

Information about authors:

Tazhibayeva Saule Zhaksylykbaevna, Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-5655-8391

Nevskaya Irina Anatolievna, Doctor of Philology, Professor, Frankfurt University, Frankfurt, Germany; Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Institute of Philology, Novosibirsk, Russia.

ORCID 0000-0003-0980-0090

Mutali Aliya Kadyrkyzy, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-6090-9529

Kadyskyzy Aigul, Master of Education, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID 0000-0002-6099-6335

Absadyk Almasbek, Doctor of Philology, Professor of the Department of Philology and Practical Linguistics, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, 47 A. Baitursynov str., Kostanay, Republic of Kazakhstan,

ORCID 0000-0002-1657-029X

Авторлар туралы мәлімет:

Тәжібаева Сауле Жаксылықбаевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-5655-8391

Невская Ирина Анатольевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Франкфурт Университеті, Франкфурт, Германия; Ресей Академия ғылымының Сібір бөлімі, Филология Институты, Новосибирск, Ресей.

ORCID 0000-0003-0980-0090

Мүтәлі Әлия Қадырқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-6090-9529

Қадысқызы Айгүл, Қашықтықтан білім беру магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID 0000-0002-6099-6335

Әбсадық Алмасбек Ахметұлы, филология ғылымдарының докторы, филология және практикалық лингвистика кафедрасының профессоры, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, А.Байтұрсынов көшесі, 47, Қостанай, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0002-1657-029X

Сведения об авторах:

Тажибеева Сауле Жаксылықбаевна, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-5655-8391

Невская Ирина Анатольевна, доктор филологических наук, профессор, Франкфуртский университет, Франкфурт, Германия; Сибирское отделение Российской академии наук, Институт филологии, Новосибирск, Россия.

ORCID 0000-0003-0980-0090

Мутали Алия Кадырқызы, кандидат педагогических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-6090-9529

Кадысқызы Айгүл, магистр дистанционного образования, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID 0000-0002-6099-6335

Абсадық Алмасбек Ахметұлы, доктор филологических наук, профессор кафедры филологии и практической лингвистики, Костанайский региональный университет им. А. Байтұрсынова, ул. А.Байтұрсынова, 47, Костанай, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0002-1657-029X

Әдебиет және фольклор/ Literature and Folklore/
Литература и фольклор

Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедиясында» бейіш пен тозақтың бейнеленуі¹

Ж.Ә. Аймұхамбет

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан Республикасы

(E-mail: a_zhanat@mail.ru)

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:

хикмет, түркі, рух,
о дүние, бұ дүние,
сопылық таным,
айтыс, бейіш,
тозақ.

FTAMP 17.09. –
17.07.31

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>

АННОТАЦИЯ

Мақалада Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметіндегі» пейіш пен тозақ айтысын түркі сөз өнеріне тән айтыс үлгілерімен және Данте Алигьеридің «Құдыретті комедиясындағы» жұмақ пен тозақтың бейнеленуімен салыстыра талдау мақсат етілген. Ясауи хикметтерінің рухани-философиялық және көркемдік құндылығы қарастырылып, пейіш, тозақ ұғымдарының адамзат санасындағы бейнесі зерделенеді.

Рухтың мәңгілік өмірі туралы сенім «екі дүние» моделін туындатты. О дүниенің өзін рухтың бұ дүниедегі ісіне қарай тұрақтайтын екі әлемнен тұратынын діни тұрғыда негіздеген жазбалар баршылық. Жұмақ пен тозақ бейнесі қасиетті кітаптардың ғана емес, көркем туындылардың да алтын өзегіне айналды. Солардың жарқын бір үлгісі – Дантениң «Құдыретті комедиясы». Бұл туындыда бейнеленетін о дүниелік екі тұрақ сипатын түркі дүниесінің ғұламасы Ясауи хикметтерімен салыстыру арқылы жалпыадамзаттық көркемдік таным негіздері туралы ой қорытылады.

Ясауи жұмақ пен тозақты айтыстыру арқылы гуманистік ұлы мұраттарды үлгі етеді. Адам баласының адамгершілік болмысы ар-ұятпен бағаланатыны, рухани құндылықты тұтыну ұстанымы айтыс үлгісіндегі мәтінде барынша айқындалады. Қазақ фольклорындағы айтыста ұтымды да тапқыр сөзбен қарсыласты жеңу мақсат етіледі. Хикмет жанр ретінде түркі өлеңімен мазмұндық, пішіндік тұрғыда үйлесім тауып, айтылар ойды жеткізудің тиімді тәсілі ретінде айтыс үлгісін жатсынбай қабылдайды.

Бұл бинарлық оппозициялық ұғымның адамзат танымындағы мәдени код ретінде рухтың тазалығы мен асқақтығы жолындағы күресті таныту мақсатында сөз өнерінің басты нысанына алынғаны талдаулар негізінде тұжырымдалады.

Received 28 July 2023. Revised 10 August 2023. Accepted 24 November 2023. Available online 30 December 2023.

Дәйексөз үшін:

Ж.Ә. Аймұхамбет Ясауидің «Диуани Хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедиясында» бейіш пен тозақтың бейнеленуі // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 146-162 б. DOI:<http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>

For citation:

Zh.A. Aimukhambet Depiction of heaven and hell in “Divani Hikmet” by Yasawi and «Divine Comedy» by Dante // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 146-162. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-146-162>

¹ Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14870245 – Ахмет Ясауидың «Диуани хикметіндегі» тілдік-мәдени кодтар» атты гранттық жоба негізінде жазылды.

Кіріспе

Түркі дүниесінің ұлы ойшылы әрі рухани көсемі Қожа Ахмет Ясауи – сопылық философияның және сопылық әдебиеттің негізін салушы тұлға. Ол адамзаттың ең асыл, ізгі мұраты туралы философиялық тұжырымдарын көркем тілмен, поэзия жанры арқылы танытты.

Ясауи мұрасының кең көлемде зерттелуі әлемдік ғылымда ясауитану ғылымының дамуына ықпал етті. Бұл тараптағы зерттеулерде түркі және батыс, шығыс ғалымдары маңызды тұжырымдарға қол жеткізді. Зерттеушілер еңбектерінде ұлы ойшыл мұрасы көркем әдебиетке тән заңдылықтар аясында да молынан қарастырылған.

Адамзаттың асыл мұраты – ізгілік жолымен ақиқатқа жету болса, ұлы ойшылдың танымы бойынша рухани биіктеудің төрт сатысы айтылады. Олар: шарифат, тарихат, ақиқат, мағрифат.

Шарифаттың бау-бағында ұран қылдым,

Тариқаттың гүлзарында сайран қылдым.

Хақиқаттан қанат тұтып құс та болдым,

Мағрипаттың есігін де аштым, достар (Ясауи, 2016: 8).

Осы ұғымдардың әрқайсысы адам баласының кемелденуінде қандай рөл атқаратыны хикмет тілімен түсіндіріледі.

Түркі мәдениетінің тұтас бір кезеңі Қ.Ясауидің ілімімен байланысты. Мәдени санада сөз өнерінің алар ерекше орны бар екені белгілі. Осы тұрғыдан келгенде сопылық поэзияның түркі дүниесіне тән дүниетанымды, салт-сананы, әдет-ғұрыпты өз бойына сіңіруі заңды. «Қ.Ясауидің сопылығы поэзиямен де, саясатпен де, өнермен де, тарихпен де, экономикамен де, ал, кеңірек айтқанда түркітілдес қоғамның бүкіл менталитетімен етене ұштасқан», – деп жазады ясауитанушы А.Әбдуов (Әбдуов, 2022: 7). Бұл пікірді ұлы ойшылдың мұрасын зерттеген ғалымдар да тарқатып айтқан.

Ясауи хикметтерінің мән-мазмұны ұлы гуманистік мұратты арқау етуімен маңызды. Түркі тілдес халықтар поэзиясындағы хикмет жанрының алғашқы әрі тамаша үлгісі ретінде «Диуани хикметтің» руханият және әдебиет тарихынан алар орны ерекше. Шығыс поэзиясынан тамырланған бұл жанрдың аясына поэзияның бірнеше пішіндік түрі қамтылған.

Хикмет – араб-парсы поэзиясындағы жанрдың бірі. Бұл жанрға тән басты ерекшелік – мазмұнының жаратылыс құдыретін танытуға, даналық тұжырымға, нақыл сөздерге негізделуі. Аталған сипаттар көне түркі поэзиясына да тән екеніне Орхон жазба ескерткіштерін, «Қорқыт ата кітабын», М.Қашғаридің «Түркі сөздігін», Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанын дәлел ретінде ұсынуға болады. Бір ғана мысал: «Жоғарыда көк аспан, төменде қара жер жаралғанда// екеуінің арасында адам баласы жаралған», «Тағдырды тәңірі жасар//Адам баласының бәрі өлгелі жаралған» (Жолдасбеков, 2002: 78) деп келетін Орхон ескерткіштеріндегі жазу әлемнің жаратылуы туралы бағзы танымды, жаратылыс заңдылығын баяндайды.

Аталған жазбалар хикмет жанрының табиғаты түркі дүниесіне мүлде жат емес екендігінің дәлелі. Қ.Ясауи философиялық тұжырым мен тағлымдық мәнге ие өсиет-

нақылдан тұратын өлең мазмұнына діни мән, сопылық мазмұн, уағыздық мағына үстеп, шығыс және түркі поэзиясына ортақ жанрды көркемдік-эстетикалық, мазмұндық тұрғыда кең арнаға бұрғаны белгілі. «Диуани хикмет» еңбегінің құндылығын осы тұрғыдан бағалаймыз.

Пейіш пен тозақ туралы әлем әдебиетінде біраз дүниелер жазылды. Олардың қатарында итальяндық ұлы ақын Данте Алигьеридің (1265-1321) «Құдыретті комедиясын» айтуға болады. Ойымызды А.Әбуовтің мына пікірі қуаттай түседі: «Біз Қ.А.Ясауидің «Хикметтерін» түркі халықтары мәдениеттерінен, ішкі рухани жан дүниесінен мағлұмат беретін поэзияның діни-философиялық жанр дүниесі деп тануымыз. Оның көптеген сюжеттері де әлемге әйгілі шығармаларымен идея жағынан ұқсас болып келеді. Мәселен «Диуани хикмет» пен Дантениң «Божественная комедия» арасында ұқсастық бар» (Әбдуов, 2022: 7). Бұл ғана емес, әлем әдебиетіндегі басқа да көрнекті тұлғалар туындыларындағы гуманистік идея Қ.Ясауи дастанымен өзектес.

Дантениң бұл поэмасы рух әлемін ерекше қалыпта өлеңмен өрнектеген құнды дүние ретінде ғасырлармен бірге мәдени жадымызда жатталып келсе, Қ.Ясауи туындысы да дәл осы биікте деп білеміз.

Бейіш пен тозақ бейнесінің көркем әдебиеттегі пішіні көптеген зерттеулерге арқау болды. Атап айтқанда: «Марк Твеннің философиялық шығармаларындағы тозақ пен бейіштің бейнесі» (Артамонова, 2019), «Гогольдің бейіші мен тозағы» (Гольденберг, 2005), «Бейіш пен тозақ оппозициясы – англо-саксондар мен ежелгі орыстардың көркемдік қабылдауында» (Мощанская, 2018), «Ф.М.Достоевский шығармашылығындағы тозақ, тазару орны және жұмақ мотивтері туралы» (Бужор, Шевченко, 2022), «Ф.М. Достоевскийдің «Өлі үйден алынған жазбаларындағы» Дантелік «тозақ» бейнесі» (Курган, 2021), т.б. еңбектерде адамзат танымында таңбаланған екі әлемнің көркем пішіні жан-жақты зерттелген.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде Қ.Ясауидің «Диуани хикметі» мен Дантениң «Құдыретті комедия» дастаны алынды. Сондай-ақ көне поэзиядағы және фольклордағы айтыс үлгілері қамтылды. Тақырыпқа орай салыстыру, талдау, түсіндіру, герменевтика әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі дүниесінде Қожа Ахмет Ясауи дастаны іргелі зерттеулерге арқау болды. Әрине, кеңістік идеология өз ықпалы жүріп тұрған кезде тереңдей зерттеуге мүмкіндік берген жоқ. Сондықтан Ясауи мұрасына шетелдік ғалымдар көп назар аударды. Солардың ішінде түрік ғалымы Фуад Көпрүлүннің «Түркі әдебиетіндегі алғашқы сопылар» атты еңбегін ерекше атаймыз. Бұл – Қожа Ахмет Ясауидің рухани мұрасы, тариқаты туралы жазылған алғашқы еңбек.

Ясауи хикметтерінің жазылу тарихы, поэтикасы, сопылық-философиялық идеясы, қоғамдық-әлеуметтік мәні, ислам діні құндылықтарын насихаттаудағы орны туралы

Н.С.Банарлы, Е.Э.Бертельс, А.К.Боровков, Э.Р.Рустамов, В.И.Зохидов, т.б. ғалымдар жан-жақты зерттеді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Ясауи мұрасы жан-жақты зерттеліп, құнды тұжырымдар жасалды. Қазақстан және Өзбекстан ғалымдары тарапынан Ясауи мұрасы аударылып, жарияланды. Зерттеу мақалалары жазылып, жаңа дереккөздер ғылыми айналымға енгізілді. Ясауи мұрасын гуманитарлық ғылымдар аспектісінде зерттеуге Ә.Нысанбаев, М.Жармұхамедов, М.Шафигов, С.Дәуітов, А.Абуов сияқты ғалымдар үлес қосты.

Данте Алигьеридің «Құдыретті комедиясы» әлем әдебиеттануында жан-жақты зерттелді. Ғалымдар Дантенің «Құдыретті комедия» туындысының философиялық, рухани, тілдік, мистикалық мәнін, сондай-ақ құрылымы мен көркемдік табиғатын жан-жақты қарастырды. Бұл еңбектердің ішінде Томас Элиоттың «The Use of poetry and the Use of criticism» (1933) кітабына кірген Данте туралы зерттеуін және А.Х.Горфункельдің «Қайта өрлеу дәуірінің философиясы» (1980), К.Ланданың «Дантенің «Комедиясындағы» қуаныш поэтикасы» (Ланда, 2021) монографияларын атауға болады.

Қ.Ясауидің «Диуани хикметі» мен Дантенің «Құдыретті комедиясындағы» өзектес идеяны ясауитанушы ғалым А.Әбдуов «Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы» зерттеуінде атап өтеді.

Талдау

Қожа Ахмет Ясауи – күллі түркі дүниесінің рухани ұстазы, имандылық пен рух тазалығын биік тұтқан сопылық ағымның ұлы тұлғасы. «Диуани хикмет» кітабы – көшпелі түркі елдерінің фольклоры үлгілеріне негізделіп, соларға тән тілдік-стильдік ерекшеліктерді пайдалана отырып жазылған философиялық-дидактикалық мазмұндағы көркем туынды. Бұл жазба мұраның түпнұсқасы сақталмаған. Ең ескі нұсқасы XV ғасырда араб әрпімен көшірілген. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында Қазан, XX ғасырдың басында Стамбул және Ташкент баспаларынан жарық көрген.

Данте Алигьери – Орта ғасырдың соңғы, Қайта өрлеу дәуірінің алғашқы ақыны. «Құдыретті комедия», дантетанушылардың айтқандарына сүйенсек, 1300 жылдың қасиетті бір жұмасынан бастап, он күн бойы ақынның көргендерінің нәтижесінде туындаған. Поэма 1307-1321 жылдары жазылған. Бұл эпикалық туындыны ғылым дүниесі Орта ғасырдағы Италия өмірінің энциклопедиясы ретінде бағалайды. Флоренцияда дүниеге келіп, Париж және Болонья университеттерінде білім алған ақын ежелгі дәуірлерден жеткен мұраларды, өзінен бұрынғы ұлы ақындар шығармаларын жетік білген екен. Ежелгі Рим ақыны, әйгілі «Энеиданың» авторы Вергилийді ұстаз тұтқан.

Дантенің поэмасы «Тамұқ», «Тазару орны» (немесе «Бәрзақ», К.Ахметов аудармасында), «Бейіш» (түпнұсқада итальянша – «Inferno», «Purgatorio», «Paradiso», орысша аудармасында – «Ад», «Чистилище», «Рай») атты бөлімдерге жүйеленіп, әрқайсы отыз үш жырдан түзілген. «Тамұқ» бөлімінде қосымша бір жыр бар. Сонда жалпы құрылымы жүз жыр.

Қ.Ясауи дастаны жүз отыз төрт хикметтен, «Сөз басы» және «Барлық арман-тілектерді қабыл алушы Аллатағаланың мейіріне мінәжат» деп аталатын бөлімдерден тұрады. Ар-ождан мен имандылық туралы пайым рух кемелдігі тұрғысынан байыпталатын бұл жәдігерліктің басы:

Құдыретпен Хақтан сізге пәрман болды,
Жалғыз теңіз іші түстім, достар.
Сол теңізге Жасаған пәрман қылды,
Биһамдилла, сау-саламат кештім достар.

Жасым жетті, өмір кетті, көкке ұштым –
Бауырым тасып, сасқанымнан жерге түстім.
Нәпсі, шайтан дегендермен көп күрестім,
Сабыр – риза кезеңнен астым достар (Ясауи, 2016: 7), –

деген жолдармен басталып, автордың Жаратушы, өмір жайлы философиялық пайымы мен өзінің өмірлік мұраты танылады. Тоғыз жасында, он екі, он үш, он төрт, он бес жасындағы әрекеттері баяндалып:

Тәубе қылып, бойысұнып Хаққа келдім,

Тәубе қылып жазықты істен қаштым, достар (Ясауи, 2016: 7), – дейді. Он бес жас –рухани кемелденуге жақындау жасы ретінде айтылады. «Теңіз ішіне түсу», «теңіз кешу», «нәпсімен күресу», «өз нәпсісіне кепіл болу», «сабыр – риза» кезеңінен «пақыр – риза» кезеңіне өту, «сүңгуір болып, дарияға шому», «шәрбат ішу», «тәубе қылу» – автордың рухани кемелдену жолындағы іс-әрекеттері. Бұдан әрі қырық, елу, алпыс жас баяндары беріледі. Сөйтіп алпыс үш жасында қылуатке түсуі – тазаруға жасалған ақтық қадамы болады.

Бақұлдасып жер астына қадам қойдым,
Жарық дүниені харам қылып, Хақты сүйдім...

Таһа оқып тіке тұрдым түні бойы,
Кеште намаз, ораза ұстап күні бойы.

Осы халмен жер астында өне бойы,
Мұстафаны жоқтауменен кірдім ғой мен (Ясауи, 2016: 19).

Рухани тазару, күнә атаулыдан арылу – діни танымда рух өзінің мәңгілік тұрағына жету үшін атқарылатын міндетті рәсім. Бұл ұғым қалыптасуының басында (терминнің пайда болуы 1150-1250 жж.), тазару адам қайтыс болғаннан кейінгі аралық мекен болады, онда ол бірқатар оқиғаларды бастан кешіреді деген сенім тұр. Тазару, арылу ортағасыр адамының санасына мәңгілік өмірге, ақыретке деген сенімді ұялатты, сонымен қатар нақты өмірде жасалған күнәлардан арылу, яғни «кешірім алу» үмітін сыйлады. Ақыр соңында, тазару адамның өзі өз іс-әрекеттеріне тірі кезінде жауапкершілікпен қарап, адами құнды қасиеттерді саналы түрде өзі алып жүруі керектігін сезіндіреді, пенде атаулының бұл дүниедегі күнәларынан толығымен арылу үшін қиындық пен азапты жолдан өтуі керек екенін ұғындырады. Рухани танымдық мазмұндағы Ясауи хикметтерінің негізгі мәні осында жатса, адамзат жадындағы тылсым сырлы әлемді поэтикалық тұрғыда бейнеленген Дантенің туындысы да осымен өзектес.

Ясауи хикметтерінің алтын өзегі – рух мекені фәни мен бақи деп аталып-түстелетін екі әлемде адам баласының басты адами міндеті – адамгершілік атты ұғыммен өмір сүруі.

«Құдіретті комедия» өз дәуірінде жерден тысқары дүние хақында ой толғайтын қасиетті поэма («роета sacra») ретінде танылған. Ал бүгінгі көзқарас тұрғысынан бағаласақ, философиялық ойларды көркем бейнелеулер арқылы ұсынатын бұл шығарма – «Тамұқ», «Бәрзақ», «Жұмақ» деп аталатын үш бөлімнен (кантикадан) тұратын, поэзиялық формада жазылған эпикалық туынды» екенін осы поэманы қазақ тіліне аударған қаламгер әрі зерттеуші К.Ахметов атап өтеді (Алигъери, 2012: 11).

Поэманың бірінші бөлімі «Тамұқ» деп аталады. Кіріспе жолдарынан-ақ тамұқ сипатын танытатын адамзат санасында бедерленген үрейлі көрініс суреттеледі:

Жарты өмір өткен тұста түртінекпен,
Тап болдым қара орманға тұнжыраған,
Хақ жолды таба алмастан түн – түнектен.

Тап болдым қалай мұнда, түсінбедім;
Хақ жолдан жаңылдыра жадылаған
Алдамшы, аяр елес ішінде едім.

Қиылды жол обаның бөктерінен,
Жиылды ен жазықтың етегі де,
Жүрегім бүрісті үрей өкпегінен (Алигъери, 2012: 14).

Дантенің де іздегені – Хақ жолы. Дантені Хақ жолынан жаңылдыра жаздаған «алдамшы, аяр елестер» Ясауи айтқан пенделік «нәпсі». Ясауи хикметінде «Хақты іздеу» – ұлы ақиқатқа жүгіну. «Хақтан қорқып отқа түспей пістім ғой мен» (1-хикмет, 8 б) деуі – ар-ождан алдындағы адами жауапкершілік.

Алпыс үшке жасым жетті, өттім ғапыл,
Хақ әмірін бекем тұтпай болдым жаһил.
Ғибадатты қаза қылып болдым жалқау
Жаманды іздеп, жақсылардан кеттім ғой мен (Ясауи, 2016: 9).

Т. Элиот Данте туралы жазбасында былай дейді: «Тамұқтың» тамша XV жырында Мэттью Арнольд ерекше мақтаған және өте дұрыс айтқан әйгілі салыстыру бар. Бұл бізге Дантенің осы стилистикалық фигураны қалай қолданатынын көрсетеді. Оның бейнелеуінде, қайтыс болған жандар оған және Вергилийге қараңғылық түнегінен үңіле қарайды» (Элиот, 1996: 265). Элиот айтқан бұл өлең жолдары мынадай:

Біріне бірі үнсіз қарақтаған
Қаңқалар қасын кере үңіледі
Тігіншідей инесін сабақтаған

(Түпнұсқада: *I si ver noi aguzzevale ciglia // come vecchio sartor fa nella crupa*; орысша аудармасы: *И каждый бровью пристально повел // как старый швец, вдевая нить в иголку*).

Ясауи хикметінде істеген әрбір іс Жаратушы назарынан тыс қалмайтыны қайталай ұғындырылады. Жақсылық та, жамандық та – бәрі де жаратушыға аян.

Он бесінде «Қызыр жолға салған жанның» бұдан арғы сапары әр хикметтің мазмұнына арқау болады. «Алпыс үште жерге кіру» себебі екінші хикметтегі жиырма екі шумақта баяндалады. «Уа достар, құлақ салғын айтқаным/Не себептен алпыс үште кірдім жерге?», – деп басталып, әр шумақтың төртінші жолы: «Сол себептен алпыс үште кірдім жерге» деп түйінделіп отырады. Рухани тазалыққа ұмтылу, Хақ алдындағы адалдық, адами ұлы мұратқа жүгіну, Ақиқатты тану – Ясауидің жер үстін тастап, қылуатке түсуінің басты мақсаты осында жатыр. Данте поэмасындағы «Бәрзақ» бөлімінде күнәдан тазару Ясауидің «Жер астына түсіп, Аллаға құлшылық ету» әрекетімен үндес келеді.

«Құдыретті комедияның» кейіпкері бағзының ұлы ақыны Вергилийдің жолбасшылығымен түнек әлемі – тамұқтан өтіп тазару орны – Бәрзаққа бет алады:

Желкенін енді айнадай суға бұра,
Жүйткіді кемелімнің кемесі де;
Артта – азап, тауқимет бұған ұра...

Жыр етем мен де екінші патшалықты
Пәктікке жүгініп рух, ысыратын
Бойынан бақилыққа жат салықты (Алигъери, 2012: 214).

Хикмет жанры аясында бірнеше өлең түрінің тоғысуы бар дедік. Ол туралы зерттеушілердің бірсыпыра еңбектерінде айтылып келді. Біздің бір атайтынымыз – түркі, оның ішінде қазақ сөз өнеріне тән айтыс жанры. Оған тоқталатын себебіміз – автор айтыс үлгісін өз хикметтерінде қолданған. Қ.Ясауи айтыс үлгісі арқылы мәдени жадымызда тұрақты орын алған рухтың о дүниелік тұрағы – бейіш пен тозақтың сипатын жырлағанда ізгілік үстемдігін тірілер санатына сіңіруді мақсат етеді.

Айтыс – тартысқа, сөз таласына бейім жанр. Оның табиғатына тапқырлық, ұтқырлық, шапшаңдық тән. Қарама-қайшы пікірлер қақтығысы осы айтыс өзегіне сіңірілген. Екі тарап да ұту, сөзден тоқтату, өз пікірін негіздеу мақсатында сөз додасына түседі.

Жалпы айтыс, сөз таласы қарама-қайшы ой-тұжырымдардан туындайды. Яғни айтыстың тамырын біз әу бастағы бір-біріне қарсы күштер арасындағы күрес табиғатынан және өзара қайшы ұғымдар болмысынан іздеуіміз қисынды болмақ.

Адамзаттық санада әуелде қалыптасқан архаикалық һәм архетиптік ұғымдардың бірі – рух. Ясауидің Хақты тануды уағыздауының басты мәнісі – рухтың кемелдігіне жету. Рух өз биігінде болуы керек. Ол биік рухани өлшемдермен бағаланады. Рухтың хаос пен космосқа, сол негізде туындаған жарық пен қараңғыға, ізгілік пен зұлымдыққа, күн мен түнге, ақ пен қараға, жақсылық пен жамандыққа тиесілілігі, осындай қарама-қайшы болмыстардың шайқасында басты орынға ие екені мифтік, және діни сенімде барынша айқын көрсетіледі. Рух мәңгілік өмірге ие деген сенім адамзат санасына әбден сіңген. Сондықтан да адам баласы туындатқан өнерде ол өзіндік орын иеленді, түрлі сөз өнері үлгілеріне тақырып болып, бейнелеу өзегіне алынды.

Ұлттық мәдени санамызда сөз өнерінің ерекше бір түрі ретінде орын алатын айтыстың бастауын көне дәуірлерден жеткен құнды жәдігерлерден кездестіреміз. Бір дәлелі – көне шумер жазбаларындағы айтысу үлгілері.

Б.з.б. XV ғасырларда Қосөзен деп аталған кең мекенде шумер мәдениеті өркендегені зерттеулерден белгілі. Шумерлерден жеткен жазба жәдігерліктер әр ғасырдағы ғалымдардың назарын өзіне ерекше аударып келді. Ашшурбанипал кітапханасында сақталған сондай жазбалардың бірінде қыс пен жаздың айтысуы туралы мәтін кездеседі. Америкалық шумертанушы ғалым Крамер Сэмюэл Стамбулда төрт айдай уақыт шумер мифтері мен аңыздарының жазбалары бар жүзден астам тақтайшалар мен фрагменттермен жұмыс істегенін айта келіп: «Бұлардың көпшілігі – өте қысқа және орташа өлшемді үзінділер болды. Олардың арасында бірнеше толық тақтайшалар да кездесті. Сонымен қатар, қыс пен жаз арасындағы айтыс туралы сегіз бағаннан тұратын, сондай-ақ мен «Инанна мен Шукаллитуда немесе бағбанның ауыр күнәсі» деп атаған қазіргі күні белгісіз мифке қатысты таңбалаулар болды», – деп жазады (Крамер Сэмюэл, 1991: 85). Қыс пен жаз – адам өмірімен салыстыра алғанда бірі жарқын өмірдің, бірі қаһарлы өлімнің болмысы тәрізді. Мифтік танымда бұл екеуі бұ дүние//о дүние оппозициялық жұбы бола тұрып, өзара байланысы, бір-біріне қатысы бар ұғымдар. Өткен мен бүгіннің, көне мен жаңаның айналмалы байланысын көне дәуір адамдары жыл маусымдарының ауысуымен сабақтастырады. Өйткені олар үшін табиғат пен адам ажырағысыз.

Крамер назар аударған қыс пен жаздың айтысуы туралы мәтін есімізге Махмұт Қашғаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегіндегі қыс пен жаздың айтысын түсіреді. Бұдан біз ежелгі көшпелілер фольклорында қыс пен жаздың тайталасын айтыс түрінде беретін нұсқа бар болған деп болжам жасай аламыз. Айтыс сипатындағы тағы бір көне үлгі – Жошы ханның қазасын естіртуде Кетбұқа мен Шыңғыс хан арасындағы жауаптасу.

Айтыстың жазбаша мәтіндердегі тағы бір үздік үлгісі – өзіміз қарастырып отырған Қ.Ясауидің «Диуани хикмет» кітабындағы пейіш пен тозақтың айтысы.

Әлемдік құрылым моделі бинарлық-диалалық сипатымен танылатыны белгілі. Бір-бірімен тығыз байланыстағы мұндай құбылыстар мен заттардың оппозициялық бітімі жаратылыс заңдылығынан туындайды. Қарабайыр мифологияда таңбаланған өмір мен өлім бұл екеуіне қатысты ұғым мен кеңістікті анықтады. Бұл дүниеден өту ежелгі дүние адамдары үшін екінші бір кеңістікке ауысу деп қабылданды. Екінші әлемдегі өмір бұл дүниедегі жан тазалығына байланысты жалғасын табатыны адамзаттық ізгілік қағидалары тұрғысынан түсіндірілді. «Диуани хикметтегі» пейіш пен тозақ айтысы гуманистік идеяға негізделген сопылық танымдағы басты қағиданы танытуымен де құнды екенін ескерсек, осы тұрғыда айтыс жанры табиғатын тиімді пайдаланған автордың таным биіктігі мен кемелдігін ерекше атауға болады.

Қазақ фольклорында кездесетін өлі мен тірінің айтысуы, яғни тірі адамның әруақпен айтысуы, өлі мен тірінің арасындағы байланыс туралы Ш.Уәлихановтан бастап Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов, т.б. ғалымдар ерекше атап өтеді.

Ш.Уәлиханов «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» атты мақаласында жазғандай: «Қазақтарда әруақты қастерлеу салты қазіргі күнге дейін өз күшінде. Олар басына қауіп төнгенде... сыйынатын аруағын көмекке шақырады. Өмірдегі барлық сәттілікті аруақтардың көмегі жебеді деп түсінеді» (Уәлиханов, 1985: 174). Ғалым «аруақ» сөзін: «ббалардың жебеушілік, қолдаушылық құдыреті», - деп анықтап көрсетеді (Уәлиханов,

1985: 171). Бұл дүниеден көшкен адам тірі, яғни ол рух түрінде ғұмырын жалғастыра бермек. Пейіш пен тозақ туралы сенімнің негізі осы рух дүниесіне байланысты екенін қайталай айтамыз. Адам бұл дүниеде де, ол дүниеде де белгілі бір заңдылықтармен тірлік ететініне деген наным Шоқанның осы мақаласының соңында келтірілген «Өлі мен тірінің достығы туралы аңызда» айқын көрінеді (Уәлиханов, 1985: 189-196).

Өлі мен тірінің «өмір сүруі» қазақ фольклорындағы айтыс үлгілеріне де өзек болған. Мысалға «Өлі мен тірінің айтысын» айтамыз. Х.Досмұхамедұлы «Қазақтың ел әдебиетінің түрі көп екені мәлім. Осы түрлерден ескерілмей келе жатқан түр – аруақпен айтысу» деп, үлгі ретінде күйеуі жауда өлген Аймаңдай деген қыздың марқұм болған күйеуімен айтысуын мысал ретінде ұсынады. Аймаңдай күйеуінің қабіріне келіп, топырағын құшақтап, біресе өзі, біресе күйеуі болып сөйлейді (Досмұхамедұлы, 2013: 10-11). Қазақ фольклорында өлі мен тірінің айтысы деп келетін басқа да үлгілер бар.

Ясауи хикметтеріндегі пейіш пен тозақтың сипатын екеуін айтыстыру тәсілімен таныту айтыстың қазақ, одан бұрын түркі халықтары танымына етене үлгі болуымен байланысты.

Хикметті сөйлетсек, пейіш пен тозақ таласы былай басталады:

Пейіш, тозақ таласар, таласуда баян бар,

Тозақ айтар:

«Мен артық, менде Перғауын, һаман бар».

Пейіш айтар:

«Білмейсің, сенде қандай талғам бар?! –

Перғауын, һаман сенде-дүр, менде Жүсіп, Кенған бар» (Нұржан, 2013: 41).

Перғауын, һаман – жаратушыға шәк келтіріп, өздерін тәңір санаған күнәһарлар. Тозақтың тіліне тиек болған бұл екеуі туралы қасиетті Құранда баян етілген. Ал, бейіштің осы екеуі менде деп мақтан еткен тозаққа: «сенде қандай талғам бар?» - деп сауал тастауы, әрі Жүсіп пен Кенғанды үлгі етуінің мәні өзгеше. Осылайша басталған айтыс әрі қарай былай өрбиді:

Тозақ айтар:

«Мен артық, дүниепарас көп құл жүр,

Қолдарына салынған алмас кісен, от-шынжыр».

Пейіш айтар:

«Мен артық, мен – пайғамбар мекені,

Алдарында олардың: кәусар, һүр мен нөкері» (Нұржан, 2013: 41).

Тозақ өзіндегі жандардың қолында алмас кісен, от-шынжыр жүргенін мақтан етеді.

Пейіш өзінің пайғамбарлар мекені екенін, оларға тиесілі кәусар мен нөкерлерді, үр қыздарын айтады.

Тозақ сонда тайталасып, өзіндегі денесін азап пәршалайтын жөйіт пен тарса туралы айтады.

Пейіш болса, өзіндегі иманды құлдарымен, мүміндерге тиесілі нығмет – гүлзар бағымен марқая сөйлейді.

Тозақ айтар:

«Мен артық, менде жөйіт, тарса бар,
Жөйіт, тарса тәндерін сансыз азап паршалар».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде иманды құлдар бар,
Момындардың алдында шексіз нығмет – гүлзар бар» (Нұржан, 2013: 41).

Тозақ залым құлдарымен, оларға берілетін зәһар-зәрімен мақтанса, пейіш өзіндегі ғалым құлдарын, олардың көңілінде аят пен хадистің барын алға тартады.

Тозақ айтар:

«Мен артық, залым құлдар бар менде,
Залымдарға беретін зәһар – менде, зәр – менде».

Пейіш айтар:

«Мен артық, ғалым құлдар – төрімде,
Аят, хадис, құран бар ғалымдардың көңілінде» (Нұржан, 2013: 41-42).

Тозақ тағы да өзінің артықшылығы ретінде алаяқтарды, мойынына оттан кісен салынған мұнафықтарды атаса, пейіш көңілінде зікірі мен пікірі бар сопыларды, хақ жолын тұтынған жандарды айтады:

Тозақ айтар:

«Мен артық, алаяқ бар – қойынымда,
Оттан ескен кісен бар мұнафықтар мойынында».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде – хақ жол тұтқандар,
Сопылардың көңілінде зікір, пікір, Сұбхан бар» (Нұржан, 2013: 41).

Тозақ болса өзінде намазға жығылмаған аярлардың бар екенін, олардың мойнындағы жылан мен шаянды айтады. Сонда пейіш өзінің артықтығын адамның ұлы мұратымен, жаратушының ұлы сипат-есімдерімен дәлелдейді:

Тозақ айтар:

«Мен артық, бейнамазды аяр бар,
Бейнамаздың мойынында жылан менен шаян бар».

Пейіш айтар:

«Мен артық, менде – Дидар-Мұратың,
Жар Дидарын көрсетер бар Рахман-Рахым!» (Нұржан, 2013: 42).

Айтыс пейіштің жеңісімен, тозақтың жеңілісімен тәмамдалады. Тозақтың дәлелдері мен мақтан тұтқандары адам баласы үшін тағлымды іс еместігі, жақсылықпен емес, жамандықпен, ізгілікпен емес зұлымдықпен байланысты екендігі, ал оның жаратушы Хаққа ұнамайтыны ақиқат. Сондықтан да бұл айтыстың соңы пейіштің салтанатты жеңісімен, ғибратпен, даналықпен түйінделеді:

Тозақ сонда тақ тұрды,
Пейіш көкке самғады, ал,

Құл Қожа Ахмет, не білдің? –
Білдіруші Алла бар! (Нұржан, 2013: 42).

Ясауи айтыс үлгісінде жақсы мен жаманды, адамға тән ізгі қасиеттер мен адам аулақ болар жаманшылықты, адамшылыққа жат зұлым әрекеттерді және игі істерді сипаттайды. Оларға баға береді. Оқырманға рухани тазалықты өнеге етеді.

Данте тозақтың тоғыз шеңберін отыз үш жыр арқылы баян етеді. Ақынның поэмасындағы бұл тоғыз шеңбер мынадай құрылымда:

Бірінші шеңбер. Лимб – мұнда жаман әрекетке бармаған, алайда діни рәсім орындалмаған адамдардың рухы тұрақтаған. Ежелгі философтар мен ақындар (жол бастаушы Вергилий де), діни рәсімнен өтпеген сәбилер осында. Нұх, Мұса және Ибраһим – діни кітаптарда аталған барлық әділ адамдар да осында, бірақ кейін оларға жұмаққа көтерілуге рұқсат етіледі. Мұндағы жаза түрі – ауыртпалықсыз қайғы.

Екінші шеңбер. Құмарпаздық, нәпсіқұмарлық. Саяхатшыларды кіреберісінде Минос патша қарсы алады, ол жандарды шеңберлерге таратады. Мұнда бәрі қараңғылықпен тұмшаланған және үнемі дауыл соғады, желдің екпіні махаббат күнә жолына түскендердің жанын лақтырады. Басқа біреудің әйелін немесе күйеуін қалап, азғындықта өмір сүргендердің жаны тұңғиықтың түбінде мәңгілікке қалады. Жазасы: алапат дауылмен үйіріп азаптау, жанды тамұқтың жартастарына соғу.

Үшінші шеңбер. Ашкөздік. Бұл шеңберде ашкөздер, тойымсыздар қамалған: мұнда үнемі мұзды жаңбыр жауады, ондағы жандар лас балшыққа батады, ал қорқынышты Цербер табанының астына түскен тұтқындарды өткір тырнақтарымен жұлмалайды. Жазалану түрі – жаңбыр мен бұршақ астында шіру.

Төртінші шеңбер. Сараңдық. «Лайықсыз шығындағандар мен жинағандардың» тұрағы, екі топ тұратын алып жазық. Олардың жандарын орасан зор ауыртпалықпен бір жерден екінші жерге сүйреп апарды, ал бір-бірімен бетпе-бет келгендері қатты шайқасқа түседі. Жаза түрі: мәңгілік бітпейтін егес.

Бесінші шеңбер. Ашу мен зерігу (көңілсіздік, жалқаулық). Тұңғиығы зеріккен жандардың денелеріне қызмет ететін Стикстің лас батпағындағы бітпейтін төбелес. Бесіншіге дейінгі барлық шеңберлер ұстамсыздардың баспанасы болып табылады, ал ұстамсыздық «ашуланшақтық» немесе «жабайы айуандыққа» қарағанда жеңіл күнә болып саналады, сондықтан алыс шеңберлерде тұратындармен салыстырғанда ондағы жандардың азабы жеңілдетілген. Жаза түрі: кеңірдектен келген батпақтағы мәңгілік төбелес.

Алтыншы шеңбер. Дінбұзарлар мен жалған мұғалімдер үшін. Жалын атқан Дит қаласы (оны римдіктер жер асты патшалығының құдайы Аид атымен атайды), оны шаш орнында фурияның әпкелері шаштың орнына ирелеңдеген жыландармен күзетеді. Мұнда қайғы-қасірет еріксіз билейді, ал мәңгі жанған пешке ұқсас ашық қабірлерде, бидғатшылар мен жалған мұғалімдер тұрақтаған. Ашық, қабірдің ішіндегі от жанып тұрған от жанып тұр — ол қабір қабырғасы қып-қызыл болып қызғанға дейін жана береді. Жетінші шеңберге өтер аралық күлімсі исі мұңікіген құрдыммен қоршалған. Жаза түрі – қатты қызған ыстық қабірдегі елес болу ...

Жетінші шеңбер шеңбер. Барлық зорлаушылар мен кісі өлтірушілер үшін. Бұл шеңбер үш белдеуге бөлінген:

Біріншісінде – көршісіне және оның мүлкіне зорлық жасаушылар (тирандар мен қарақшылар), олар ыстық қан аққан арықта қайнатылады.

Екіншісінде – өзін-өзі өлтірушілер (суицидтер) және өз меншігіне зорлық жасаушылар (ойыншылар мен ысырапшылдар, яғни өз мүлкін ысырап етушілер). Өзін-өзі өлтірушілерді ағаш түріндегі дәу қарғалар азаптайды, ысырапшылдарды жүйрік иттер қуалайды.

Үшіншісінде – Құдайды мойындамаушылар (күпірлер), табиғатты және өнерді қорлаушылар. Олардың пешенесіне аспаннан отты жаңбыр жауатын, шөп өспейтін қу далада шөлден қаталап әлсіреу жазылған.

Сегізінші шеңбер. Алданған сенушілер үшін. Жеңгетайлар мен азғырушылардың мекенінде оншұңқыр бар, олардың ортасында ең қорқынышты – тоғызыншы тозақ шеңбері жатыр. Жақын жерде көріпкелдер, балгерлер, сиқыршылар, парақорлар, екіжүзділер, жағымпаздар, ұрылар, алхимиктер, жалған куәгерлер мен жалған ақша жасаушылар азап шегеді. Бұл шеңберге шіркеу лауазымдарын сататын діни қызметкерлер кіреді. Жазасы: күнәһарлар жын-перілердің ұрып-соғуымен екі қарама-қарсы ағынмен жүреді, кейбіреулерінің денелері жартастарға байланған, табандарынан от жанады. Біреулер смолаға қайнайды. Қорғасын желбегейге байланған адамдар ыстық пешке қойылады, күнәһарлар ішекке салынып, сұр жыландармен, алапеспен, қотырмен азапталады.

Тоғызыншы шеңбер. Алданған сенушілер. Тамұқ әлемінің қақ ортасында Коцит мұзды көлі орналасқан. Мұнда мұзда қатырылған жолдан таюшылар тұрақтаған, олардың ішіндегі басшысы күнәға батқан періште – Люцифер. Иса Мәсіхке опасыздық жасаған Иуда Искариот және Юлий Цезарьдың сенімін алдаған Брут, тағы және онымен бірге Цезарьға қастандық жасаған Кассиус Люцифердің жазасынан үш есе азапталады. Жаза: мұзды көлдегі мәңгілік азап (Алигьери, 2012: 14-213).

Дантенің бұл бейнелеуі Қ.Ясаудің «Хикметінде» айтылған тамұқ сипатын аша түседі. Неге адам баласы мұнша азапты жазаға тап болды? Себебі біреу-ақ – адамгершілік қасиеттен аулақтап, рухын таза ұстамағандығы. Данте өз поэмасының екінші бөлімінде рухани тазару орнына ауысуы күнәһар пенделердің арылу жолын танытуды мақсат еткендіктен.

Бейіш Данте поэмасының үшінші бөлімінде бейнеленген. Дантенің сипаттауында бейіш жұмақ бағы, аспан жұмағы және аспан қабаттарындағы бақытты жандар тұрағы. Бейіштің құрылымы:

- бірінші саты – Ай, антты өз еркінен тыс бұзған және сол үшін жұмақтың ең төменгі сатысына шыққан тақуалардың мекені;
- екінші саты – Меркурий, реформаторлар, әділет сүйгіш қайраткерлердің және жазықсыз зардап шеккендердің тұрағы;
- үшінші саты – Шолпан, ғашықтар мекені;
- төртінші саты – Күн, данышпандар мен ұлы ғалымдардың мекені. Олар екі шеңберді құрайды (қол ұстасып, дөңгеленіп жүру түріндегі би);
- бесінші саты – Марс, сенім жолында күрескен жауынгерлер мекені;
- алтыншы саты – Юпитер, әділ билеушілердің мекені;
- жетінші саты – Сатурн, дін мамандары мен монахтардың («ойшылдар») мекені;

– сегізінші саты – жұлдыздар әлемі, «жеңімпаздар» мекені;
– тоғызыншы саты – Жаратушы, кіршіксіз мөлдір аспан, періштелер мен әулиелердің мекені;

– оныншы саты, бейіштің соңғы қабаты – Эмпирей – жалындаған раушан және сәуле шашқан өзен (раушанның өзегі – аспан амфитеатрының аренасы). Өзен жағасында (амфитеатрдың баспалдақтары, ол тағы екі жарты шеңберге бөлінеді – ескі өсиет және жаңа өсиет) бақытты жандар отырады. Құдай мен бақытты жандардың мекені (Алигъери, 2012: 418-520).

Ясауи хикметінде бейіш Жүсіптің, Кенғанның сонда болуымен, пайғамбарлар мекені екендігімен, кәусәрі мен гүлзары бар ғажап мекен, иманды жандар, көкірегінде аят, хадис, құраны бар ғалымдар тұрағы, ең бастысы – Жаратушының шапағаты төгілген орын болуымен сипатталады.

Нәтижелер

Адам баласының ұлы мұраты – парасат биігінде тұрақтау. Мұсылмандықтағы сопылық ілімнің басты қағидасы – жүректі тазарту, ақиқат жолына адал болу. Жаңылыс басқан пендеге мүмкіндік беріледі. Сопылық ілімге тән «адамгершілік, Алланы сүю арқылы Алланың махаббатымен жаратылған бүкіл он сегіз мың ғаламды түгел сүю, құрметтеу, адам мен табиғаттың тұтастығы, обал, сауап, адал, арам, күнә, сабыр, қанағат т.б. басты адамдық ұстанымдар» (Нұрдәулетова т.б, 2022: 81) болса, бұның тамыры адамзаттың жаратылыс тарихында жатқаны ақиқат. Дантениң суреттеуіндегі тамұқта азапталушы кейіпкерлер – осы аталған адамдық ұстанымдарды тұтынбаған күнәһар жандар. Ал, бәрзақ әлемі – адам баласының ізгілікке жету жолындағы күресінің алаңы. Рух кемелдігінің салтанат құруы бейіштегі көріністерге арқау болған.

Қ.Ясауидің «Диуани хикмет» еңбегі адамзаттық ұлы мұратты ардақ тұтуды үлгі етеді, санаға сіңіреді. «Сопылық әлемдегі ең басты ұстаным – «шынайы адами болмысқа», яғни «Алланың сүйген құлы» дәрежесіне жету болса, оның бірден-бір жолы жүректі тазалаумен байланысты болды», – деп көрсетеді жыраулар поэзиясындағы шынайы адам болмысын қарастырған Б. Нұрдәулетова бастаған зерттеушілер (Нұрдәулетова т.б, 2022: 75). Тағы бір зертеуші Б. Қорғанбеков: «Қожа Ахмет Ясауидің қазақ мәдениетіндегі орны өлшеусіз. Ұлттық дүниетанымымыздың қалыптасуында Ясауидің хал-хикмет ілімі жетекші рөл атқарған болса, оның «Диуани хикмет» жинағы осы ілімді таратудағы ең басты құрал болды. Сондықтан да ол халық арасында кие-қасиеті күшті, қымбат рухани қазына ретінде қастерленіп келді», – деген пікір білдіреді (Қорғанбеков, 2010: 268).

Сөз өнерінің алтын өзегіндегі бастау көз ізгілік десек, сол бастаудан тамыр үзбей, рух дүниесін нәрлендіріп отыру – адамзаттық мәңгілік мұрат. Шынайы адами болмысқа ие болудың пенде баласы үшін қаншалықты маңызды екенін бұл туындылар бірі танымдық, екіншісі көркемдік тәсілмен айқындай түседі.

Қорытынды

Адамзат танымында орныққан о дүниедегі рухани өмірді поэтикалық кеңістікте барынша терең бейнеленуі Данте қаламына тән. Сөз өнерінің ұлы туындылары ішіндегі гуманистік идеяны танытудың бірегей үлгісі санатындағы Дантенің «Құдыретті комедия» туындысын руханияттың ұлы тұлғасы Қ. Ясауидің «Диуани хикмет» мұрасымен үндестіретін осы жайт. Данте тозақтың, тазару алаңының, бейіштің болмысын тылсым әлемде өзіне жолбасшы болған Вергилий мен сүйікті аруы Бетаричені оқиғаға араластыра отырып, барынша кең полотнода бейнелесе, Ясауи бейіш пен тозақты айтыстыра отырып, аз сөзбен көп мағынаны ұқтырады.

Қ. Ясауи пейіш пен тозақты айтыстыра келе, адамзат баласының мәңгілік мұратына айналған рух биіктігі мен кемелдігін, адами танымда салтанат құратын мінсіз ақиқат әлемін өнеге етеді. Бұл ғибрат-өнегені жырлауда халықтық мәдени танымда ерекше мәнге ие болған айтыс үлгісін де назарға алуы ғұлама ойшылдың теңдессіз білімі мен білігін, әлемдік, адамзаттық деңгейдегі айрықша рухани болмысын аңғартады. Қожа Ахмет Ясауи еңбегінің дәуірлік мәні мен қуатын әлем әдебиетіндегі үздік үлгі «Құдыретті комедиямен» салыстыру арқылы құндылығын таныту.

Әдебиет

Алигьери Д., 2012. Құдыретті комедия. Орыс тілінен аударған К.Ахметов. Астана: Аударма. 792 б.

Артамонова Т.Г., 2019. Образы ада и рая в философских произведениях Марка Твена // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Том 12. Выпуск 6. С. 75-79.

Әбдуов А., 2022. Қожа Ахмет Ясауидің дүниетанымы. Алматы: «Көкжиек-Горизонт». 204 б.

Бужор Е.С., Шевченко О.В., 2022. О мотивах ада, чистилища и рая в творчестве Ф.М. Достоевского. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 12(2). С. 75-83.

Досмұхамедұлы Х., 2013. Аруақпен айтысу. Кітапта: Айтыстану. Ғылыми жинақ. Астана: «Жалғас-Print». 420 б.

Жолдасбеков М., 2002. Тастар сөйлейді. Астана: Фолиант. 194 б.

Крамер Сэмюэл Н., 1991. История начинается в Шумере. 2-е изд., измен. Пер. с англ. Ф.Л. Мендельсона. Москва: «Наука». Главная редакция восточной литературы. 235 с.

Курган М.Г., 2021. Дантовские образы ада в «Записках из мертвого дома» Ф.М. Достоевского // Имагология и компаративистика. №15. С. 31-52.

Қорғанбеков Б., 2010. Қожа Ахмет Ясауи хикметтері және қазақ фольклорындағы жоқтау жанры // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №6 (130). Б. 268-270.

Мощанская О.Л., 2018. Оппозиция «рай» – «ад» в художественном восприятии англосаксов и древних русичей // Религия и культура. С. 170-177.

Нұрдәулетова Б.И., Шохаяев М.Т., Кенғанова А.Б., 2022. Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі // Turkic Studies Journal. Астана: ЕҰУ баспасы. Б. 72-85.

Нұржан С., 2013. Қырық хикмет. Құрастырған: Нұржан С. Алматы: «Эффект» ЖШС. 88 б.

Уәлиханов Ш., 1985. Таңдамалы. Алматы: Жазушы. 560 б.

Элиот Т.С., 1996. Назначение поэзии. Статьи о литературе. Перевод с английского. Киев: AirLand. 353 с.

Ясауи Қ., 2016. Диуани хикмет (Хикметтер жинағы). Қазақ тіліне аударғандар: Қ.Қари, Ғ.Қамбарбекова. Астана: «Ғылым» баспасы. 210 б.

Reference

Aligeri D., 2012. Kudyretti komedia. Orys tilinen audargan K.Ahmetov [Powerful comedy. Translated from Russian by K. Akhmetov]. Astana: Audarma. 792 p. [in Kazakh].

Artamonova T.G., 2019. Obrazy ada i raia v filosofskih proizvedeniah Marka Tvena. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki [Images of hell and heaven in the philosophical works of Mark Twain. Philological sciences. Questions of theory and practice]. Vol. 12. Iss. 6. P. 75-79. [in Russian].

Abduov A., 2022. Kojah Ahmet Yasauidin dunietyany [Khoja Ahmet Yasawi's worldview]. Almaty: «Kokjiek-Gorizont». 204 p. [in Kazakh].

Buzhor E.S., Şevchenko O.V., 2022. O motivah ada, chistilisha i raia v tvorcestve F.M.Dostoevskogo. Gumanitarnye nauki.Vestnik Finansovogo universiteta [About the motives of hell, purgatory and heaven in the works of F.M. Dostoevsky. Humanities. Bulletin of the Financial University]. 12(2). P. 75-83 [in Russian].

Dosmukhameduly H., 2013. Aruakpen aitysu. Kitapta: Aitystanu. Gylymi jinak [Arguing with a ghost. In the book: Argument. Scientific collection]. Astana: «Jalgas-Print». 420 p. [in Kazakh].

Zholdasbekov M., 2002. Tastar soileidi [The stones speak]. Astana: Foliant. 194 p. [in Kazakh].

Kramer Semyuel N., 1991. Istoriya nachinaetsya v Shumere. 2-e izd., izmen. Per. s angl. F.L.Mendel'sona [The story begins in Sumer. 2nd ed., rev. Per. from English. F.L. Mendelssohn]. Moscow: «Nauka». Glavnaya redakciya vostochnoj literatury. 235 p. [in Russian].

Kurgan M.G., 2021. Dantovskie obrazy ada v «Zapiskah iz mertvogo doma» F.M. Dostoevskogo. Imagologia i komparativistika [Dante's images of hell in "Notes from the House of the Dead" by F.M. Dostoevsky. Imagology and comparative studies.]. №15. P. 31-52. [in Russian].

Korganbekov B., 2010. Kozha Ahmet İasauı hikmetteri jane qazaq folkloryndagy zhoqtau zhanry. KazUU habarşysy. Filologia seriasy [Wisdom of Khoja Ahmet Yasawi and mourning genre in Kazakh folklore. KazNU Khabarchysi. Philology series]. №6 (130). P. 268-270. [in Kazakh].

Moshanskaya O.L., 2018. Opozisia «rai» – «ad» v hudozhestvennom vospriatii anglosaksov i drevnih rusichei. Religia i kultura [The opposition "heaven" – "hell" in the artistic perception of the Anglo-Saxons and ancient Russians. Religion and culture]. P. 170-177. [in Russian].

Nurdauletova B.I., Shohaev M.T., Kenganova A.B., 2022. Jyraular poetikasyndagy «Shynaiy adam» konseptisi [The concept of «real man» in the poetics of the poets]. Turkic Studies Journal. Astana: EUU baspasy. P. 72-85. [in Kazakh].

Nurjan S., 2013. Kyryk hikmet. Kurastyrgan: Nurjan S. [Forty wisdom. Compiled by: Nurzhan S.]. Almaty: «Efekt» JSHS. 88 p. [in Kazakh].

Ualihanov Sh., 1985. Tandamaly [Optional]. Almaty: Jazushy. 560 p. [in Kazakh].

Eliot T.S., 1996. Naznachenie poezii. Stat'i o literature. Perevod s anglijskogo [Purpose of poetry. Articles about the literature. Translation from English]. Kiev: AirLand. 353 p. [in Russian].

Yasauı K., 2016. Diuani hikmet (Hikmetter jinagy). Kazak tiline audargandar: K.Kari, G.Kambarbekova [Diwani Hikmet (Collection of Wisdom). Translated into Kazakh: K. Kari, G. Kambarbekova]. Astana: «Gylym» baspasy. 210 p. [in Kazakh].

Zh.A. Aimukhambet

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Depiction of heaven and hell in “Divani Hikmet” by Yasawi and
«Divine Comedy» by Dante**

Abstract. The aim of the paper is a comparative analysis of the verbal aitys of heaven and hell in the «Divani Hikmet» by Khoja Ahmed Yasawi with samples of aitys characteristic of the Turkic verbal art, as well as with the description of heaven and hell in the «Divine Comedy» by Dante Alighieri. The spiritual, philosophical and artistic value of Yasawi’s Hikmet is considered, and the concepts of heaven and hell in the consciousness of mankind are studied.

It is religiously justified in the sacred scriptures that a soul in the afterlife falls into one of two worlds, depending on its actions in this world. The image of heaven and hell became the basis of sacred books and works of art.

Yasawi provides great humanistic ideals, providing a controversy between heaven and hell. The fact that a person’s moral existence is assessed by conscientiousness, as well as the principles of spiritual value are most clearly expressed in the text of verbal competition.

The purpose of aitys is to defeat the opponent with meaningful words. Hikmet takes the form of aitys as a genre in harmony with the Turkic verse in content and form, and an effective way of conveying thoughts.

Keywords: Hikmet, Turkic, spirit, afterlife, mortal world, Sufi knowledge, aitys, heaven, hell.

Ж.А. Аймұхамбет

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: a_zhanat@mail.ru)*

**Изображение рая и ада в «Дивани Хикмете»
Ясави и «Божественной комедии» Данте**

Аннотация. Целью данной статьи является сравнительный анализ понятий рая и ада в словесном айтысе казахов и в «Дивани Хикмет» Ходжи Ахмеда Ясави (где есть образцы айтыса, характерные для тюркского словесного искусства), а также сравнение указанных понятий с «Божественной комедией» Данте Алигьери. Рассматривается духовно-философская и художественная ценность хикметов Ясави, изучается образ понятий рая, ада в сознании человечества. Вера в вечную жизнь духа породила модель «двух миров». Есть священные писания, которые религиозно обосновали, что душа в загробном мире попадает в одну из двух миров, в зависимости от его деяния в этом мире. Образы рая и ада стали основой не только священных книг, но и художественных произведений.

Х.Ясави ставит в пример великие гуманистические идеалы в состязании рая и ада: то, что нравственное бытие человека оценивается совестью. Кроме того, позиция потребления

духовной ценности наиболее ярко выражена в тексте типа словесного состязания. В айтысе казахского фольклора задача акына состоит в том, чтобы победить соперника выигрышным и остроумным словом. Хикметы Х. Ясави как жанр тюркской поэзии гармонично сочетаются с тюркским стихом в содержательном и формальном плане, принимают форму айтыса как действенного способа передачи мысли.

Ключевые слова: хикмет, тюркский, дух, загробный мир, бранный мир, суфийское познание, айтыс, рай, ад.

Автор туралы мәлімет:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, филология ғылымдарының докторы, қазақ әдебиеті кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Information about author:

Aimukhambet Zhanat Askerbekkyzy, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

Сведения об авторе:

Аймұхамбет Жанат Әскербекқызы, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К.Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Orcid ID <https://orcid.org/0000-0002-7061-3000>

ЕСІМНАМА / PERSONALIA / ПЕРСОНАЛИИ

МНОГОГРАННЫЙ УЧЕНЫЙ

К 110-летию видного кыргызского тюрколога, доктора филологических наук, профессора, академика АН Кыргызской Республики
Болота Мураталиевича Юнусалиева

А.Ж. Шарип

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана,

Республика Казахстан

(E-mail: sharipamantay@gmail.com)

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-163-171>

Received 10 November 2023. Revised 15 November 2023. Accepted 01 December 2023. Available online 30 December 2023.

Для цитирования:

А.Ж. Шарип Многогранный ученый // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – С. 163-171. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-163-171>

For citation:

A.Zh. Sharip Versatile scientist // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 163-171. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-163-171>

Болот Мураталиевич Юнусалиев (Жунушалиев) родился 6 сентября 1913 года в аиле Уч-Урук ныне Кичи-Кеминского района Чуйской области. Большую роль в воспитании сына сыграл его отец – профессиональный кузнец, который каждый день возил на коне своего талантливого ребенка в школу, находящуюся далеко, а затем устроил в детский интернат в г.Токмак. После успешного прохождения подготовительных курсов на рабфаке Болот поступил в Московский педагогический институт, где преподавали известные лингвисты Р.И.Аванесов, В.В.Виноградов, Г.О.Винокур и др. К сожалению, в 1933 году из-за внезапной смерти отца ему пришлось временно прервать учебу и вернуться на родину. Будучи старшим ребенком в семье, Болот взял на свои плечи всю тяжесть того сложного времени. Чтобы прокормить своих близких, он работал не покладая рук в народном комиссариате образования, преподавал в школе и в конечном итоге написал «Алиппе» («Букварь») для кыргызских школ, который трижды переиздавался (1935-1937 гг.). Тем самым молодой учитель продолжил традицию, заложенную его предшественником – выдающимся просветителем Ишеналы (Эшенаалы) Арабай уулы, который является автором первого кыргызского учебника «Алиппе», вышедшего в свет в 1911 году. В начале Великой Отечественной войны Болот Юнусалиев был мобилизован, закончил высшую школу редакторов-переводчиков и служил в качестве корреспондента, а затем заместителем ответственного секретаря казахоязычной фронтовой газеты «Қызылэскер правдасы» («Красноармейская правда»). Награжден орденом Красной Звезды. В послевоенные годы у него начался новый этап жизни, связанный с государственной, образовательной и научной деятельностью. С 1946 по 1951 гг. занимал пост министра просвещения Кыргызской ССР, а с 1954 по 1960 гг. являлся ректором Кыргызского государственного университета. Но, несмотря на большую общественную нагрузку, главным призванием, страстным увлечением и делом жизни для Б.М.Юнусалиева оставалась наука. За короткий отрезок времени ему удалось защитить кандидатскую (1950) и докторскую диссертации (1954), а президиум Академии наук Кыргызстана принял его в свои ряды действительным членом в результате тайного голосования. В 1963 году был удостоен почетного звания «Заслуженный деятель науки Кыргызской ССР». Позже стал кавалером ордена «Знак Почета».

Б.М.Юнусалиев был многогранным ученым, о чем свидетельствует его плодотворная научно-исследовательская деятельность. Он свободно писал свои статьи и книги на двух языках – кыргызском и русском, а также прекрасно разбирался в особенностях тюрко-монгольских языков. В первую очередь, широкую известность получили его лингвистические труды – «Важные задачи киргизского литературного языка» (1954), «Киргизская лексикология» (1959), «Диалектическая база литературного языка» (1962), «О состоянии исследованности киргизского языка» (1970), «Киргизская диалектология» (1971) и др. Высокую оценку его исследованиям в сфере языкознания дали крупные ученые-тюркологи К.К. Юдахин, В.В. Решетов, А.К. Боровков, Н.К. Дмитриев, К.М. Мусаев, М.Ш. Шералиев, монголовед Т.А. Бертагаев и др. Например, говоря о монографии «Киргизская лексикология», академик В.В. Решетов указывает на то, что «большим достоинством труда является сопоставление фактов кыргызского языка с близкородственными и дальнеродственными языками на основе исторического

метода», а академик К.К. Юдахин пишет, что ученый «тем самым вышел за рамки кыргызского языкознания и пришел к общетюркскому содержанию». Кроме того, Б.М. Юнусалиев считается замечательным специалистом и в области диалектологии. Он высказывал интересные мысли о формировании кыргызского литературного языка на базе смешения диалектов.

Ученый высоко чтит и открыто пропагандировал труды основоположника современной кыргызской литературы и кыргызского языкознания Касыма Тыныстанова (1901-1938), ставшего жертвой сталинских репрессий, за что и сам был подвергнут несправедливым нападкам и лишен высоких должностей. В период независимости Кыргызстана Б.М. Юнусалиеву посмертно присвоили звание лауреата премии им. К. Тыныстанова (1996). Это – дань уважения и признательности большому ученому, всегда твердо стоявшему на незыблемой позиции и внесшему огромный вклад в сохранение кыргызской культуры.

Б.М. Юнусалиев оставил заметный след в манасоведении. Известно, что с 6 по 10 июля 1952 г. в г. Фрунзе прошла Всесоюзная конференция, посвященная исследованию эпоса «Манас». Находившийся на тот момент в опале ученый не значился в программе научного форума, и ему разрешили выступить только в прениях. Тогда он подверг критике выступления тюркологов Боровкова, Балтина, Климовича (в чьих переводах на русский язык были искажения), отметив, что «эпос – это не наука, а художественное отражение событий тысячелетия и мировоззрения народа». Б.М. Юнусалиева поддержал М.О. Ауэзов. Впоследствии ученому впервые удалось объединить варианты сказителей Сагымбая Оразбакова и Саякбая Каралаева в одно целое («Манас», «Семетей», «Сейтек») и издать в четырех книгах в 1958-1960 гг. Предисловие к первому тому, написанное им, по мнению исследователей, является одной из лучших исследовательских статей, посвященных эпосу. Б.М. Юнусалиев выдвинул собственную концепцию по определению периода формирования эпоса как устно-поэтического произведения, дал глубокий анализ сюжетному строению, системе образов, стилевым особенностям, богатству языка уникального фольклорного творения.

Когда говорят о творческом наследии Молдо Нияза Эрназар уулу, одного из основателей кыргызской письменной литературы и яркого представителя поэтического течения «замана» («эпоха скорби») девятнадцатого столетия, первым делом вспоминают именно академика Б.М. Юнусалиева, потому что он еще в 50-х годах прошлого века во время полевых исследований в Кадамжайском районе Баткенской области нашел так называемые «кол китептер», т.е. сохранившиеся оригинальные рукописные книги знаменитого акына и сдал в рукописный фонд Института языка и литературы АН Кыргызстана. В советское время произведения Молдо Нияза были под запретом, не упоминались в истории кыргызской литературы и были изданы отдельной книгой под названием «Санат дигарастар» только в 1993 году. Несмотря на идеологическое табу, еще до этого – в 1970 году Б.М. Юнусалиев умудрился опубликовать статью «Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза» в Тюркологическом сборнике.

Б.М. Юнусалиев был настоящим примером служения науке. В последние годы жизни Болот Мураталиевич работал профессором Кыргызского государственного

университета, старшим научным сотрудником сектора «Манас» АН Кыргызстана. Земной путь ученого оборвался 18 февраля 1970 года, в возрасте 56-ти лет.

В настоящее время в Кыргызстане не забыты заслуги Б.М. Юнусалиева, большого ученого и патриота своей страны, помнят его активную социальную и разностороннюю научную деятельность. Научная общественность Кыргызстана в этом году отметила 110-летие со дня рождения Б.М. Юнусалиева. Одна из улиц города Бишкек названа в честь ученого, также установлен памятник на его малой родине.

Список основных публикаций Б.М. Юнусалиева

1. Юнусалиев Б.М. Алиппе: Балдар үчүн (Кыргыз ССР Агартуу Эл Комиссариаты бекиткен). Алгачкы басылышы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1937. – 77 б.
2. Юнусалиев Б.М. Алиппе: Балдар үчүн (Кыргыз ССР Агартуу Эл Комиссариаты бекиткен). Экинчи басылышы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1937. – 77 б.
3. Юнусалиев Б.М. Алиппе: Балдар үчүн (Кыргыз ССР Агартуу Эл Комиссариаты бекиткен). Үчүнчү басылышы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1937. – 77 б.
4. Юнусалиев Б.М. Вспомогательные глаголы в киргизском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Фрунзе, 1949. – 16 с.
5. Юнусалиев Б.М. «Манас» эпосунун доору жана келип чыгышы жөнүндө маселеге карата// Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 12-май. – Б.3.
6. Юнусалиев Б.М. К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас»// Советская Киргизия. – 1952. – 23 мая.
7. Юнусалиев Б.М. Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Казахстана в свете учения И.В.Сталина о языке:[Доклады на конференции, состоявшейся в февр. 1951 г. в Ташкенте] – Ташкент: АН УзССР, 1952. – С. 117-129.
8. Юнусалиев Б. М. К вопросу об исследовании лексики современного киргизского языка // Вопросы изучения языков народов Средней Азии и Казахстана. [Доклады на конференции, состоявшейся в февр. 1951 г. в Ташкенте]. – Ташкент: АН УзССР. Отд-ние гуманитар. наук, 1952. – С.61-73.
9. Юнусалиев Б. М. Развитие корневых слов в киргизском языке. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1953. – 38 с. (АН СССР. Ин-т языкознания).
10. Юнусалиев Б. М. Основные проблемы киргизского литературного языка. – Фрунзе, 1954. – 170 б.
11. Юнусалиев Б. М. Кыргыз адабий тилинин маанилүү маселелери//Кызыл Кыргызстан. 1954. – 29 октябрь.
12. Юнусалиев Б. М. К вопросу о формировании общенародных черт киргизского языка. (Тезисы доклада). – Фрунзе, 1954. – 10 с. (Кирг. филиал АН СССР. Ин-т языка, лит-ры и истории). На правах рукописи.
13. Юнусалиев Б.М. Проблема формирования общенародного киргизского языка// Вопросы языкознания. – 1955. – №2. – С.28.
14. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа (Кыргызстан жогорку окуу жайларынын филологиялык факультеттери үчүн). - Фрунзе: 1955. -27 б.
15. Юнусалиев Б.М. Синтаксический способ образования корневых слов// Труды ИЯЛИ АН КиргССР. Вып.5. – Бишкек, 1956. – С.95-105.

16. Юнусалиев Б.М. Азыркы кыргыз тилинин программасы (Жогорку окуу жайларынын филология факультеттери үчүн). – Фрунзе: Кыргыз мамлекеттик университети, 1956. – 19 б. (Авторлоштору: И.А. Батманов, Ы.Ж.Жакыпов, К.К.Сартбаев, Б.Ж.Үмөталиева, Д.Майрыков, Б.Ө.Орузбаева).
17. Юнусалиев Б.М. Адабий тилдин кээбир маселелери//Советтик Кыргызстан. – 1956. – 26 июнь.
- 18 Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка// Труды ИЯЛ АН КиргССР. – 1956. – вып. VI. – С.12-45.
19. Юнусалиев Б. М. «Манас» эпосунун бириктирилген вариантыа баш сөз // «Манас». – Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. – Б.3-40.
- 20.Юнусалиев Б. М. Киришсөз// «Манас» Бириктирилген, кыскартылган вариант. Редактору.Б.Юнусалиев. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. – 1-бөлүк. – 1- китеп. – 318 б. (Б.3-15).
21. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Часть1 (Развитие корневых слов). – Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959. – 248 с.
22. Юнусалиев Б.М. Кыргыз тилин изилдөөнүн абалы жана кезектеги милдеттери. - Мугалимдерге жардам. – 1959. – № 6. – Б. 18-25.
23. Юнусалиев Б. М. Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас»// В сб.: Киргизский героический эпос «Манас». – М.: Наука, 1961. – С. 282-297.
24. Юнусалиев Б.М. Диалектическая база литературного языка. – Фрунзе, 1962. – 128 с.
25. Юнусалиев Б.М. Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө//Советтик Кыргызстан. – 1962. – 5 январь.
26. Юнусалиев Б.М. Киришсөз//Манас. Киргиз хэлк эпоси. Миртемир терж. Кит. 1. – Ташкент: Фан, 1964. – Б.3-20.
27. Юнусалиев Б.М. Заметки по истории киргизского языка // Кыргыз тилинин жана грамматикасынын очерктери. – Фрунзе: Илим, 1965. – Б.5-21.
28. Юнусалиев Б.М. Бессмертный труд // Советский Киргизстан. – 1965. – 16 июня.
29. Юнусалиев Б.М. Киргизский язык// В кн.: Языки народов СССР, т. 2. Тюркские языки. – М.: Наука, 1966. – С.501.
30. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы боюнча программа (Кыргызстан жогорку окуу жайларынын филологиялык факульттери үчүн). 4-басылышы. - Ф.: Кыргыз мамлекеттик университети, 1967. – 14 б.
31. Юнусалиев Б. М. Киргизский героический эпос «Манас»// В сб. «Манас» — героический эпос киргизского народа. – М.: Наука, 1968. – С.212-231.
32. Юнусалиев Б.М. Вопросы диалектологии тюркских языков = Түрк тилдеринин диалектологиясынын маселелери [Текст]: материалы IV регион. совещания по диалектологии тюрк. яз., состоявшегося 27-30 мая 1963 г. в г. Фрунзе [отв. ред. Б. М. Юнусалиев]; Акад. Наук Киргизской ССР, Ин-т языка и литературы. – Фрунзе: Илим, 1968. – 189 с.
33. Юнусалиев Б.М. Формирование и развитие киргизского литературного языка – результат победы Октябрьской революции//Изв. АН Кирг. ССР. – 1968. – С.28-40.

34. Юнусалиев Б.М. О стилевой дифференциации киргизского литературного языка // Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968. – С.45-59.
35. Юнусалиев Б.М. О состоянии исследованности киргизского языка. – Фрунзе, 1970. – 130 с.
36. Юнусалиев Б. М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза // Тюркологические исследования: Сб. статей, посвященный 80-летию акад.К.К. Юдахина. – Фрунзе, 1970. – С.56-60.
37. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы: жогорку окуу жайларынын филология факультеттери үчүн окуу куралы. – Фрунзе: Мектеп, 1971. – 291 б.
38. Юнусалиев Б.М. Кыргыздардын баатырдык эпосу «Манас» // Кыргыз ССР тарыхы. I том. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973. – 436-447 б.
39. Юнусалиев Б.М. Манас: (Кыргыз элинин баатырдык эпосу). 1-китеп. – Манас: (Киргизский героический эпос). Книга 1. – М.: Наука, 1984. – 544 б. (Кыргыз жана орус тилдеринде). – С.М.Мусаев, К.Кырбашевдер бирге даярдаган.
40. Юнусалиев, Б.М. Избранные труды / Редкол.: Б.О.Орузбаева (пред.) и др. – Фрунзе: Илим, 1985. – 509 с.
41. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер [ред. М. О. Мырзакматова, Ф. С. Рабиханова]. – Фрунзе: Илим, 1985. – 506 с.
42. Юнусалиев Б.М. Манас: (Кыргыз элинин баатырдык эпосу). 2-китеп. – Манас: (Киргизский героический эпос). Книга 2. – М.: Наука, 1988. – 688 б. (Кыргыз жана орус тилдеринде). – С.М. Мусаев, К. Кырбашев, Ж. Мусаева, Р. Сарыпбеков, О. Соороновдор менен бирге даярдашкан.
43. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза // Ала-Тоо. – 1989. – №1. – С. 79-83.
44. Юнусалиев Б.М. Манас: (Кыргыз элинин баатырдык эпосу). 3-китеп. – Манас: (Киргизский героический эпос). Книга 3. – М.: Наука, 1990. – 512 б. (Кыргыз жана орус тилдеринде). Басмага С.М.Мусаев менен бирге даярдаган.
45. Юнусалиев Б. М. Киргизский героический эпос «Манас» // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». - Бишкек: Мурас, 1995. – С.194-207.
46. Юнусалиев Б.М. Вспомогательные глаголы в киргизском языке. – Бишкек: Кут-Бер, 2022. – 151 с.
47. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы: жогорку окуу жайларынын филология факультеттери үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2023. – 399 б.

Публикации о жизни и деятельности Б.М.Юнусалиева

1. Бектуров Ж. Агайым академик // Мекенчил жаш. – 1968. – 26 март.
2. Академик Б.М.Юнусалиев // Советтик Кыргызстан. – 1970. – 20 февраль.
3. Ахматов Т. Киргизская диалектология Б.М.Юнусалиева // Советская тюркология. – М.: Наука, 1972 – № 2. – С.123-125.
4. Ахматов Т., Орузбаева Б., Мусаев С. Илимге арналган өмүр // Кыргыз маданияты. – 1974. – 4 январь.

5. Мусаев К. Основные ролеы изучения лексики тюркских языков// Советская тюркология. – 1978. – С.112-116.
6. Ахматов Т.К. Көрүнүктүү илимпоз, даанышман педагог //Кыргызстан маданияты. – 1983. – № 45. – Б.25-27.
7. Мукамбаев Ж. Илим ирген, ой терген окумуштуу// Кыргыз маданияты. – 1983. – 27 октябрь.
8. Мукамбаев Ж Кош чинардын бири// Жаш ленинчи. – 1984. – №8. – Б.5-8.
9. Мукамбаев Ж. Лингвист//Ленинчил жаш. – 1986. – 11 октябрь.
10. Мукамбаев Ж.Орошон ойдун дыйканы//Советтик Кыргызстан. – 1987. – 29 октябрь.
11. Жапаров Ш. Илимий үч чындык // Кыргызстан. – 1993. – 18 октябрь.
12. Биялиев А. Б.М.Юнусалиев – эне тилибиздин тарыхчысы, адабий тилибиздин теоретиги// Китепте: К.К.Сартбаев – окумуштуу жана педагог. – Бишкек, 2002. – Б.42-46.
13. Осмонкулов А. Б.М.Юнусалиевдин методикалык мурастары// Академик Б.М. Юнусалиевдин 90 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. – Бишкек: МТМИ, 2004. – Б. 4-13.
14. Ахматов Т.К. Болот Мураталиевич Юнусалиев: [Библиография]. – Бишкек: БГУ - Тил илими институту, 2004. – 55 с.
15. Нуралиева М. Б.М.Юнусалиевдин илимий мурастары тууралуу//Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2011. – №1 (18). – С.225-227.
16. Кубанычбек кызы А. Б.М.Юнусалиевдин лингвистикалык концепциялары// Вестник Исык-Кульского университета. – 2018. – №46. – Б.28-32.
17. Анапияева А.А., Омурзакова К.К. Б.М.Юнусалиев и его роль в тюркологии// Тенденции развития науки и образования. – 2021. – № 70-7. – С.79-11.

А.Ж. Шәріп

*Л.Н. Гумилев атындагы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)*

ӘМБЕБАП ҒАЛЫМ

Қысқаша мазмұны. Жарияланым түркітанушы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қырғызстан Ұлттық ғылымдар академиясының академигі Болот Мұраталыұлы Юнусалиевтің (1913-1970) өмірі мен шығармашылығына арналған. Биыл Қырғызстан жұртшылығы 110 жылдығын атап өткен көрнекті ғалым өзінің соңында мәнді шығармашылық мұра қалдырды. Мәскеу педагогикалық институтының түлегі боп саналатын талантты зерттеуші қызмет жолын ұстаздықтан бастап, қырғыз мектептері үшін «Әліппе» оқу құралын жазып берді. Қиын-қыстау жылдары Қырғызстанның оқу-ағарту министрі, Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры лауазымдарын атқарды. Бірақ Б.М.Юнусалиевтің басты мұраты, ынтызар ісі мен ғұмырлық ұстанымы ғылым болды. Біріншіден, ол – «Қырғыз лексикологиясы», «Қырғыз диалектологиясы» атты

іргелі еңбектерді жазған танымал лингвист. Оның тіл білімі саласындағы зерттеулерін К.К. Юдахин, В.В. Решетов, А.К. Боровков, Н.К. Дмитриев, К.М. Мусаев, т.б. белгілі түркологтар жоғары бағалаған. Екіншіден, Б.М. Юнусалиев манастанушы ретінде көп еңбек сіңірді. Ол қырғыздың ұлы эпосын солақай пікірлерден қорғап қана қоймай, жомоқшылар Сағымбай Оразбақов пен Саяқбай Қаралаев нұсқаларын («Манас», «Семетей», «Сейтек») біртұтастандырып, төрт кітап етіп жарыққа шығарды. Бірінші томға жазған алғы сөзін мамандар ғажайып эпос туралы ең үздік мақалалардың қатарына жатқызады. Б.М. Юнусалиевтің тағы бір еңбегі – қырғыз жазба әдебиеті негізін қалаушылардың бірі Молдо Нияз Ерназарұлының қолжазба кітаптарын тауып, Ұлттық ғылым академиясының қорына тапсырғандығы. Сөйтіп, оның арқасында совет кезеңінде тыйым салынған ақын мұрасы тәуелсіздік тұсында ғылыми айналымға енді. Қырғызстан ғылымының еңбек сіңірген қайраткері Б.М. Юнусалиевтің есімі Бішкектің бір көшесіне беріліп, туған жерінде ескерткіш орнатылған.

A.Zh. Sharip

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: sharipamantay@gmail.com)*

VERSATILE SCIENTIST

Summary. The article is devoted to the life and activity of Turkologist, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic Bolot Muratalyuly Yunusaliev (1913-1970). The outstanding scientist, whose 110th anniversary of birth was celebrated by the Kyrgyz Republic this year, left behind a significant creative legacy. A talented researcher, being a graduate of the Moscow Pedagogical Institute, began his career as a teacher and wrote a Primer Textbook for Kyrgyz schools. During difficult years, he served as the Minister of Education of Kyrgyzstan and the rector of the Kyrgyz State University. Nevertheless, science was the main vocation, passion and life's activity for B.M. Zhunusaliev. Firstly, he was a famous scientist who wrote such fundamental works as “Kyrgyz Lexicology”, “Kyrgyz Dialectology”. His research in the field of linguistics was highly appreciated by such prominent Turkic scholars, as K.K. Yudakhin, V.V. Reshetov, A.K. Borovkov, N.K. Dmitriev, K.M. Musaev and others. Secondly, B.M. Yunusaliev made a great contribution to the Manas studies. He not only defended the great Kyrgyz epic from ideological attacks, but also combined the versions of the storytellers Sagymbay Orazbakov and Sayakbay Karalaev into one whole (“Manas”, “Semetey”, “Seytek”) and published it in four books. His preface, written for the first volume, is considered by experts to be one of the best articles about this grandiose epic. Another merit of B.M. Yunusaliev is that he found handwritten books of one of the founders of Kyrgyz written literature, Moldo Niyaz, and donated them to the manuscript collection of the National Academy of Sciences. Thus,

thanks to him, the poet's legacy, banned in Soviet times, entered scientific circulation during the years of independence. One of the streets in Bishkek is named in honor of the Honored Scientist of Kyrgyzstan B.M. Zhunusaliev; and a monument was erected to him in his small homeland.

Сведения об авторе:

Шарип Амантай Жарылкасынулы, доктор филологических наук, профессор кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

Автор туралы мәлімет:

Шәріп Амантай Жарылқасынұлы, филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

Information about author:

Sharip Amantay Zharylkasynuly, Doctor of Philology, Professor, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID – 0000-0002-7750-2741

МАҚАЛАНЫ БЕЗЕНДІРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

1. Журнал бетінен көрінгісі келетін авторлар tsj.enu.kz веб-сайтына тіркелуі және өз мақалаларын соған жүктеуі тиіс.

2. Жарияланым тілі: қазақ, ағылшын, орыс.

3. Мақаланың көлемі – 5-8 бет, метадеректерсіз.

4. Мақала мәтіні келесі тәртіп бойынша рәсімделеді:

- Автордың/авторлардың аты-жөні (екі және одан көп авторлар болған жағдайда *Байланыс үшін автор көрсетіледі), беттің ортасында, қалың кіші әріптер.
- Қызмет орны, қаласы, елі, электронды поштасы; беттің ортасында, курсивті қаріп.
- Мақаланың атауы – беттің ортасында, шегініссіз, қалың кіші әріптер.
- Аннотация (175-200 сөз). Мақала тіліндегі кілт сөздер (7-10 сөз).
- Мақала мәтіні.....
- Әдебиеттер тізімі (мақала тілінде) және Reference ағылшын тілінде.
- Аннотация және кілт сөздер басқа екі тілде (таяу және алыс шетел авторлары бұл деректерді ағылшын және орыс тілдерінде бере алады, қазақ тіліне журналдың редакциясы аударды).
- Мақала соңында автор туралы ақпарат үш тілде (қазақ, ағылшын, орыс): аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, лауазымы, ЖОО (ғылыми ұйым) атауы, мекен-жайы, қаласы, елі және Orcid немесе Scopus ID болуы міндетті.

5. Мәтінді, формулаларды және кестелерді теру үшін Windows жүйесіне арналған Microsoft Word редакторы пайдаланылады. Мәтін редакторының параметрлері: барлық шеті – 2 см; ені бойынша теңестіріледі; қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12; жоларалық интервал – 1,15; абзацтық шегініс – 1 см; беттің кескіні – кітап үлгісінде.

6. Әдебиеттер тізіміндегі тиесілі дереккөздерге жасалатын мәтіндегі сілтемелер доғал жақша ішінде бірінші авторы, басылған жылы, бет(тер) саны көрсетіліп рәсімделеді, мысалы:

1.(Самашев, 2022: 45) немесе (Самашев, 2021: URL)

2. Егер 2 немесе одан да көп автор болса:

а) (Самашев және т.б., 2022: 45) немесе

ә) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Егер тікелей сілтеме жасалмаған болса: (Самашев, 2022).

Тізімнің қарпі – Times New Roman, өлшемі – 12, абзацтың алғашқы тармақ шегерімі –1,25 см, жолдан жолға көшу арқылы ені бойынша теңестіріледі.

7. Әдебиеттер тізімі екі үлгіде:

1) мақала тілінде алфавиттік рет бойынша нөмірленбей беріледі;

2) латынша транслитерациясы және оның тік жақша ішінде ағылшын тіліндегі аудармасы ұсынылады.

3) Диссертациялар, авторефераттар, әртүрлі басылымдардағы ресми және бей ресми (қаулылар, бұйрықтар, бағдарламалар және т.б.), мұрағаттық (автордың қазба жұмыс

материалдары) құжаттар әдебиеттер (reference) тізіміне енгізілмейді. Мақала мәтінде бұл материалдар жақша ішінде көрсетіліп, сілтеме арқылы сол беттің өзінде көрсетілуі керек. Мұрағат құжаттарының шығыс деректері үтірмен бөлініп, кіші әріптермен белгіленеді (МА, ф. 4, і. 2, б. 16). Олар әдебиеттер тізіміне енгізілмейді. (Reference үлгісін қараңыз).

8. Талаптар ғылыми шолулар, рецензиялар мен есімнамаларға қатысты да қолданылады.

9. Қолжазба орфографиялық және синтаксистік қателердің болмауы мен техникалық безендіру тұрғысынан мұқият тексерілуі тиіс. Техникалық талаптарға сай келмейтін мақалалар пысықтауға қайтарылады. Пысықтауға қайтару қолжазба жариялануға қабылданған жоқ дегенді білдірмейді.

Мақаланы безендіру үлгісі

ХҒТАР 03.41.91 (мына сілтеме бойынша анықталады: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжылдықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің

материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтінінде келесі құрылымдық элементтер болуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар және зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Нәтижелер
- Қорытындылар

Әдебиет

(безендіру үлгісі)

Кіман: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с. Ғылыми жинақтағы мақала: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Ұжымдық монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Конференция материалдары: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Журналдағы мақала: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). С. 150-155.

Электронды дереккөз: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Оқу құралы: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Газет мақаласы: Алим Дж., 2020. Золотая Орда: наследники великого ханства // Газета «Комсомольская правда». №145. 1 апреля. С. 7-8.

Reference

(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy* [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] Mahachkala: Nauka. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], *Voprosy istorii* [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], *Molodoj uchenyj*[Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known

as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas. [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и

этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычленяются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shneider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

REQUIREMENTS FOR THE ARTICLE DESIGN

1. Authors wishing to publish in the journal must register and upload the article on the website tsj.enu.kz

2. Languages of publications: Kazakh, English, Russian.

3. The volume of the article – 5-8 pages, without metadata.

4. Scheme of articles construction:

- Full name of the author/authors (if there are two or more authors the *Corresponding author is indicated), center alignment, bold lower-case letters.

- Place of work, city, country; e-mail; center alignment, timid.

- Article title-centered, without indentation, bold lowercase letters.

- Abstract (175-200 words). Keywords (7-10 words) in the language of the article.

- Text of article

- Reference (in the language of the article) and in English.

- Abstract and keywords in two other languages (authors from near and far abroad can provide this data in English and Russian, and they are translated into Kazakh by the editorial Board of the journal).

Information about the author/authors at the end of the article is given in three languages (English, Kazakh, Russian): Full name, academic degree, academic title, position, university, address, city, country, ORCID or Scopus ID.

5. Use the Microsoft Word editor for Windows to type text, formulas, and tables. Text editor parameters: margins-2 cm on all sides; width alignment; font-Times New Roman, size-12; line spacing-1.15; paragraph indent-1 cm; page orientation-book.

6. References to cited works in the text are given in brackets, indicating the first author of the work, year of publication: number of page(s). For example:

1. (Samashev, 2022: 45) or (Samashev, 2021: URL);

2. If two or more authors:

a) (Samashev et al., 2022: 45) or

b) (Samashev, Abayev, Khan, 2022: 45);

3. If there is no direct link: (Samashev, 2022).

The font of the list itself is Times New Roman, size-12, the first line of the paragraph-with a protrusion of 1.25 cm, width alignment with hyphenation.

7. The list of references is provided in two versions:

1) alphabetically without numbering in the language of the article;

2) Latin transliteration, with the English translation in square brackets.

3) the list of references should not include the following types of sources such as dissertations, abstracts of dissertations, texts of official documents in various publications (decrees, orders, resolutions, programs, etc.), archival sources and data from the author's field materials are indicated in the text of the article in round brackets and should be referenced by automatic footnotes.

All abbreviations of the output data of archival documents are listed separated by commas and indicated with lowercase letters (GA, f. 4, d. 2, p. 16). They are not included in the reference. (see sample: References).

8. Requirements apply to scientific reviews and personalities.

9. The article should be thoroughly checked for spelling and syntax errors and technical design. Articles that do not meet the technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the manuscript has not been accepted for publication.

A SAMPLE OF AN ARTICLE

IRSTI 03.41.91 (defined by the link <http://grnti.ru/>)

***M. Khabdulina^a**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^b

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

A.Yeginbay^c

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the late-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No. 3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale

experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas.. [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and research methods
- Research background
- Analysis
- Results
- Conclusion
- Abbreviations

Литература (design of sample)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. *Turkic Studies Journal*. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии. // Молодой ученый. Т. 104. №24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference (design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], *Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya*

Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan?. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoj istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoy uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^a**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

^{*}Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru

С. Шнайдер^b

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозықөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжыл-дықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-

ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған No3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-200 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика
Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Ақмолинском Приишимье начаты раскопки

позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РФА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЬИ

1. Авторы, желающие публиковаться в журнале, должны пройти регистрацию и загрузить статью на сайте tsj.enu.kz

2. Язык публикаций: казахский, английский, русский.

3. Объем статьи – 5-8 стр., без метаданных.

4. Статья оформляется в следующем порядке:

- Ф.И.О. автора/авторов (при наличии двух и более авторов указывается *Автор для корреспонденции), выравнивание по центру, жирные строчные буквы.

- Место работы, город, страна, e-mail; выравнивание по центру, курсив

- Название статьи – по центру, без отступа, жирные строчные буквы.

- Аннотация (175-200 слов). Ключевые слова (7-10 слов) на языке статьи.

- Текст статьи

- Литература (на языке статьи) и Reference на английском языке.

- Аннотация и ключевые слова на двух других языках (авторы из ближнего и дальнего зарубежья эти данные могут дать на английском и русском языках, на казахский язык переводятся редакцией журнала).

- Информация об авторе/ авторах в конце статьи дается на трех языках (русском, казахском, английском): Ф.И.О. (полностью), ученая степень, ученое звание, должность, название вуза, адрес, город, страна, ORCID или Scopus ID.

5. Для набора текста, формул и таблиц используется редактор Microsoft Word для Windows. Параметры текстового редактора: поля – 2 см со всех сторон; выравнивание по ширине; шрифт – Times New Roman, размер – 12; межстрочный интервал – 1,15; абзацный отступ – 1 см; ориентация листа – книжная.

6. Ссылки в тексте на соответствующий источник из списка литературы оформляются в круглых скобках с указанием первого автора работы, года издания, номера страниц(-ы), например:

1. (Самашев, 2022: 45) или (Самашев, 2021: URL);

2. Если 2 и более автора:

а) (Самашев и др, 2022: 45);

б) (Самашев, Абаев, Хан, 2022: 45);

3. Если нет прямой ссылки: (Самашев, 2022).

Шрифт самого списка – Times New Roman, размер – 12, абзац – отступ 1,25, выравнивание по ширине с переносами.

7. Список литературы предоставляется в двух вариантах:

1) по алфавиту без нумерации на языке статьи;

2) латинской транслитерацией, в рамках которого в квадратных скобках дается перевод на английский язык

3) в списке литературы (референс) не должны включаться следующие виды источников как диссертации, авторефераты диссертаций, тексты официальных

документов в различных изданиях (указы, приказы, постановления, программы и пр.), архивные источники (и данные полевых материалов автора) указываются в тексте статьи в круглых скобках и следует ссылаться постраничными автоматическими сносками. Все сокращения выходных данных архивных документов перечисляются через запятую и указываются с строчными буквами (ГА, ф. 4, д. 2, л. 16). В список литературы они не выносятся. (см. Образец: Reference).

8. Требования распространяются на научные обзоры, рецензии и персоналии.

9. Статья должна быть тщательно выверена на орфографические и синтаксические ошибки и техническое оформление. Статьи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись не принята к публикации.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.91.03 (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***М. Хабдулина^a**

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^a(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Автор для корреспонденции: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^b

Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Российская Федерация

^b(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^c

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Республика Казахстан*

^c(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^d

*Северо-Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, Якутск, Саха,
Российская Федерация*

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Казахская усадьба этнографического поселения Козыкош

Аннотация. Проблема изучения оседлой культуры кочевников в последние десятилетия активно разрабатывается различными археологическими коллективами Казахстана. Это новое направление, известное как палеоэтнографическое, получило

научное оформление в 70-х годах XX в. К настоящему времени объем накопленного материала позволяет делить стационарные памятники позднесредневековой эпохи на два хронологических периода: памятники периода Казахского ханства XV-XVIII вв. и этнографического времени XIX-XX вв. В степной Сарыарке поселения периода Казахского ханства пока не известны. В 2021 г. в Акмолинском Приишимье начаты раскопки позднесредневекового поселения Козыкош конца XIX – начала XX в. В рамках одного большого памятника, содержащего более 80-ти жилищно-хозяйственных комплексов, вычлняются два этапа развития и трансформации стационарного казахского жилища. Результаты наших раскопок касаются многих сторон хозяйственной деятельности, характеристики исторически сложившихся моделей казахского природопользования... [175-200 слов]

Ключевые слова: Сарыарка, Козыкош, Нура, раскопки, поселение, жилище, усадьба, кыстау, дерновые кирпичи. [7-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы

Литература

(образец оформления)

Книга: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge univ. press. 240 p.

Абаев А.К., 2022. Кыпчаки. Алматы. 254 с.

Статья в научном сборнике: Камалов С.К., 1993. О географических названиях в эпосе «Эдиге» // Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала: Наука. С. 132-134.

Коллективная монография: Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в., 2009. Казань: Институт истории АН РТ. 1056 с.

Материалы конференции: Аничкин Л.К., 2011. Золотоордынское наследие // Материалы второй международной научной конференции «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29-30 марта 2011 г. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ. 368 с.

Статья в журнале: Мухаметов Ф.Ф., 2007. Монгольская «Яса» и ее роль в системе общественных отношений империи Чингисхана. Turkic Studies Journal. 2 (Т.11). P. 150-155.

Электронный источник: Сабитов Ж.М., 2015. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. Т. 104. № 24. С. 842-851. [Электронный ресурс] – URL: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (дата обращения: 07.09.2020).

Учебное пособие: Логунова Г.В., 2014. Русь и Золотая Орда: проблема взаимовлияния: учеб. пособие. Иркутск: Изд-во ИГУ. 110 с.

Reference
(design of sample)

Book: Manz B.F., 1989. The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge univ. press. 240 p.

Article in a scientific collection: Kamalov S.K., 1993. O geograficheskikh nazvaniyah v epose «Edige» [About place names in the epic «Edige»], Istoriko-geograficheskie aspekty razvitiya Nogajskoj Ordy [Historical and geographical aspects of the development of the Nogai Horde] (Nauka. Mahachkala. P. 132-134). [in Russian].

Collective monograph: Ulus Dzhuchi (Zolotaya Orda). XIII – seredina XV v., 2009. [Ulus Jochi (Golden Horde). CHII – middle of SWR c.] (Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan'. 1056 p.). [in Russian].

Conference materials: Anichkin L.K., 2011. Zolotoordynskoe nasledie. Vypusk 2. Materialy vtoroj Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Politicheskaya i social'no-ekonomicheskaya istoriya Zolotoj Ordy», posvyashchennoj pamyati M.A. Usmanova [Golden Horde heritage. Issue 2. Materials of the Second International Scientific Conference «Political and Socio-Economic History of the Golden Horde»]. Kazan, March 29-30, 2011. Kazan: LLC «Foliant», Institute of History. Sh. Mardzhani AS RT. 368 p. [in Russian].

Journal article: Muhametov F.F., 2007. Mongol'skaya «YASA» i ee rol' v sisteme obshchestvennyh otnoshenij imperii Chingiskhana [Mongolian «YASA» and its role in the system of public relations of the empire of Genghis Khan], Voprosy istorii [history issues], 11(5), P. 150-155. [in Russian].

Electronic source: Sabitov Zh.M., 2015. Zolotaya Orda – «padcherica» kazahstanskoy istoriografii [Holden Horde – «stepdaughter» of Kazakhstani historiography], Molodoy uchenyj [Young scientist], 24 (104). P. 842-851. [Electronic resource]. Available at: <https://moluch.ru/archive/104/23260/> (Accessed: 7.09.2020). [in Russian].

Tutorial: Logunova G.V., 2014. Rus' i Zolotaya Orda: problema vzaimovliyaniya: ucheb. posobie. [Rus and the Golden Horde: the problem of mutual influence: textbook]. Irkutsk: Izd-vo IGU. 110 p. [in Russian].

***М. Хабдулина^а**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Байланыс үшін автор: mk_khabdulina@mail.ru*

С. Шнайдер^б

РФА СБ Археология және этнография институты, Новосибирск, Ресей Федерациясы

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Егинбай^с

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан Республикасы

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

З. Каримбаева^д

М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Якутск, Саха,

Ресей Федерациясы

^д(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

Қозыкөш этнографиялық қонысының қазақ үй-жайы

Аннотация. Көшпенділердің отырықшы мәдениетін зерттеу мәселесін соңғы онжыл-дықтарда Қазақстанның түрлі археологиялық ұжымдары белсенді түрде дамытып келеді. Палеоэтнографиялық деп аталатын бұл жаңа бағыт ХХ ғасырдың 70-ші жылдарында ғылыми сипатқа ие болды. Қазіргі уақытта жинақталған материалдың көлемі кейінгі орта ғасырлардағы стационарлық ескерткіштерді екі хронологиялық кезеңге бөлуге мүмкіндік береді: Қазақ хандығының XV-XVIII ғғ. және XIX-XX ғғ. этнографиялық уақытының ескерткіштері. Далалық Сарыарқадағы Қазақ хандығы дәуіріне тиесілі қоныстар әзірше белгісіз. 2021 жылы Ақмола өңірінде XIXғ. аяғы мен XXғ. басындағы Қозыкөш кеш ортағасырлық қонысында қазба жұмыстары басталды. Осы мақаланың мақсаты: Қозыкөш өзеніндегі қазақтардың этнографиялық қонысының жоспарлау-композициялық құрылымына сипаттама беру, қазылған №3 тұрғын үйдің материалдары бойынша XIX ғасырдағы тұрғын үй-шаруашылық кешендерін, сәулетін, құрылыс ісін сипаттау, Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістерге байланысты қоныстардың (қыстақтардың) кеңістіктік орналасуы мен жоспарлау бейнесінің өзгеруін көрсету... [175-2000 сөз]

Кілт сөздер: Сарыарқа, Қозыкөш, Нұра, қазба жұмыстары, қоныс, тұрғын үй, усадьба, қыстау, шымды кірпіштер. [7-10 сөз/сөз тіркесі]

***М. Khabdulina^а**

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^а(E-mail: mk_khabdulina@mail.ru).

**Corresponding author: mk_khabdulina@mail.ru*

S. Shnaider^б

Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russian Federation

^б(E-mail: sveta.shnayder@gmail.com)

А. Yeginbay^с

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

^с(E-mail: adil_eginbaev2000@mail.ru)

Z. Karimbayeva^d

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Saha, Russian Federation

^d(E-mail: zulxumar63@gmail.com)

The Kazakh farmstead of the ethnographic settlement of Kozykosh

Abstract. The issue of study of the settled culture of nomads in recent decades has been actively developed by various archaeological teams in Kazakhstan. This new field known as paleo-ethnographic got a scientific formalization in the 70s of the XX century. In 2021, excavation of the later-medieval settlement of Kozykosh of the late XIX – early XX centuries began in Akmola Ishim region. The purpose of this article is to define the planning and compositional structure of the ethnographic settlement of the Kazakhs, to describe the housing and utility complexes, architecture, construction business based on the records of the excavated dwelling No.3, to demonstrate the changes of spatial layout and planning concept of the settlements due to the social and political changes of the early XX century in Kazakhstan. The research materials are based on the archaeological excavations of the housing and utility complex of the farmstead No.3 of the settlement of Kozykosh; the remote, geophysical, historical and ethnographic methods of study were used for the research. The significance of the excavations of the settlement of Kozykosh lies in the first large-scale experience of obtaining the materials, which confirm and describe the ethnographic information concerning the Kazakh wintering areas... [175-200 words]

Keywords: Saryarka, Kozykosh, Nura, excavations, settlement, dwelling, farmstead, kystau, turfy bricks [7-10 words/word combinations]

Сведения об авторах:

Хабдулина Марал, кандидат исторических наук, директор НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7195-5723>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192665106>

Шнайдер Светлана, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии, Институт археологии и этнографии СО РАН, проспект Академика Лаврентьева, 17, Новосибирск, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егинбай Адиль, магистр, научный сотрудник НИИ археологии имени К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, магистр кафедры антропологии и этнографии, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, ул. Кулаковского, 42, Якутск, Саха, Российская Федерация.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Авторлар туралы мәлімет:

Хабдулина Марал, тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Шнайдер Светлана, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, Акад. Лаврентьев даңғ., 17, Новосибирск, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Егінбай Аділ, магистр, Қ.А. Ақышев атындағы археология ҒЗИ ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Каримбаева Зулхумар, антропология және этнология кафедрасының магистрі, М.К. Аммосов атындағы Солтүстік-Шығыс федералдық университеті, Кулаковский к., 42, Якутск, Саха, Ресей Федерациясы.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

Information about authors:

Khabdulina Maral, Candidate of historical sciences, Director of the K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0002-7195-5723

Scopus ID: 57192665106

Shnaider Svetlana, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology and Ethnography SB RAS, 17 akad. Lavrentiev ave., Novosibirsk, Russian Federation.

ORSID: 0000-0003-2230-4286

Scopus ID: 56801877800

Eginbai Adil, master, researcher at K.A. Akishev Research Institute of Archaeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpyaev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-6035-014X

Karimbaeva Zulhumar, master of the Department of Anthropology and Ethnology, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, 42 Kulakovskii str., Yakutsk, Saha, Russian Federation.

ORCID: 0000-0003-2893-8423

TURKIC STUDIES JOURNAL
2023. Vol. 5, №4 – Астана: ЕҰУ. – 193 б.
25.12.23 басуға жіберілді
Тираж – 40 дана.

Авторларға арналған нұсқаулар,
жариялау этикасы журнал сайтында берілген: tsj.enu.kz

Техникалық хатшы: А. Байгаж
Компьютерде беттеген: Д. Нурушева
Редакцияның мекенжайы:
010008, Қазақстан, Астана қ., Сәтбаев к-сі, 2.
Тел.: +7 (7172) 709-500, (ішкі 31-434)

E-mail: turkicstudiesjournal@gmail.com, web-site: tsj.enu.kz
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінде тіркелген.
24.02.2021 ж.

№KZ27VPY00032814 – тіркеу куәлігі (алғашқы тіркеу нөмірі және күні 28.03.2019, 17636-Ж).
© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

tsj.enu.kz

